

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

Юрій Руденкю
Олексій Губко

Українська козацька педагогіка

ВИТОКИ. ДУХОВНІ ЦІННОСТІ. СУЧАСНІСТЬ

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник*

для студентів вищих навчальних закладів

МАУП

Київ 2007

ББК 74.03(4УКР)

Р83

Рецензенти: *П. П. Панченко*, д-р іст. наук, проф.
О. Т. Шпак, д-р пед. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 10 від 30.11.05)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2–807 від 29.03.06)*

Руденко, Юрій

Р83 Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність / Ю. Руденко, О. Губко. — К. : МАУП, 2007. — 384 с.: іл. — Бібліогр.: с. 337–342.

ISBN 966-608-620-4

Пропоноване видання присвячене недостатньо дослідженому самобутньому національному явищу — українській козацькій педагогіці. Розкриває духовні цінності, історико-педагогічні, науково-теоретичні, методологічні засади козацько-лицарського виховання. У виданні зроблено спробу обґрунтувати напрями, форми та методи виховання історичної пам'яті, української національної свідомості, глибокого патріотизму, шляхетності громадянина незалежної України. Висвітлено досвід роботи з проблем козацької педагогіки.

Для науковців, учителів, вихователів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, які готуються до педагогічної діяльності, а також для батьків.

ББК 74.03(4УКР)

ISBN 966-608-620-4

© Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко, 2007

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2007

ПЕРЕДМОВА

Історія переконливо свідчить, що розвиток культури, мистецтва, освіти, духовності та державності може бути успішним лише на національних засадах. Національна ідея є універсальною, всеосяжною, засадничою в історичному розвитку народу. Еліта українського козацтва, наше славне лицарство глибоко розуміли, що національна ідея є тим вічно пульсуючим джерелом, яке надає життю найпотужнішого стимулу та енергії до найвищого розквіту, суспільної вартості, повноти і сили. Для українських лицарів ця ідея була наймогутнішим рушієм, найвищим і найглибшим сенсом і змістом життя у боротьбі за волю та свободу.

Кілька останніх століть вороги України чинили всілякі перепони на шляху до ідентифікування українців як нації, їхньої національної свідомості та самосвідомості. Українське козацтво завжди утверджувало природне право свого народу зберігати і розвивати національну ідентичність, історичну самобутність.

Молоді слід глибоко усвідомити, що саме нація (етнос) була, є і буде головним суб'єктом всесвітньо-історичного процесу. Національна ідея має стати провідною, об'єднуючою в культурно-історичному бутті нашого народу, але для цього треба досліджувати і висвітлювати її філософські та інші аспекти.

Разом з державною незалежністю український народ здобув можливість глибше пізнати себе, свою національну сутність у всіх галузях життя, оригінальність рідної культури, духовності, свою окремішність від інших, навіть близьких за походженням народів. Козацтво — специфічне явище нашого народу. Вперше в історії за останні кілька століть складаються сприятливі умови для реалізації природного права українців на пізнання своєї сутності, утвердження в житті козацько-лицарського духу, самобутньої Української держави.

Відродження незалежної України має ґрунтуватися на історичних, національно-духовних традиціях козацтва у галузі народотворчої, націотворчої та державотворчої діяльності.

Вірний син України, її перший Президент і видатний учений-історик М. Грушевський підкреслював, що велика Козацька доба відіграла особливу, надзвичайно важливу роль в історії нашої Батьківщини. І це справді так. Українське козацтво, його духовна та військова колиска, серцевина — Запорізька Січ найглибше втілили в собі волелюбний національний дух українців, піднісши його в багатьох відношеннях до світових висот.

Визначний дослідник історії України, зокрема козацько-визвольного руху, М. Костомаров писав: "Не любила свободолюбива Україна ні царя, ні пана, то й винайшла в собі традицію, як засіб відстоювання своєї волі. Козацтво, істее братство, куди кожний пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшими вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, жодної помпи панської і титула не було між козаками".

Недаремно в Європі і за її межами тривалий історичний період українців називали "козацькою нацією". Для європейських та інших країн поняття "козак", "козацький" символізували і символізують нині найвищі здобутки української національної свідомості, характеру та світогляду. Козацтво як зміст і форма національного буття стало найпотужнішим засобом піднесення української нації на значно вищий рівень. Козак, лицар назавжди утвердився як ідеали української людини. Саме козацько-лицарська духовність — то вища "сходинка" в історії нашого народу.

У Велику Козацьку добу (XVI—XVIII ст.) українська нація, зробивши вагомий внесок в історію світової цивілізації, переконливо довела, що здатна й повинна мати власну державність.

Козацтво як явище, як феномен, на нашу думку, аналогів в історії людства не має. Воно виникало як поклик життя, як потреба перемагати несприятливі обставини, реалізувати потужні сили та можливості рідного народу. В тяжких історичних

* Костомаров М. І. Закон Божий: /Книга буття українського народу/. — К.: Либідь, 1991. — С. 24.

обставинах треба було зберегти себе як націю, як активного чинника європейського та світового розвитку. Козацтво виникає як протест проти гнобителів, які намагалися захопити багаті українські землі, природні багатства. Наш народ прагнув жити вільно і щасливо. Жила Україна, "держалась Закону Божого і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителів".

Під захистом могутніх збройних сил козацьких держав — Гетьманської України та "козацької християнської республіки" (М. Костомаров) — Запорізької Січі — відбувалося велике українське Відродження (XVI—XVIII ст.). Розвивалися економіка, культура, наука, формувалася національна система освіти і виховання. Густа мережа січових, сотенних і полкових козацьких, братських, монастирських, церковних та інших типів шкіл вкрила всю територію України. Навчально-виховні заклади європейського рівня — колегіуми, перші вітчизняні академії — Острозька (1576 р.), Києво-Могилянська (1615 р.) давали ґрунтовну середню та вищу освіту. У ті часи майже все населення України, навіть дівчата і жінки, були грамотні.

Коли ж в Україні почалась насильницька колонізація, "коли папи та єзуїти хотіли насильно повернути Україну під свою владу, щоб українці-християне повірили, бутсім справді усе так і єсть, що папа каже, тоді на Україні з'явилися братства такі, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називалися братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів, тим там і єресі жодної не з'явилось**".

Доки існувало козацтво, доти Україна була або повністю незалежною, або зберігала автономію, незважаючи на агресивність мілітаристських режимів сусідніх держав — шляхетської Польщі, ханського Криму, султанської Туреччини, самодержавної Московії. Пізніше, із ліквідацією Запорізької Січі, Російська

* Костомаров М. І. Закон Божий: /Книга буття Українського народу/. — К.: Либідь, 1991. — С. 25.

** Там само.

імперія створила такі умови, за яких козацтво як соціальна верства не могло існувати, адже цілеспрямовано та підступно було ліквідовано матеріальну, соціальну базу козацько-лицарської духовності.

У зоряний час відродження України як самостійної та незалежної держави відроджуються і козацтво, лицарська духовність як невід'ємна складова української ментальності.

Історію не можна повернути назад, не слід копіювати те, що вже було. Але все краще, високе і шляхетне, притаманне козацькій добі, ми, українці, повинні творчо відроджувати, щоб наша держава була могутня і непереможна, а рідний народ — високодуховним і щасливим.

Пізнаючи соціально-національні умови, культурно-історичну спадщину, зокрема козацьку духовність, ми, нащадки волелюбних лицарів, маємо зробити все для утвердження лицарських виховних традицій, козацької педагогіки, адаптувавши їх до нової історичної епохи.

Відомий український педагог С. Русова підкреслювала, що соборною, "міцнішою нацією в наші часи являє себе та, яка краще других вичерпала в своєму вихованні глибинні національні скарби й національній психології дала вільний розвиток". Козацькі філософія, психологія, педагогіка, духовність є тими дорожчими національними набутками, якими має творчо оволодіти і реалізовувати у своєму житті, державотворчій діяльності кожен юнак чи дівчина.

В українській системі виховання статус козацького загартування був завжди високий. Важливо, що і в родинах, і в кращих національних навчально-виховних закладах України, зокрема Галичини, у всі часи проявлявся волелюбний лицарський дух, діяли козацькі виховні традиції.

Формуванню в молоді лицарських чеснот велику увагу приділяли відомі українські педагоги А. Волошин, С. Русова, Г. Ващенко, С. Сірополко, Я. Ярема, В. Сухомлинський та ін.

Так, С. Русова давала високу оцінку молоді Галичини, яка виховувалася на високих традиціях у молодіжній організації "Січ", у лавах "Пласту", створених при гімназіях та інших

освітнянських закладах. У галицьких організаціях, які називалися "Молода Січ ім. І. Богуна", "Молода Січ ім. І. Мазепи", "Молода Січ ім. К. Гордієнка", "Молода Січ ім. І. Сірка", "Молода Січ ім. Богдана Хмельницького" та ін., підлітки та юнаки одержували лицарське фізичне загартування, моральне, національно-патріотичне виховання. С. Русова підкреслювала, що вихованці цих організацій — "молоді січовики" проявляли звитягу, стійку силу волі та незламність духу, високі моральні чесноти, духовні якості як в лавах січових стрільців у роки Першої світової війни, так і в мирній боротьбі за свободу та незалежність України.

У часи суспільної стагнації В. О. Сухомлинський боровся за виховання молоді на волелюбних ідеях, традиціях рідного народу. З усією потугою свого таланту він обґрунтував необхідність виховання в підлітків та юнаків "мужнього мислення", "лицарського ставлення до дівчини і жінки", "лицарського виконання своїх обов'язків". Засуджуючи "ганебне рабство духу" та відстоюючи лицарське виховання, В. О. Сухомлинський формував у підлітків та юнаків лицарську наступальність у боротьбі з неправдою, злом у житті.

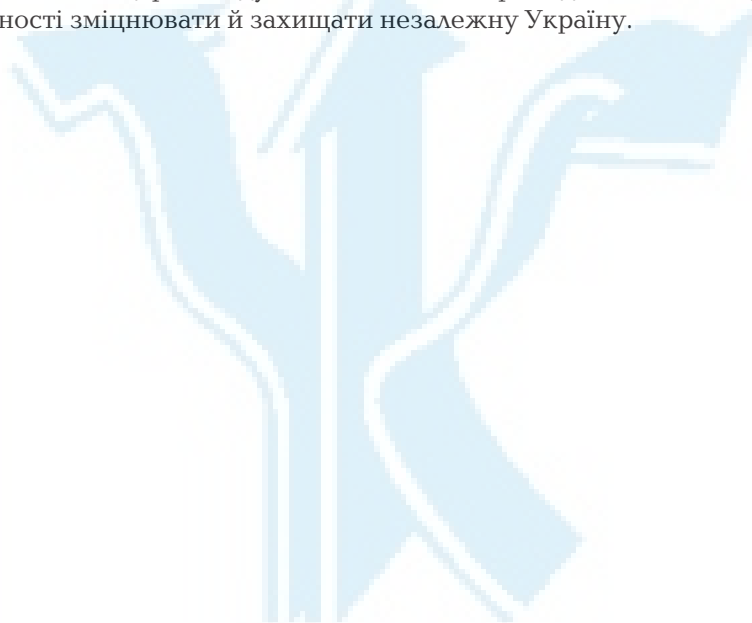
Працівники Лабораторії народної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (працювала на громадських засадах, завідувач — кандидат педагогічних наук, доцент, нині доктор педагогічних наук, професор Ю. Д. Руденко) ще з 1987 року почали творчо відроджувати ідеї, традиції, форми і методи козацької педагогіки. Автори висловлюють їм щире подяку, а також науковцям М. Г. Стельмаховичу, Г. В. Біленькій, Т. Я. Василенко, Т. Г. Будняк, Ю. П. Єлісовенку, М. І. Кравчуку, В. Г. Кузю, З. О. Сергійчук, А. Ф. Шевченку, які подавали слушні ідеї, думки з проблем українського національного виховання, козацької педагогіки, їх певною мірою враховано в цій книжці. У підготовці матеріалів і написанні першого розділу книжки брав участь В. Ю. Руденко — викладач кафедри загальноосвітніх дисциплін Інституту дистанційного навчання Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

В останні роки успішно відроджується українська козацька педагогіка як вищий вияв народної педагогіки. Нині вона

збагачується підходами, ідеями і засобами української та зарубіжної наукової педагогіки.

Як галузь науки про виховання, козацька педагогіка значно розширює засоби та можливості національно-патріотичного загартування характеру людини, формування світогляду та виховання в неї лицарської духовності, стійкої громадянської позиції, здатності зміцнювати й захищати незалежну Україну.

МАУП

РОЗДІЛ І.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН

§ 1. Походження та основні етапи розвитку українського козацтва

Тому, що українці нині є самобутньою нацією, ми завдячуємо, насамперед, козацтву, яке впродовж віків було єдиним і могутнім форпостом, що пильно та гідно стояв на сторожі свободи і честі нашого народу, держави. У багатьох країнах світу шанували козаків, захоплювалися їхнім глибоким патріотизмом, любов'ю до своєї землі, звитягою та героїзмом у боротьбі з чужоземними загарбниками. Тому іноземці часто називали Україну "Козацька земля", "Країна козаків", "Козацька республіка", а українців — "козацька нація", "козацький народ", "козаки".

Українські козаки заслужили вічну любов нашого народу, його підростаючих поколінь. "Славне Запорозжя", "святі лицарі", "захисники Вітчизни, материзни та дідизни", "визволителі з турецької і татарської неволі", "лицарі честі і звитяги", "наші немираки, характерники", "захисники волі та свободи" — такі найвищі оцінки дає наш народ українським козакам, запорожцям.

"Розбишаки", "лотри", "розбійники", "гультяї", — так називали українських козаків польські шляхтичі та магнати, російські дворяни та царедворці, мріючи загарбати українські землі. Так, польські шовіністи прагнули створити "велику Польщу від моря до моря", тобто від Балтійського моря до Чорного, яке історики називали Руським морем, підкреслюючи цим самим, що його північні береги і води здавна належали русам — нашим пращурам, стародавнім українцям.

У казках і легендах, безсмертних думках і піснях народ оспівував козаків, возвеличив їхній гордий і волелюбний дух, прославив у віках.

Героїзмом українського козацтва захоплювалися видатні діячі багатьох країн світу — англійці Кромвель і Байрон, француз Вольтер, польський поет Юліуш Словацький та інші.

Високу оцінку козацькому національно-визвольному руху дав О. Герцен. Він підкреслював, що "Запорозька Січ являла собою дивовижне явище плебеїв-витязів, лицарів-мужиків", а "запорозькі козаки прирекли себе на захист усіх дорогих інтересів своєї Батьківщини".

Здивований падінням волелюбного духу, духовних запитів та інтересів своїх земляків у часи підневільного життя, М. Гоголь створив неповторну епопею "Тарас Бульба", прославив Запорізьку Січ як форпост волі та свободи України: "Так ось вона, Січ! Ось це гніздо, звідки вилітають всі ті горді і міцні, як леви, ось звідки розливається воля і козацтво на всю Україну". У всьому світі знають славнозвісну картину "Запорожці пишуть листа турецькому султану" І. Рєпіна, який, будучи закоханим у високу духовність запорожців-лицарів, писав про них: "Ніхто на всім світі не відчував так глибоко волі, рівності і братерства".

Козацький дух починав гартуватися в тяжку годину для нашої Батьківщини, коли її землі шматували литовські, польські, угорські, турецькі й татарські феодалі. Їхні війська топтали українські чорноземи, плондрували нашу культуру, знищували населення, по-зłodійськи викрадали, брали в полон і продавали в рабство наших співвітчизників.

Український народ створював власні збройні сили для захисту рідної землі. До козацтва належали люди, які над усе цінували волю, "холопства не витримали і пішли в козаки" (Б. Хмельницький). Це були найсміливіші, наймужніші, найшляхетніші люди, які витримували труднощі військового життя, далеких походів, прирікаючи себе на ризик і смерть.

Велике виховне значення має сам зміст, етимологія поняття "козак". Досліджуючи походження українських козацьких назв, смислові зв'язки їх із санскритом (найдавнішою мовою, зафіксованою в писемних пам'ятках), В. Кобиліух пише: "Слово КОЗАК у сс. (тобто в санскриті. — Авт.) складається з двох слів. Зі слова khun (KHUN) ч. р., що означає КНЯЗЬ, княжий, зразковий, та іншого слова sakhya с. р. у такому значенні: дружба, захисник, друг, родич. Отже, первісне khun-sakhya-khunsakya означає до-слівно ЗАХИСНИК КНЯЗЯ, ДРУГ КНЯЗЯ. А це повністю збі-

гається з назвою ЗАХИСНИК ДЕРЖАВИ чи ЗАХИСНИК РІДНОГО КРАЮ. Як бачимо, не так, як нині навіть високоосвічені люди перекладають слово козак: вільна людина. Ні, не вільна людина, а людина з великими обов'язками перед вільною, самостійною та незалежною Україною. І найголовніші з цих обов'язків — повноцінний захист рідного краю від усяких зайдів і загарбників, а потім розбудова краси і багатства. Отже, не тюркського походження наші найдорожчі національні слова державницького значення, а наші прадавні, праукраїнські”.

Відомий дослідник О. Братко-Кутинський вважає, що в сиву давнину існувало слово “кес” (варіанти “кос”, “кас”). Це поняття настільки давнє, що є спільним і для мови адиге (чер — кес), і для українців (чер — кас). У широкому, загальному розумінні це слово означало “спрямованість”, а в вузькому, конкретному значенні — “меч”. У нашій мові це поняття та звучання збереглося у багатозначному слові “коса”, яке має кілька конкретних значень (коса жіноча, коса на морі чи на річці, коса як знаряддя праці тощо). Значення слова “кас” як назви меча збереглося у слові “касувати”, тобто “ліквідувати”, у словах “косак” (великий ніж), “касарня” (житло мечників), “кесар” (зверхник, перший воїн) тощо. Слово “касарня” з утратою свого вузького первісного значення, як житла касаків, у слов'янських мовах перетворилось на слова “кашарня”, “казарна”, “казарма”, що тепер означають “солдатське житло”. Люди, озброєні мечами, звалися “мечники”, а коли меч звався “кос”, то — “косаками”. Озброєні мечами люди — “косаки” були найчастіше вільними, незалежними. Хтось із них міг ставати на службу феодалам, бути їх зброєносцем чи дружинником. Згодом відбулося перетворення слова “косак” на “козак””.

На наше глибоке переконання, гіпотези В. Кобилюха та О. Братко-Кутинського найвірогідніші. Вони спираються на вітчизняні мовні, духовні та інші традиції, що ніколи не переривалися. Таким чином, зміст і смисл сучасного слова “козак” походять від первинних значень (починаючи ще з часів санскриту,

* Кобилюх В. Українські козацькі назви у санскриті /Передне слово Володимира Муляви. — Львів; Київ; Донецьк: ПШІ, “Наука і освіта”, 2003. — С. 184.

** Братко-Кутинський О. Феномен України. — К., 1996. — С. 84 — 85.

тобто не пізніше V – IV тисячоліть до нової ери), які найточніше можна передати так: "захисник князя", "захисник рідного краю", "захисник держави", "воїн-мечник", "мечник". Отже, ще в ті далекі часи на козаків покладалися доленосні та святі обов'язки. І ще раз наголосимо, що це слово не тюркського походження.

Відомий дослідник — санскритолог та індолог С. Наливайко у своїх працях, зокрема у статті "Таке давнє, таке високе слово — козак", аргументовано доводить, що корені слова "козак" сягають углиб віків. Це слово "побутувало щонайменше за дванадцять віків до постання Запорозької Січі. Термін "госак" та ім'я Госак знали стародавні індійці й іранці, скіфи й слов'яни ще з початку I тис. до н. е. Саме з індоіранським "госак" на означення відважного, мужнього, доблесного воїна-лицаря і споріднене овіяне славою й оспіване у піснях звитяжне слово "козак" (тижневик "Слово Просвіти", червень, ч. 12, 2001, с. 14).

Цікавим історико-культурним фактом є те, що козацька термінологія, лексика та багато звичаїв, традицій, пов'язаних із життям, побутом козацтва, часто зберігають значення, смисл, притаманні найдавнішій мові — санскриту. Так, сучасній науці відомо, що від назви військової касты пращурів — кшатрії походять дуже поширені козацькі військові терміни "кіш", "кошовий", "шатро".

Відомо, що у кшатріїв і сколотів (скіфів, скитів), які заселяли території нинішньої України, найпочеснішою вважалася смерть у бою з ворогами. Згадаймо знаменитого сколотського царя Атея. Коли йому минуло 90 років, він пішов у бій, щоб прийняти смерть безпосередньо у сутичці з ворогом. Козаки часто також дотримувалися такого бойового звичаю і, як свідчать історичні джерела, смерть від старості чи хвороби вважали для себе ганьбою.

Про дуже давнє походження козацтва йдеться у дослідженнях останніх років, зокрема у працях О. Губка, Т. Каляндрука, С. Плачинди, Д. Федоренка, Ю. Шилова та ін.

Одні з перших історичних згадок про козаків, їх курені належать ще до XII століття.

На цікаві факти про життя та бойові дії українських козаків натрапляємо в зарубіжних літописах, зокрема в польських хроні-

ках. Так, у 1582 році польський історик М. Стрийковський видав "Хроніку Польську, Литовську, Жмудську і всієї Русі", де йдеться, зокрема, про волинських та подільських козаків XII ст., які в 1143–1147 роках вже були потужною військовою силою. Історик говорить, що переяславський князь Ізяслав, який претендував на київський стіл, звернувся до волинських козаків за допомогою. М. Стрийковський підкреслює, що князь Ізяслав "не міг того здобути з угорцями й поляками, а волинськими козаками все відшкодував".

Дуже цікавим є факт, який свідчить про військову силу та доблесть козаків. У 1182 році польський князь Казимир II намагався посадити на галицький престол свого племінника Мстислава. Козаки організовано виступили проти цього і завдали ворожому війську поразки: "... козаки волинські з боків підкралися й звідти польські загони розірвали".

Як зазначає дослідник В. Пепа, у 1297 році 600 козаків успішно воювали із хрестоносцями на території Пруссії.

Ще в епоху Київської Русі-України нашим пращурам були притаманні високі лицарські якості — мудрість і шляхетність, сила волі та сила духу, синівська любов до рідної землі та ненависть до ворогів, здатність на жертвність в ім'я свободи Вітчизни.

Такі князі-витязі, як Святослав Хоробрий, Володимир Мономах, Ярослав Мудрий та інші були патріотами-подвижниками, грозою для численних ворогів. В період Київської Русі, як свідчать наукові джерела, вже були козацькі об'єднання, громади захисників етнічного способу життя, власної держави.

Важливі історичні дані про козаків наводять польські історики Мартин і Йоахім Бельські в "Хроніці Польщі" за 1325 рік, вони свідчать, що козаки любили і мирну, творчу працю. Саме вони заснували села на Підляській землі, "почали працювати, сіяти, орати, копати, господарювати".

* Савчук Б. Збройні сили України: етапи вічного походу. — Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1992. — С. 8–9.

** Там само.

*** Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: Л. А. «Піраміда», 2003. — С. 105.

Відомий дослідник нашої лицарської минувшини С. Плачинда зазначає, що одна з перших писемних згадок про козаків наводиться в "Таємній історії монголів" за 1240 рік, у якій ідеться про легко озброєних хоробрих воїнів, їх в Україні-Русі називали козаками. С. Плачинда пише, що частина козаків — захисників Києва від татаро-монгольської навали відступила на Південь України, в пониззя Дніпра. Звідти козаки продовжували партизанську війну із загарбниками.

Дослідник наводить і такий важливий історичний факт. У грецькому документі "Синаксарі", знайденому в Судаку, під роком 1308 ідеться про те, що монгол Альмальчу був "убитий мечем козаків".

Про витоки козацького руху на нашій території в XII – XIV ст. писали видатні історики М. Костомаров, М. Драгоманов та ін.

Ще з докиївського та киеворуського періодів розвитку нашого етносу відомо, що виховні ідеали людини — витязя, лицаря, козака набули серед наших пращурів значного поширення. Цей історико-педагогічний процес активізувався у зв'язку з будівництвом перших козацьких Січей.

Науці відомо, що в середині XVI ст. (1554 – 1555, за іншими даними, на 1 – 2 роки раніше) князь Дмитро Вишневецький (Байда) спорудив на острові Хортиця укріплений замок, звідки козаки здійснювали походи проти турків у їхні володіння в пониззі Дніпра, на придунайських землях.

Перші переможні походи гетьманів О. Дашковича, Д. Байди-Вишневецького проти турецьких загарбників сприяли розвитку козацтва, зростанню його авторитету серед народу.

Зростає історична роль Запорізької Січі в українському національно-визвольному русі, захисті від ворогів південних кордонів. Із другої половини XVI ст. Запорізька Січ стала неприступною фортецею — столицею Земель Війська Запорозького. В історичній пам'яті, національній свідомості нашого народу Запорізька Січ закарбувалася як одна з найгероїчніших і найдраматичніших сторінок.

* Плачинда С. Козаки в Дюнкерку. — К.: Діокор, 2003. — С. 7.

** Там само.

Гордість сучасних українців пробуджує той історичний факт, що впродовж століть Запорізька Січ була єдиним "островом" — козацькою державою народовладдя серед сусідніх деспотичних і тоталітарних державних режимів. Тут нуртувала козацька вольниця. Підкреслимо, не анархічна, а вірна суворій дисципліні та високій моралі. Тут реалізовувалися найпередовіші на той час національно-січові цінності загальнолюдського змісту і характеру — глибоко демократичні засади життя, принципи братерства та порядності, рівноправності та солідарності, виборність гетьмана та козацької старшини, справедливе козацьке судочинство, республіканський лад.

Під захистом козацьких Збройних сил, насамперед Запорізької Січі — "козацької християнської республіки" (М. Костомаров), відбувалося Українське відродження XVI — XVIII ст. Розвивалися національна економіка, наука, культура, мистецтво, фольклор та інші народні мистецтва.

У своєму розвитку у часи гетьманату козацтво значно зміцніло. У 1649 р., після блискучих перемог козацько-селянських військ над польськими поневолювачами під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, виникла Українська козацька держава на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Вона мала потужне козацьке військо, підтримувала дипломатичні стосунки з багатьма європейськими та азійськими країнами. Богдан Хмельницький юридично закріпив поділ України на адміністративні одиниці — полки та сотні, зміцнив державний лад, суспільний устрій, національну армію, сприяв розвитку культури, освіти та інших галузей життя.

Після Переяславської угоди 1654 р., яку не підтримала більша частина українського народу та його інтелігенції, самодержавно-деспотична Московія (вона тоді ще не називалася Росією) ввела до Києва чисельний військовий гарнізон і призначила свого воеводу, тобто грубо порушила статті Переяславської угоди. Москва вела підступну політику щодо козацької України, пригнічуючи та знищуючи її національну самобутність і мову, культуру, державність. Відтоді боротьба з московською окупацією проходить червоною ниткою через всю історію України.

Проти московського підступництва почав боротьбу ще Богдан Хмельницький. Він шукає союзників, які допомогли б звільнитися від віроломних окупантів, зокрема починає переговори з королем Швеції Карлом X про укладення міжнародної угоди щодо створення федерації вільних держав Європи.

Московські правителі поступово створювали політичні, економічні, ідеологічні умови для повного знищення структур української державності, козацько-республіканського устрою України.

Незважаючи на такі та подібні інспіровані зовні негативні явища в суспільному житті, Україна продовжувала відстоювати і збройно, і в галузі культури, освіти та виховання свою національну самобутність. Гетьман Іван Виговський у 1659 році вщент розбив під Конотопом величезну армію московитів. Він офіційно повідомив монархів європейських держав про порушення Московією Переяславської угоди і денонсував її. Однак шляхом обману, порушення юридичних міжнародних норм московити продовжували тлумачити угоду 1654 року у своїх загарбницьких цілях.

Успадковуючи велич духу, європейську та світову славу, героїку, шляхетність українського козацтва, його національно-визвольну ідеологію та стратегію, ми критично ставимось до хибних кроків, помилок, чвар, боротьби за булаву, а то й злочинів його окремих представників, угруповань. Великого лиха Україні було завдано, наприклад, під час так званої Руїни, в 60–80 роки XVII ст. При цьому необхідно враховувати (на нашу думку, історики звертають недостатню увагу на цю проблему), що значною мірою козацьку єдність, духовність послаблювали інсинуації зовнішніх ворожих сил, підступна і зрадлива політика московського самодержавства, яке вводило на Україну свої війська, засилало агентів, організовувало доноси та наклепи, провокувало конфлікти і розбрат серед козацької старшини, української інтелігенції, яка тільки народжувалася.

На вівтар волі та свободи України поклав своє життя один із найвидатніших гетьманів Іван Мазепа. Він був яскравим представником козацьких провідників, які самовіддано боролися за незалежну Україну. І. Мазепа мав талант політика і дипломата,

виробляв стратегію і тактику зміцнення української державності, для цього всіляко використовував суперечності, незгоди і конфлікти між державами-сусідами.

Гетьман розумів, що царська Росія постійно звужувала функції української державності, щоб перетворити її на свою колонію, а тому докладав усіх зусиль для визволення свого народу від національного гніту. Він мав далекосяжні державницькі плани. За сприятливих міжнародних умов І. Мазепа міг досягти великої мети — скинути гніт російського самодержавства. Як людина високоосвічена і культурна, він поступово готував ґрунт для здійснення мрії українського народу, прагнення всього козацтва — здобути волю і свободу.

І. Мазепа навчався в Києво-Могилянській академії, володів кількома іноземними мовами. Зарубіжні гості, дипломати дивувалися його блискучим знанням класичних мов, політичною та культурною інформованістю, мистецькою обдарованістю. Він глибоко знав мистецтво України, провідних країн Європи, був поетом свого часу. І. Мазепа став відомим меценатом, вкладав власні кошти в будівництво церков, храмів. Щороку протягом свого гетьманства він давав 1000 золотих на утримання київських бурсаків — спудеїв Києво-Могилянської академії, яка певний час називалася “Мазепіанська і Могилянська академія”. Пишні будови, блискучий стиль архітектури, художньої творчості притаманні були “мазепинському бароко”. І. Мазепа побудував 12 церков, фінансував багато інших культурних об’єктів.

Прагнучи звільнити Україну від російського гніту, в 1709 році І. Мазепа звитязно виступив проти тиранії Російської імперії. Війська сатрапа Петра І, скориставшись підлою зрадою, доценту зруйнували столицю Гетьманщини Батурин, закатували кілька десятків тисяч людей. Російський царизм домігся розколу серед козацької старшини. Значна частина українців, у тому числі і козаків, не зрозуміла героїчного вчинку гетьмана. Лише Запорізьке козацтво, вірне своїм лицарським ідеалам, на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком схвалило волелюбні прагнення І. Мазепи і мужньо боролосся з численною загарбницькою армією Петра І. І хоча битва під Полтавою у спілці з Карлом XII закінчилася невдачею, вона підтвердила непереможність волелюбного

духу української козацької нації, а гетьман Іван Мазепа навіки став високим взірцем подвижництва, самовідданості та самопожертви в ім'я волі та свободи свого народу, національним героєм, зрештою знаковою постаттю в історії українського державотворення як символ безкомпромісної боротьби з ворогами Вітчизни, жертвовності в ім'я національних інтересів.

І. Мазепу шанували і шанують нині в багатьох країнах Європи. Тільки в прославленому Луврі зберігається 35 його портретів. Найвидатніші письменники, громадські діячі європейських країн — В. Гюго, Байрон, Вольтер та ін. писали про нього художні, публіцистичні та наукові твори.

Як визначний політичний і державний діяч-патріот, І. Мазепа мав і нині справляє вплив на виховання молоді. Більше того, високим прикладом для наслідування стали і соратники І. Мазепа, його послідовники. Волелюбна аура його оточення сформувала таких видатних борців за волю України, як Пилип та Григорій Орлики, Войнаровський та ін.

Вірним сподвижником І. Мазепа в боротьбі з ворогами справедливо вважають П. Орлика, якого після смерті І. Мазепа обрали гетьманом. На чолі з ним козацькі війська разом із військовими загонами союзників робили кілька спроб звільнити Україну од військ російського самодержавства. Однак військові формування поляків і татар, порушивши договір про спільну боротьбу з російською агресією, припинили підтримувати козаків. П. Орлик опинився в еміграції, мешкав у багатьох країнах Європи, однак постійно шукав шляхів для визволення України від російської окупації.

У славнозвісній Конституції гетьмана України Пилипа Орлика та кошового отамана Запорізької Січі Костя Гордієнка (1710) знайшли глибоке втілення високі ідеали вірного служіння всіх українців, козаків своїй Матері-Україні.

Після першого зруйнування російським царизмом Запорізької Січі в 1709 році частина запорожців, створивши першу хвилю української еміграції, заснувала Задунайську Січ.

Частина козаків осіла на землях, які належали Війську Запорізькому, багато переселилося на землі Полтавщини та Чер-

нігівщини. Козаки зберігали волелюбний дух і передавали його своїм синам та онукам. Варто згадати, що наприкінці XVIII ст. війська О. Суворова дислокувалися саме на Лівобережжі України. Перед Альпійським походом він формував свої полки із українського населення. Це фактично вже були підготовлені воїни, які в молодості отримували козацький гарт, добре знали бойове мистецтво та були обізнані з особливостями військової стратегії й тактики європейських армій.

Багато козацьких діячів стали провідними політичними та державними постатями в історії рідного народу. Видатні козацькі лідери, насамперед гетьмани, кошові отамани, керівники великих національно-визвольних повстань К. Косинський і С. Наливайко, П. Сагайдачний і П. Калнишевський, С. Кішка і Т. Трясило, Б. Хмельницький та І. Мазепа, І. Богун та І. Підкова, П. Дорошенко та П. Полуботок, М. Кривоніс та І. Золотаренко, І. Сірко та ін. своєю подвижницькою діяльністю утверджували народотворчі та державотворчі ідеї, захищали право свого народу на національну державу.

Величезна історична заслуга козацтва полягає у виробленні стратегії і тактики національно-державницької діяльності: народ, який активно захищає свої права, свою землю, не можна перемогти, не можна перетворити на слухняного раба.

Справжнім втіленням і продовженням волелюбних козацьких традицій, всенародною революцією була Коліївщина 1768 року, спрямована проти польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні. Козацькі ватажки М. Залізняк та І. Гонта очолили великий гайдамацький рух по всій Україні. Через зрадницьку позицію, підступні дії російських військ керівники гайдамацького національно-визвольного руху були схоплені і жорстко покарані.

Під час російсько-турецьких воєн царський уряд широко залучав козаків до військових дій. Ніхто із представників російських політичних та військових кіл не мав сумніву, що козаки найкраще знають стратегію і тактику турецької армії, а в боях завжди виявляють військову звитягу, кмітливість і героїзм. Преса, праці істориків у радянський період замовчували, що козацькі полки завж-

ди виконували найскладніші військові операції, значною мірою саме тим пояснюються перемоги Суворова над турецькими військами.

Видатні вчені, державні та політичні діячі багатьох країн світу, такі як Г. Боплан, Й. Гердер, М. Вольтер, О. Кромвель, П. Халєбський, С. Шерер та ін. захоплювалися глибокою духовністю, героїзмом і звитягою, кмітливістю та винахідливістю козаків, їхньою здатністю на самопожертву в ім'я волі та свободи України. Іноземців вражали республіканський лад, демократичні засади життя козаків, їхня вірність законам побратимства, волелюбним заповідям пращурів.

Іноземні мандрівники, вчені, політичні, державні та військові діячі давали високу оцінку бойовим якостям українського козацького війська. Їх дивувала сміливість, мужність і жертовність козаків у боротьбі з ворогами Вітчизни. Так, турецький історик Наїма ще в XVI ст. писав, що "не знайти на землі людей сміливіших, які б так мало дбали про своє життя і так мало боялися смерті". Залишається лише дивуватися, що турецький хроніст — представник країни, яка нерідко здійснювала свої загарбницькі плани щодо українських земель, залишився вірний історичній правді та об'єктивно писав про лицарську звитягу козаків.

Відомі також листи прославленого полководця Валленштейна до імператора. Він просив свого зверхника взяти на службу 6000 козаків і направити їх до Венеції. Австрійці добре знали високе бойове мистецтво українських козаків, їхню високу бойову підготовку та стійкість і витривалість у боях із переважаючими силами противника.

Століттями Запорізька Січ і Гетьманщина були центрами політичного, державницького та національно-визвольного життя України. Російський уряд брутально присвоїв собі право контролювати українське козацтво, його воєнні кампанії та відносини з іншими державами.

У нових історичних умовах багато українців змушені були йти на службу до російської держави.

Відомо, що наприкінці XVIII — на початку XIX ст. українські родини Безбородьків, Завадовських, Кочубеїв, Троцинських та ін. "постачали" російській імперії канцлерів і міністрів, інших висо-

копосадовців. Дослідники цієї проблеми підкреслюють, що одні талановиті вихідці з України, працюючи на високих посадах у Росії, не втрачали надії домогтися від царизму визнання прав і свобод, козацьких вольностей, інші ж просто отримували велику матеріальну винагороду. Однак російський царизм поступово готував ґрунт для ліквідації козацької гетьманської держави. Залежність української знаті від російської монархії посилювалася.

У 1750 році новим гетьманом України було проголошено Кирила Розумовського. Він прагнув відродити козацьку славу, модернізувати козацьке військо, удосконалити артилерію, зміцнити козацьке самоврядування. Були вироблені передові освітні проекти для початкової освіти всіх козацьких дітей, відкриття університету в Батурині. У поданні до цариці йшлося про встановлення дипломатичних відносин України з європейськими країнами. Але російське самодержавство відхилило всі плани і проекти гетьмана К. Розумовського, який був гетьманом до 1760 року.

Козацька старшина направляла своїх послів до Законодавчої комісії 1767 року. Представники козацької старшини відкинули реформи Катерини II, впевнено заявивши: "Наші закони найкращі!" (О. Субтельний).

Російська імперія поступово створювала політичні, економічні, ідеологічні умови для повного знищення структур української державності, козацько-республіканського ладу.

Царське самодержавство вело підступну політику щодо України, козацького та селянського визвольного руху. Так, коли Польща була неспроможна придушити всенародне повстання — Коліївщину, там опинилися російські збройні сили. 6 липня 1768 року генерал М. Кречетников запросив до себе в резиденцію на переговори Гонту, Залізняка, інших гайдамацьких ватажків і підступно схопив їх. Укотре в історії провідники визвольного руху українців стали жертвами довірливості. За розпорядженням російського уряду видатного провідника повсталого народу І. Гонту видали полякам. Після жорстоких тортур його стратили, а М. Залізняка і решту гайдамацьких ватажків запроторили до Сибіру.

Із придушенням Коліївщини в 1768 р. царському уряду не вдалося зламати козацько-лицарського духу українського народу. Його кращі представники наполегливо шукали шляхи визволення України з-під гніту царської Росії.

Зазначимо, що під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 років було сформоване Чорноморське козацьке військо. Його полки брали активну участь у визволенні земель Північного Причорномор'я від турецьких загарбників.

Багато козацьких полків, які раніше були реорганізовані в гусарські та кінні карабінерські, брали участь у російсько-французькій війні 1812 року. Архівні матеріали свідчать, що додатково були сформовані як кінні, так і піші полки українського козацтва, народного ополчення. Відомо, що автор безсмертної "Енеїди" І. Котляревський брав найактивнішу участь у формуванні козацького полку у Полтаві.

У 1830 – 1831 роках в Україні вибухнуло польське повстання, лідери якого дотримувалися все тих же шовіністичних позицій, загарбницьких планів щодо споконвічних західноукраїнських земель. Закономірно, що українці не підтримали визвольного руху поляків. Для боротьби з ним були сформовані вісім козацьких полків.

Царський уряд боявся утримувати козацьке військо на території України. Це була одна з головних причин того, що козаки були переселені на Кубань. Там сформувався Кубанське козацьке військо. Козаки освоїли незаймані раніше землі, брали найактивнішу участь в економічному, політичному житті, військово-охоронній справі. Згадаймо, що у буремні 1917 – 1920 роки тут утворилася Українська Кубанська Республіка, яка мала за мету возз'єднатися з Українською Народною Республікою. Кубанці завжди пам'ятали і пам'ятають свої українські, запорізькі корені, прагнули відродити самостійну Україну. Однак більшовицький режим потопив у крові волелюбні сподівання кубанських козаків.

Ідею вільної козацької України наполегливо плекав поет Василь Васильович Капніст (1758 – 1823). Його рід тісно пов'язаний із козацьким визвольним рухом. Батько поета був миргородським полковником. В. Капніст написав "Оду на рабство", в якій

оспівав свободу. Активно виступав проти закріпачення українських селян, гуртував навколо себе однодумців.

В. Капніст вірив, що Україна може знову повстати проти російського самодержавства. Він прагнув організувати військову підтримку за кордоном. У 1791 році відбулася таємна поїздка Василя Капніста до Пруссії з метою проінформувати керівників уряду цієї держави і заручитися їхньою підтримкою у справі звільнення України від гніту Російського самодержавства.

Однак В. Капністу не вдалося заручитися підтримкою правлячих кіл Пруссії. Це була одна із причин того, що ідеї нового повстання проти російського самодержавства не були реалізовані. Відомий історик О. Субтельний про цей історичний факт писав: "Василь Капніст таємно їздив до Пруссії з марною надією заручитися підтримкою в повстанні українців проти царя".

Про тяжкі часи руйнування козацького устрою України, закріпачення українських селян Т. Шевченко писав: "Гинуть, гинуть у ярмах лицарські сини".

Однак козацько-лицарська духовність українців постійно давала нові сонцелюбні пагони.

У 1855–1856 роках відбувалися події Київської козаччини, коли селяни сотень сіл записувалися в лави козацтва, різко виступали проти нав'язаного кріпацтва. Покозачувалися цілі села, повіті. Лише військовою силою вдалося загальмувати козацький рух на Київщині.

Будучи вершинним досягненням нашого національного духу, козацько-лицарські ідеї, цінності стали надійним фундаментом розвитку української нації на наступних етапах її буття.

Наприклад, у період національного відродження в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. виникла необхідність у відновленні козацького руху. Козацька філософія, ідеологія, психологія та правосвідомість продовжували розвиватися і набувати нових ознак. Козацько-лицарські ідеали надихали кращих синів і дочок України на боротьбу з окупаційним режимом, на створення вільної та незалежної національної держави.

* Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 189.

Зароджуються й розвиваються нові напрями політичної культури, носіями якої були представники інтелігенції, народних мас, які започаткували новий січовий рух на козацько-лицарських традиціях.

Відродження волелюбних, героїчних козацько-лицарських традицій розпочалося в Галичині, Буковині й Закарпатті, які перебували у складі Австро-Угорської імперії. Національно-визвольна боротьба українців реалізовувалася демократичними, конституційними шляхами, зокрема у формі масового козацько-січового руху.

Центром бурхливого відродження духовних, політичних, національно-державницьких традицій українського козацтва наприкінці XIX — на початку XX ст. стала Галичина.

Лідери галицької інтелігенції вирішили творчо, відповідно до нових історичних умов, відродити волелюбний козацький рух. Перша "Січ" була заснована 5 травня 1900 року в с. Завалля Снятинського повіту на Львівщині. Відомий громадський і політичний діяч, керівник української селянської радикальної партії Кирило Трильовський, прибічник ідей Т. Шевченка і М. Драгоманова, розгорнув діяльність, спрямовану на відродження в серцях і душах співвітчизників козацько-січових цінностей, державотворчих традицій. Невдовзі було створено понад 1500 "Січей" на теренах Галичини, Буковини і Закарпаття. В січовому русі брали участь широкі верстви населення (вчені, педагоги, правники, громадські та політичні діячі, представники селян і робітників), насамперед молодь.

У переддень Першої світової війни на базі "Січей" К. Трильовського була створена організація "Українські січові стрільці", згодом — легіон січових стрільців, який став прообразом Збройних сил майбутньої самостійної України. Січові стрільці брали активну участь в організації Української Галицької Армії (УГА), під захистом якої 1 листопада 1918 року проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки. 22 січня 1919 року відбулася історична подія — возз'єднання Української Народної Республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину Українську соборну державу. Січові стрільці гід-

но продовжували козацькі визвольні традиції, беручи найактивнішу участь у революційних подіях.

Грандіозною і трагічною була боротьба українського народу за волю і свободу в 1917 – 1923 роках. Козацький дух, лицарська відвага наповнювали серця сотень тисяч українців. Виникали юнацькі братства, об'єднання молоді, загони дорослих, які вважали себе козаками і захищали рідну землю від московсько-більшовицьких нападників. Таку історичну ситуацію навіки записав на скрижалях української історії Павло Тичина в безсмертній поезії "На майдані":

*На майдані коло церкви
Революція іге.
— Хай чабан, — усі гукнули. —
За отамана буде!*

У 1917 – 1921 роках українські традиційні військово-оборонні формування відроджувалися у формі Вільного козацтва. В колишній столиці Чигирині ще на початку жовтня 1917 року відбувся з'їзд вільного козацтва за участю 2 тисяч делегатів, які представляли 60 тисяч вільних козаків України та Кубані. Серед делегатів панувало високе піднесення. Було обрано Генеральну Раду, до складу якої ввійшло 12 осіб і почесний отаман — командир 1-го Українського корпусу генерал Павло Скоропадський.

Велика козацька Рада складалася із 32 осіб. Одну частину цієї Ради мали обирати, іншу призначав гетьман. Відомо, що докладалися зусилля до формування Волинського, Запорізького, Київського, Новозапорізького, Полтавського, Слобідського, Чернігівського та Подільського кошів, керувати ними мали патріотично настроєні, досвідчені офіцери, учасники бойових дій.

Військові частини, які все ж були створені, перейнялися волелюбним духом козацтва, взяли на себе його військово-оборонну місію. Офіцерський склад називався старшинами, отаманами, а рядові воїни — козаками. Історичні відомості підтверджують, що один із корпусів армії УНР звався "Запорозька Січ". До бойового складу армії належали полки, які отримали імена кошового отамана Костя Гордієнка, гетьмана Івана Мазепи, Івана Сірка, Мак-

сима Залізняка, гетьмана Богдана Хмельницького тощо. Бронепотяги в армії УНР називалися "Кармелюк" та "Запорожець".

Війська УНР, Гетьманату і Директорії у своєму складі мали козацькі сотні, полки, дивізії, корпуси, інші об'єднання, які боролися з ворогами свободи України. На жаль, в ті буремні роки українська влада недооцінювала козацький рух, не надавала йому належної уваги. Не було створено відповідної законодавчої бази для розвитку козацтва, виховання молоді на його традиціях.

Борючись за свободу України, її державність, кращі козацькі формування у складних історичних умовах здобули невмирущу славу. Яскравим свідченням цього є герої Базару і Крут. Нині відкриваються нові сторінки героїчного руху селянства та козацтва, які не корилися більшовицькій окупації і вели збройну боротьбу з нею до 1922 року і навіть опісля.

Підкреслимо, що в результаті помилок керівного складу УНР, шаленої агітації російсько-імперських сил, а згодом — і прямої збройної агресії більшовицької Росії, несприятливої міжнародної обстановки гальмувався розвиток наших Збройних сил. Однак повсталий народ, новостворені козацькі, партизанські війська мужньо відстоювали своє право будувати самостійну Україну.

У ході боротьби з військами Денікіна, більшовицької Росії на скрижальях історії українського визвольного руху закарбовані героїчні Перший і Другий Зимові походи військ УНР проти загарбницьких армій.

Перший Зимовий похід відбувся в листопаді 1919 року. Він тривав, за даними дослідників, 180 днів. Нащадок задунайських козаків Михайло Омелянович-Павленко узяв на себе командування українським військом. Метою було організувати прорив на Схід і Південь України, підняти широкі верстви українців проти Червоної та Добровольчої армій, які топили в крові Українську революцію.

Прориваючись углиб України, козаки очищали від ворогів регіон за регіоном. Пробуджувалися серед українців гайдамацький і козацький рухи, повстанці поповнювали лави армії УНР. Об'єднуючись у козацькі загони, селяни створили Холодноярську Республіку, якої тривалий час боялися більшовицько-

російські війська. 18 лютого 1920 року армія УНР вже була в історичному Холодному Яру. Разом із холодноряцями-повстанцями в Мотронинському монастирі, в якому гайдамаки ще в 1768 році "святити ножі" на ворогів України, було відправлено "хвалебний Богові молебень за щасливий похід в центр України" і "панахиду по вмершим і забитим старшинам і козакам".

П'ять місяців армія УНР була в безперервному марші, виснажливих кровопролитних боях. Не маючи набоїв, козацькі дивізії підійшли до Вознесенська, де були колосальні запаси зброї, військового спорядження. Отаман холодноряців-козаків Гуляй-Гуленко повів в атаку свій повстанський підрозділ. Його підтримали полки — піший Запорізький і "чорних запорожців". Вознесенськ узяли героїчними зусиллями. Ворог відступив. Трофейною зброєю козаки поповнили свої запаси.

Протягом 6 місяців армія УНР здолала з боями 2 500 км. Нарешті 6 травня 1920 року війська Першого Зимового походу та головні війська армії УНР з'єдналися. Перший Зимовий похід завершився, як твердить відомий дослідник українського козацтва та гайдамацького руху Роман Коваль, під гучні козацькі заклики: "Слава Україні і Головному Отаману Симону Петлюрі!", "Слава отаману Омеляновичу-Павленку, усій старшині і козацтву славної Дієвої Армії!"

Другий Зимовий похід (його ще називають історики Листопадним рейдом) відбувся в жовтні-листопаді 1921 року. До складу Української армії входили Бессарабська, Подільська та Волинська військові групи. Вони не могли змиритися з окупацією України більшовицько-російськими військами і мужньо боролися з переважаючими силами ворога. Значна частина українського народу, виснажена тяжким історичним періодом і обманута ворожою пропагандою, не брала активної участі у боротьбі з більшовицько-російськими загарбниками. Другий Зимовий похід трагічно завершився під містечком Базар. Тут козаки-герої були оточені, взяті в полон і по-звірячому знищені окупаційним радянським режимом. Однак ще довго тривала збройна боротьба українців за волю і свободу України проти більшовицько-російських військ.

Після поразки Української революції 1917 – 1920 років та окупації нашої території більшовицькою Росією козацький рух заборонили. Із преси відомо, що на початку 20-х років діяла Українська козацька партія, керівництво якої було заарештоване органами радянської влади. Частина членів партії була розстріляна, інша — отримала тривалі строки ув'язнення.

Однак козацько-лицарські ідеї продовжували розвиватися, в основному на теренах Західної України, насамперед Галичини, Волині. До так званого "возз'єднання" земель Західної України в 1939 році з радянською Україною діяли, в умовах Австро-Угорської монархії, громадські молодіжні організації "Січі", "Луги", "Пласт". У діяльності цих організацій реалізовувалися, більшою чи меншою мірою, козацько-лицарські традиції.

Цікаво відзначити такий факт. Ще в липні 1920 року січові стрільці, якими керував Є. Коновалець, провели засідання Стрільцької Ради у м. Прага та ініціювали важливу політичну подію. Тут було проголошено створення Української Військової Організації (УВО). Наприкінці 1920-х років УВО ввійшла до складу Організації Українських Націоналістів.

Українські січові стрільці, вояки УГА, націоналісти вважали себе продовжувачами національно-визвольних козацько-лицарських традицій. Одна із заслуг ОУН полягає в тому, що 30 червня 1941 року у Львові було проголошено Акт відновлення незалежності України. А вже восени 1943 року для збройної боротьби в умовах німецько-фашистської окупації була створена Українська Повстанська Армія (УПА). Вона була єдиною потужною військовою організацією, яка під час Другої світової війни та після неї проявляла масовий героїзм у боротьбі з переважаючими силами німецько-фашистських загарбників і комуністсько-радянського режиму.

Повстанці продовжували волелюбні традиції козаків. Відстоюючи природне право нашого народу будувати самостійну Українську державу, вояки УПА чинили мужній опір насильницькому нав'язуванню українцям тоталітарного режиму, проти якого вони із зброєю в руках боролися аж до середини 50-х років ХХ ст.

§ 2. Здобутки освіти і культури в Козацьку добу (XVI–XVIII ст.)

Кращі освітні, навчально-виховні традиції Київської Русі особливо успішно розвивалися в період великого українського Відродження XVI — першої половини XVIII ст. Саме тоді для цього склалися сприятливі суспільно-політичні, соціально-економічні умови. Ця видатна історична епоха розвитку нашого народу збігається з Козацькою добою, коли українська національна система освіти і виховання сягнула вершини свого розвитку і справляла значний вплив на розвиток освіти і виховання ряду країн Європи, насамперед Східної.

У цей період постійно набирив потугу український національно-визвольний козацький рух. У суспільно-етнічному житті зростав культ знань, освіти, розуму та патріотизму людини. Елітарні кола українського суспільства опанували волелюбні ідеї пращурів, передові європейські цінності та знання, завдяки цьому набувають поширення ідеї свободи як особистості, так і кожного народу, демократичного влаштування суспільного, політичного та державного буття. Освіта надихала елітарну частину українського суспільства — вчених, державних службовців, козацьких провідників на великі справи всеєвропейського значення. У Козацьку добу Україна перетворювалася в міцний форпост наполегливої і самовідданої боротьби за національну культуру, науку й освіту.

Починаючи з доби відомих у всій Європі гетьманів Петра Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного) і Богдана Хмельницького, культ розуму, освіти, науки та духовності, національної єдності в Україні продовжує підвищуватися. Наростає просвітницький рух, який утверджується як синтез попередніх суспільно-політичних, національно-духовних рухів гуманізму та реформації.

Цієї доби в Україні зародився та утвердився завдяки здобуткам освіти і науки світогляд, який ліг в основу створення національного козацького бароко. Такий світогляд визначав велику своєрідність філософського, духовного життя, суспільно-економічного буття нашого народу. Освітні та наукові здобутки в державах Європи започаткували світоглядну культуру бароко.

Заслуга в розвитку принципів, світогляду культури бароко належала таким відомим ученим, як Б. Спіноза, Б. Паскаль, Б. Грасіа та ін. У нашій країні наукові основи та принципи світогляду культури українського бароко закладала така визначна плеяда вітчизняних учених, як Є. Славинецький, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Кониський, М. Козачинський, С. Куляба, І. Гізел, С. Калиновський та ін.

В Україні виникають десятки типів шкіл — братських, церковних, монастирських, дяківських, козацьких січових, сотенних і полкових, ремісничих, музичних тощо. Поширюється писемність, підвищуються загальна культура і рівень оволодіння науковими знаннями значної частини українського суспільства. На середину XVII ст. в Україні майже все населення, навіть дівчата і жінки, було писемним. Такий стан справ дивував багатьох учених, мандрівників — представників зарубіжних країн.

Так, арабський мандрівник Павло Алепський у 1654 і 1656 роках подорожував по Україні і залишив такий цікавий запис про високий, порівняно з іншими країнами, рівень освіченості, культурності її мешканців: "Починаючи цим містом, себто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях".

Значну роль у розвитку вітчизняної освіти відіграли братські школи, які ще називалися "слов'яно-греко-латинськими". Дослідники справедливо їх називають першими українськими гімназіями, вони були одним із головних засобів боротьби з полонізацією та покатоличенням українського народу. Перші братські школи відкрилися у Вільні (1585) і Львові (1586).

За підтримки гетьмана запорізьких козаків Петра Сагайдачного впливове Львівське братство 1592 року одержало право викладати у своїй школі сім вільних мистецтв (граматику, діалектику, риторіку, арифметику, геометрію, астрономію, музику). Вивчалися тут також давньоукраїнська, церковнослов'янська, грецька, латинська і польська мови. Згодом братські школи були

* Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 73.

відкриті в Кам'янці-Подільському (1589 р.), Рогатині (1589 р.), Городку (1591 р.), Перемишлі (1592 р.), Бельську (1594 р.), Замості (1606 р.), Вінниці, Холмі (1609 р.), Києві (1615 р.), Луцьку (1624 р.), Немирові, Пінську (1648 р.) та інших містах.

Братські школи працювали за статутами, які переконливо свідчать про те, що навчально-виховний процес у них ґрунтувався на демократичних, гуманістичних принципах. Так, у статті 5 другого статуту Луцької братської школи (1624 р.) стверджувалося: "Учитель повинен і вчити, і любити дітей всіх однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, хто ходить по вулицях, просячи шматок хліба".

Ефективність роботи братських шкіл була високою. Дослідник Є. М. Мединський писав: "Братські школи України та Білорусії високо піднесли справу поширення грамотності серед населення". Викладачі братських шкіл видавали багато підручників, посібників із навчальних предметів.

Те, що братські школи досягли високого рівня гуманістичного, національного виховання молоді і що в українському суспільстві, насамперед у Запорізькій Січі, інших козацьких громадах поширювалися ідеї братства, переконливо свідчить про взаємозв'язок цих соціальних, культурних явищ, а також про те, що первинним, системотворчим культурно-історичним, морально-духовним та освітньо-виховним чинником часто-густо виступало українське козацтво. Культурні, наукові, освітні і церковні діячі України також поділяли козацьку філософію та ідеологію, саме вони справляли благотворний вплив на розвиток сусідніх країн, зокрема їхньої освіти, системи виховання.

Дослідники стверджують, що братські школи України мали низку переваг порівняно із західноєвропейськими школами: "За змістом і рівнем освіти це були середні школи, що давали досить високу по тих часах загальну освіту, що не поступалась школам Західної Європи. За організацією ж навчання і розпорядком шкільного життя братські школи перевершували західноєвропейську школу того часу".

* Другий статут Луцької школи. Див. кн.: Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII століттях. — К.: Рад. школа, 1958. — С. 183.

** Там само. — С. 56.

*** Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. Тернопіль, 1994. — С. 39.

Загальноприйнятим у науці є те, що основи класно-урочної системи навчання зароджувалися та зміцнювалися у братських школах України та Білорусії. Дослідниками встановлено, що елементи класно-урочної системи занять виникли ще на початку XVI століття. Таким чином, видатне явище в педагогічній теорії та практиці — утвердження класно-урочної системи навчання на теренах України та Білорусії благотворно впливало не лише на розвиток школи і педагогічної думки сусідніх держав, а й усієї Європи.

Досягнення високого рівня національного, гуманістичного виховання української молоді в братських школах, поширення та поглиблення ідей братерського єднання членів нашого суспільства, представників різних станів значною мірою були зумовлені тим, що такі духовні цінності в той час і попередній період культивувалися, насамперед, у Запорізькій Січі, козацькому війську і, ширше, в найпередовішому козацькому соціальному стані.

Науці відомо, що відомий чеський педагог Я. А. Коменський (1592–1670 рр.) у своїх працях узагальнив класно-урочну систему навчання. Проживаючи в Чехії та Польщі, він мав змогу глибоко вивчати філософські, педагогічні праці відомих українських учених, прогресивний досвід роботи братських та інших шкіл нашої Вітчизни. На основі аналізу багатьох історико-педагогічних фактів дослідники О. Казанцев, М. Константинов, Б. Струминський підкреслюють: "Вперше класно-урочна форма занять стала застосовуватися ще в XVI столітті в братських школах південно-західної Русі. Ця форма навчальних занять виявилася практичною і життєздатною". Щоправда, автори замість терміну "Україна" вживають імперсько-тоталітарний термін радянського періоду "південно-західна Русь".

Порівнюючи не лише ідеї, а й текстуальні викладки творів Я. А. Коменського і праць українських учених М. Смотрицького, Г. Смотрицького та ін., статутів Львівської та Луцької братських шкіл, дослідники знаходять текстуально близькі (за лексикою,

* Константинов Н. А., Струминський Б. М. Очерки по истории начального образования в России. Учпедгиз, 1949. — С. 24.

будовою речень тощо) цілі абзаци і навіть сторінки. Твори згаданих українських педагогів, статuti Львівської та Луцької братських шкіл написані раніше, деякі з них — значно раніше, ніж відповідні твори Я. А. Коменського. Близькість і подібність цілих абзацив, сторінок впадає в око, коли порівнювати, наприклад, твір "Закони добре організованої школи" Я. А. Коменського і статuti згаданих братських шкіл України. Дослідники не мають сумнівів у тому, що Я. А. Коменський використовував праці українських педагогів, насамперед статuti Львівської та Луцької братських шкіл, при написанні своїх творів.

Має рацію Б. Н. Мітюрів, коли робить такий висновок: "Ідея загального навчання народу, так старанно розроблена Я. А. Коменським, була висловлена в Україні та Білорусії ще до його народження".

Викладачі братських шкіл створили і надрукували перші вітчизняні підручники з граматики, історії та інших наук.

Важливим показником розвитку освіти в Україні було книгодрукування. Вітчизняні педагоги постійно вдосконалювали навчально-виховний процес, творчо запозичували все краще, чого досягли європейські народи, держави. Українці одні з перших у слов'янському світі оволоділи книгодрукуванням. Це науковий факт, який не викликає сумніву.

Наведемо показовий щодо цього уривок із фундаментального дослідження І. Огієнка "Історія українського книгодрукування": "Ось ця табличка покаже нам поширення друкарства серед слов'янського світу:

чехи — 1478 р.	білоруси — 1517 р.
українці — 1491 р.	серби — 1553 р.
серби-чорногорці — 1493 р.	росіяни — 1564 р.
поляки — кін. XV ст.	болгари — 1641 р.

Як бачимо, по чехах українці займають перше місце серед цілого слов'янського світу, хоч безпосередньо й не стикалися вони з Європою так близько, як, скажімо, сусіди-поляки.

* Мітюрів Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. — К.: Рад. школа, 1971. — С. 49.

Ось ще одна табличка — вже самого кирилівського друку. Перша книжка кирилівського друку появилася:

українці (в Кракові) — 1491 р.	Белград — 1553 р.
Цетиньє — 1493 р.	Москва — 1564 р.
Венеція — 1493 р.	Львів — 1574 р.
білоруси (Прага) — 1517 р.	Острог — 1580 р.
Вільна — 1525 р.	Київ — 1617 р.

Як бачимо, західні українці займають тут уже перше місце, а далі на схід друкарство посувається дуже поволі”.

Про шляхетні прагнення українців оволодіти друкарською справою переконливо свідчить і такий науковий факт. Дослідник Орест Мацюк ще в 60-х роках минулого століття знайшов у архівах дані про друкарню у Львові в 1460 році. Українські друкарі брати Михайло і Степан Дропани мали друкарню, про яку збереглася цінна наукова інформація, архівні матеріали. Згодом її придбав Онуфрієвський монастир, але, на жаль, на сьогодні не виявлено, які саме книжки в ній друкувалися. Цей історико-культурний і освітній факт свідчить про справді лицарські пориви кращих представників українського суспільства до знань, освіти і науки.

Існує гіпотеза, що у Кракові відомі вчені-професори, українці Павло Русин і Юрій Дрогобич (Котермак) разом зі своїми однодумцями-земляками підготували до друку написану кирилицею книжку “Часословець”, яка використовувалася при навчанні українських дітей. Вона та кілька інших богослужбових книжок були надруковані в 1491 році в друкарні Святополка Фіоля.

Частина дослідників вважає, що книжка доктора медицини і філософії Юрія Дрогобича “Прогностична оцінка поточного 1483 року” (Рим, друкарня Зільберга), надрукована того ж року латинською мовою, є першою друкованою книжкою українця за походженням.

Важливо зазначити, що Україна нерідко показувала високий зразок захисту свого права на власне національне книгодрукування та освіту. Наведемо такий приклад: “Україна постійно кохалася в друкарстві, ніколи не лякалася книжки і боронила волю свого друку. Нагадаю тут, що в § 8 Гадацької угоди 1658 р. І. Ви-

* Огієнко І. І. Історія українського друкарства. — К.: Либідь, 1994. — С. 35.

говського з поляками було забезпечено й волю українського друку: "Колегії, школи й друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно засновувати, вільно науками займатися і друкувати різні книжки".

Цей та інші подібні історичні факти переконливо свідчать про те, що козацтво завжди турбувалося про розвиток українських друкарень і шкіл, зокрема колегій як навчальних закладів підвищеного типу та академій, про розвій вітчизняної освіти, науки і культури.

Українці в XVI–XVIII ст. і навіть значно раніше зробили великий внесок у розвиток культури, національних систем освіти і виховання сусідніх слов'янських та інших народів. Так, на одному з важливих документів прославленого Сорбонського університету від 6 квітня 1353 р. зберігся підпис "Магістр Петро Кордован і його товариші з Рутенії", тобто з Русі-України.

Багато українців, отримавши вищу освіту, викладали в зарубіжних університетах, стали відомими просвітниками, поетами, художниками епохи Відродження. В країнах Європи була широко відома наукова діяльність і спадщина Юрія Дрогобича, або Георгія із Русі, доктора філософії та медицини, ректора Болонського університету. У цьому навчальному закладі в 1478–1482 роках він успішно читав лекції з математики. Лукаш із Русі працював магістром і викладачем Краківського університету, був автором підручника із епістографії (1552 р.). Відомий слов'янському науковому світу Павло Русин із Кросна, який постійно називав себе русином, у Краківському університеті викладав художню літературу Стародавнього Риму. Він очолював у вузі товариство гуманістів, писав і друкував свої твори рідною, а також латинською та польською мовами. П. Русин мав великий вплив на розвиток польської поезії перших десятиліть XVI ст."

Широко відомим у європейському світі було славне ім'я українського вченого — філософа, історика, письменника, оратора і публіциста Станіслава Оріховського (1513–1566), який був родом із Перемишля. Сучасники називали його "рутенський Демосфен", "руський Цицерон". Він ціле життя боровся за волю

* Огієнко І. І. Історія українського друкарства. — С. 35–36.

** Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970. — С. 14.

рідного народу, захищав національну систему освіти і виховання.

Сповнений української національної гідності, С. Оріховський із громадянською гордістю, лицарською самоповагою у праці "Зразковий підданий" написав знаменні слова, які стали крилатими і пам'ятними: "Я русич і хвалюся цим, і охоче про це заявляю, пам'ятаючи про свій рід і руську кров, про місце, де я народився і виріс". Не забуваймо, що в ті часи слова "руси", "русичі", "русини" і "рутенці" були самоназвами українців і саме так їх називали в Європі представники інших народів, країн.

Творча спадщина С. Оріховського мала великий пізнавально-виховний потенціал і благотворно впливала на підростаючі покоління як України, так і інших країн Європи, зокрема Центральної та Східної.

Наші земляки зробили значний внесок у розвиток європейської освіти, культури і науки епохи Відродження, про що нерідко згадувалося в документах того періоду. Так, І. М. Голенищев-Кутузов писав, що в XVI ст. "з кафедр Кракова і Болоньї, Падуї і Відня вихідці із українських степів коментували античних поетів. Гуманісти українського походження, які вважали себе русинами, розгорнули свою діяльність у самій Польщі і на Заході. Вони покладали свої цеглини в прекрасну будову польського Відродження".

Українські вчені, освітні діячі, педагоги докладали багато зусиль до того, щоб вітчизняна система освіти мала значні здобутки.

Передова українська громадськість, на початок XVII ст. набувши значного досвіду у справі розвитку науки та освіти, почала успішно реалізовувати свій національно-патріотичний порив, який яскраво виявився у відкритті в Києві братської школи. Це стало важливою історичною подією в культурному та освітньому житті України. На цей час зміцнювалася козацька система навчання та виховання української молоді, успішно працювали січова школа, відкривалися нові сотенні та полкові козацькі школи. Козацтво прагнуло підтримувати нові навчально-виховні заклади, зокрема і Київську братську школу.

* Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян /Украины и Белоруссии/. М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 6—7.

Яскравим прикладом активної участі козацтва, як могутньої військово-патріотичної сили, в розвитку національної освіти є історія заснування Києво-Могилянської академії. 15 жовтня 1615 року в Києві на Подолі патріотично настроєні кияни зафундували відкриття Київської братської школи. Українська жінка-патріотка з давнього українського шляхетного роду Гулевичів на Волині Галшка Гулевичівна, або Єлизавета Василівна Гулевичівна-Лозчина (близько 1577 – 1642 рр.) подарувала Київському Богоявленському братству власну маєтність, землю. Того пам'ятного для історії освіти дня вона подала до владних структур дарчу, в якій писала: "Я, Галшка Гулевичівна, дружина його милості пана Стефана Лозки, маршала Мозирського, з дозволу його милості на все нижчевикладене, будучи здорова тілом і розумом, явно і добровільно усвідомлюю цим моїм добровільним листом, що я, живучи постійно в давній святій православній вірі східної церкви і палаючи до неї благочестивою ревністю до поширення слави Божої, з любові і приязні до братів моїх — народу руського і для спасіння душі своєї, з давнього часу уміслила Церкві Божій учинити добро". В історію ввійшли наступні патріотичні прагнення Галшки Гулевичівни: "Все сіє на монастир ставропігійський спільного життя по чину Василія Великого, також на школу дітям тако шляхетським, яко і міщанським, і на всякий інший спосіб богоугодного життя, котрий би слугував спасінню християнському і вихованню й подаванню наук учтивих дітям народу християнського, а при цьому — й на гостинницю странників духовних, щоб монастир, і школа, і весь чин керувався законом Східної Церкви грецького обряду, а відступників від належності й добродійства тієї фундації й того запису цим застереженням віддаляю"".

Дослідники З. І. Хижняк, В. К. Маньківський пишуть, що відразу, того самого дня, розпочинає життя школа. Це також видно з дарчої: "...і аби тая фундація скуток свій брала, тоді я... зараз в той двір і на його плацу школу впровадила і впроваджаю". Ці слова свідчать, що Київська братська школа почала своє існуван-

* Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. — К.: Видавничий дім «К. М. Академія», 2003. — С. 22 – 23.

** Там само. — С. 23.

ня на дарованій Галшкою землі 15 жовтня 1615 року, поклавши початок історії Києво-Могилянської академії”.

Відомо, що гетьман України П. Сагайдачний з усім Військом Запорізьким в 1620 р. вступив до Київського Богоявленського братства, яке опікувало Київську братську школу, згодом — колегію та академію. Таким чином, козацтво взяло під свій захист і Київське братство, а також вищу православну ієрархію, братську школу, які фактично були релігійно духовним, ідеологічним і науково-культурним центром України.

Видатним діячем просвітницького, освітнього, наукового та культурного процесу в Україні був фундатор і меценат Києво-Могилянської академії, Київський митрополит Петро Могила. Його багатогранна освітньо-духовна діяльність — складова частина духовного самовизначення української нації. У контексті європейської цивілізації діяльність митрополита найтіснішим чином пов'язана з розгортанням національної системи вищої та середньої освіти, утвердженням у ній гуманістичних підходів, ідей. Він узагальнив ідейні, наукові здобутки просвітницької діяльності за попередній період, зміцнював вітчизняні педагогічні традиції, підвищив статус освіти в суспільному житті. Його освітні ідеї мали винятково важливе значення для розгортання національно-визвольної боротьби українського народу, його культури.

Невід'ємною складовою просвітницької, освітньої діяльності П. Могили була створена ним цілісна програма розвитку та вивчення молоддю української та інших мов. Він реалізовував переорієнтацію освіти з візантійсько-грецької словесності на латину як загальноприйнятую мову європейської науки, культури. Майже всі твори митрополит писав книжною українською і церковнослов'янською мовами. Він домагався того, щоб українські видавці дотримувалися “орфографія і всякая граматичная діалекту слов'янською, простанного і всякая благости і сладоности преісполненного””. Кожній неупередженій людині неважко помітити, що в даному разі, як і в багатьох інших випадках, маєть-

* Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. — К.: Видавничий дім «К. М. Академія», 2003. — С. 23–24.

** Див.: Передмова П. Могили до книги «Литургіаріон то єсть служебник» — К., 1629. — С. 16.

ся на увазі саме рідна українська мова, адже саме вона, як визнавало багато народознавців ще в середньовічні часи, "всякою благости і сладости преісполненного". Відстоюючи права і можливості, перспективи української мови, П. Могила разом зі своїми сподвижниками робив величезний внесок у розвиток вітчизняної освіти і науки.

Митрополит реалізував обумовлену складними тогочасними європейськими обставинами мовну політику в галузі освіти, науки, культури та релігії. Візьмемо до уваги, що в середньовічному суспільному житті неподільно панувала церковна ідеологія. Переклад Мартіном Лютером "Біблії" німецькою став вихідним моментом у справі створення німецької літературної мови, національної наукової термінології, а отже, і формування національної свідомості та самосвідомості німців. Такі знаменні події не лише наукового, культурного характеру, а й політичної, державної ваги в Україні пов'язані, насамперед, з ім'ям П. Могили — справжнього лицаря вітчизняної науки та освіти.

З метою створення сприятливих умов для розвитку освіти він приділяв велику увагу організації та розвитку книгодрукування, що набувало дедалі більшого розмаху, гуманістичного змісту і характеру. П. Могила одним із перших почав наполягати, щоб книжки друкувалися "руською", тобто українською книжною мовою. В друкарні Києво-Печерської Лаври було введено також латинський і польський шрифти, що надавало її діяльності міжнародного, всеєвропейського розмаху. У видавничій діяльності митрополит поєднував український, візантійський і західноєвропейський ренесансний стилі.

П. Могила постійно дбав про поліпшення навчання і виховання молоді. Ним було створено посібник "Анфологія", який відіграв роль "чудової енциклопедії моральних і житейських повчань" (І. Франко).

Він розгортає енергійну діяльність у справі відкриття слов'яно-греко-латинських шкіл, які, як уже говорилося, ряд дослідників справедливо називає першими українськими гімназіями. В 1631 р. П. Могила засновує Лаврську школу, яка набувала істотних ознак вітчизняного вищого навчально-виховного закладу, забезпечує цей заклад викладацькими кадрами з вищою євро-

пейською освітою, турбується про те, щоб українська молодь навчалася як у вітчизняних, так і в зарубіжних вищих навчально-виховних закладах Австрії, Великобританії, Іспанії, Польщі, Німеччини тощо.

Справою європейського і світового значення було відкриття П. Могилою Київської колегії, якій судилося бути альма-матір'ю української вищої освіти. Глибоку рацію має одна з кращих дослідників діяльності цього навчально-виховного закладу З. І. Хижняк, яка вважає, що митрополит зумів поєднати в педагогічній системі колегії західноєвропейський зразок вищої освіти із традиціями вітчизняних братських шкіл.

Підкреслимо, що Києво-Могилянський колегіум дуже швидко здобув славу вищого навчально-виховного закладу європейського зразка. Так, відомий знавець українського козацтва, французький інженер Гійом Левассер де Боплан служив у армії Польщі і часто бував на Запорізькій Січі, в Києві та інших регіонах України. У 1651 та 1660 роках у Франції він видав відому книжку "Опис України", в якій писав, що в Києві при Братській церкві є "Університет, або Академія".

Польський автор В. Мясковський також називав Києво-Могилянський колегіум Академією. Коли після перших перемог над загарбницькими військами Польщі Богдана Хмельницького урочисто зустрічав столийний Київ, В. Мясковський писав: "Увесь народ, який вийшов із міста, вся біднота вітала його. Академія вітала його оваціями і декламаціями як Мойсея". Так, засновник Київського колегіуму прагнув здобути для нього статус вищої школи — Академії. Однак уряд Польщі, її шовіністичні кола боялися не лише зміцнення українського козацтва, а й розвитку культури та освіти, зокрема вищої, на території України. Тому вони чинили всілякі перешкоди, щоб Київський колегіум не отримав статусу Академії. Однак в 1633 році польський король Владислав IV, на настійні домагання Петра Могили, все ж видав привілей на надання колегіуму прав вищої школи — Академії.

* Гійом Левассер де Боплан. Опис України. — Переклад із франц. — К., 1990. — С. 28.

** Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. — М., 1953. — Т.2. — С. 118.

Проте "Великий коронний канцлер Жадзик та єпископ Холмський підканцлер коронний Хома Замойський, як виразники волі польських правлячих кіл, що в Академії вбачали розсадник "української схизми", не приклали до привілею печатки. Таким чином, привілей не набрав юридичної ваги".

Про те, що представники українських державних структур, інтелігенції прагнули в назві "Академія" закріпити високі здобутки цього закладу в галузі освіти, науки та культури, свідчать і такі факти. Гетьман Іван Виговський (1616–1664 рр.) вимагав від правлячих кіл Польщі надати Київському колегіуму статус Академії. Під час укладання в 1657 р. Гадяцького договору про входження України як Руського князівства до Федеративної держави Речі Посполитої, до нього було включене положення: "Академію Київську дозволяє його Королівська Милість і стани коронні установами, яка має користуватися такими прерогативами і вольностями, як і Академія Краківська".

Дослідники зазначають, що Гадяцьким договором було підтверджено офіційний статус Києво-Могилянського колегіуму як Академії, його ратифіковано у травні 1659 року на Великому Варшавському сеймі у присутності короля Яна Казимира та депутатів від різних станів Польщі. Вони присягнули "всі пункти, розділи, параграфи остерігати, зберігати й виконувати, нічого не уймаючи".

Права Академії Києво-Могилянської підтверджувалися також в угоді, яку підписав король Міхал Корибут Вишневецький і український гетьман Михайло Ханенко в грудні 1670 року. Своім універсалом 1694 року гетьман Іван Мазепа також підтвердив титул Академії. Це саме стверджувалося і в указі Петра I в 1701 році.

На істотні ознаки цього навчально-виховного закладу вказують і дослідники, наприклад, О. І. Білодід та С. Б. Кримський. Вони справедливо вважають, що Києво-Могилянській колегії притаманні були такі важливі вітчизняні традиції, "світські і

* Голубев С. Т. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетия. К., 1901. — С. 7.

** Білодід О. І., Кримський С. Б. Ідеї просвітництва в діяльності Петра Могили // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 90.

демократичні елементи: роль козацтва як покровителя колегії і роль братства як союзу представників українського народу”.

П. Могила був глибоко переконаний у тому, що до здобуття вищої освіти мають залучатися представники всіх верств населення. Він розробляв стратегію і теорію розвитку колегіуму, перетворення його в академію, робив пожертвування на утримання бурси при колегії, допомагав бідним студентам.

Велика заслуга П. Могили полягає в тому, що з його ініціативи в колегії була організована студентська конгрегація. Вона мала юридичний статус і була дійовою формою взаємопідтримки, взаємодопомоги студентів, прообразом їхньої товариської спілки.

Києво-Могилянська академія тривалий час була єдиним вищим навчальним закладом не лише нашої країни, а й Білорусії та Росії. Першим вузом України, всіх східних слов'ян була Острозька академія, заснована в 1576 р. Вона успішно діяла майже півстоліття, виховала тисячі патріотів, учених, лицарів волі та свободи. Вороги нашої державності, вітчизняної науки все зробили для того, щоб Острозька академія припинила своє функціонування. Києво-Могилянська академія виконувала велику історичну місію найбільшого наукового і навчально-виховного цивільного закладу України. З 1819 р. вона працювала вже як духовна академія.

Видатні заслуги в розвитку вітчизняної освіти, науки, культури і духовності мав ректор Києво-Могилянської академії, визначний просвітник, учений-гуманіст Феофан Прокопович (1681 – 1736). Його курси лекцій з поетики, риторики, логіки, математики, фізики, астрономії справляли вирішальний вплив на розвиток не лише вітчизняної, а й білоруської та російської науки, культури. З 1716 року вчений стає фактично ідеологом реформ у Російській імперії за часів Петра I, “главою вченої дружини Росії”, пропагандистом та організатором розвитку освіти і науки. Історики педагогіки справедливо наголошують, що Ф. Прокопович активно сприяв заснуванню Російської академії наук і Петербурзького університету, запросив до роботи в них кращих

* Гадацька угода // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 89. — С. 89–90.

українських і зарубіжних учених. Завдяки його підтримці Михайло Ломоносов отримав ґрунтовну освіту, вдосконаливав її в стінах Києво-Могилянської академії та її багатій бібліотеки.

Як видатний просвітник свого часу, Ф. Прокопович писав і редагував багато наукових і художніх творів з проблем історії та культури, видав буквар "Перше навчання отроків".

Великого гуманіста справедливо називали "найплодовитішим і найталановитішим публіцистом епохи перетворення", "видатним українським ученим", "великим наставником українських і російських учених" тощо. Відзначаючи великі заслуги Ф. Прокоповича в розвитку української та російської освіти, науки, культури, відомий дослідник В. Л. Микитась підкреслює, що він "зробив значний вплив на сучасників та наступників, у тому числі й на Кантеміра, Тредіаковського, Ломоносова, Хераскова, Державіна і навіть на Пушкіна в його поемах "Полтава" та "Мідний вершник".

Значна частина професорсько-викладацького складу Києво-Могилянської академії своїми науковими, художніми, педагогічними працями, підручниками і посібниками пробуджувала в молоді патріотичні почуття, формувала високу громадянськість. Вони цілеспрямовано розвивали в студентів — представників українського, білоруського, російського, молдавського, словацького та інших народів історичну пам'ять, почуття національної рівноправності.

Освітні діячі, викладачі академії у своїй просвітницькій, науковій і навчально-виховній діяльності приділяли чільне місце проблемам походження українського народу, його етнічних коренів, безперервності та наступності історії України, ролі східноєвропейських народів в історичному процесі Європи, всього світу.

Так, відомий освітній діяч, педагог, історик З. Копистенський в історико-полемічному творі "Паліодія" (1622 р.) досліджує походження українського народу і аргументовано доводить, що

* Микитась В. Л. Відображення ідеї дружби і братерства східнослов'янських народів у працях і діяльності вчених Києво-Могилянської академії // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 13.

наш народ "великий дуже був і славен для чого й Слов'янським був названий". Історик описує подвиги киево-руських князів Олега, Святослава, Володимира, Данила Галицького, їхні тісні контакти із сусідніми і далекими народами, державами. Дуже важливим є той факт, що в цій праці відтворювалися героїчні періоди історії українського народу (русів, росів, козаків — так у різні епохи називали наших етнічних пращурів), його волелюбність і прагнення до самостійного життя.

Підкреслимо, що З. Копистенський, будучи вірний історичній правді, наполегливо боровся із фальсифікацією, наклепами на культуру українського народу. Він наводить численні факти, що свідчать про любов народу до знань, бажання і здатність засвоювати наукові здобутки. З народних глибин вийшли мудрі державні діячі, обдаровані письменники, вчені, педагоги. Копистенський твердить, що в Україні завжди було багато шкіл, бібліотек, українці виховували молодь на героїчних традиціях дідів і прадідів, вчили їх захищати свободу і незалежність рідної землі. Як і інші вчені, він підкреслює, що наш народ поважали в світовому співтоваристві: "І завше той народ... слов'янський був несумірний і вольний, і незголодований, ніхто не міг завоювати росів, і з ним рахувались як греки, так і римляни". Отож український народ завжди зберігав свою гідність, захищав своє природне право на самостійне життя, на власне державотворення.

Українські письменники, вчені, освітні діячі, педагоги, зокрема професори Києво-Могилянської академії, прагнули на козацько-лицарських традиціях виховувати в молоді глибокі патріотичні почуття, національну свідомість і самосвідомість. Так, ректор Касіян Сакович наводив як приклад високого взірця мужності і звитяги саме запорозьких козаків, яких знала вся Європа як вірних захисників Батьківщини — України. У своїх "Віршах на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного" він писав: "Україна тим військом незборимою зостається. А гетьман Сагайдачний не смертельної слави гідний... Має Греція Нестора, Ахілла й Аякса, Троя — Гектора, Атени — Перікла й

* Русская историческая библиотека. Памятники полемической литературы. — Пг, 1878. — Т.4, кн. 1. — С. 1103.

Фемістокла, а Рим — Курція й Помпея, то матиме тепер Україна — Петра Сагайдачного”. Цим самим учений, як вітчизняний філософ і педагог, осмислює гідне місце України серед інших народів, держав, підкреслює міжнародне значення її вищих національних здобутків.

Важливо наголосити на тому, що передові українські вчені, педагоги і самі слугували взірцем відданого служіння рідному народові. Вони виступали за свободу і незалежність не лише свого, а й інших народів, доводили неприродність держав-імперій. Вчені Києво-Могилянської академії, наприклад, глибоко розуміли загрозу Турецької імперії для України, країн Балканського півострова та всієї Європи. І. Галятовський, скажімо, писав: “Так і тепер, греки, болгари, серби, боснійці, молдавани, валахи й інші християнські народи, які служать туркам, якщо Бог захоче, можуть погодитись і домовитись між собою вибитись із турецької неволі”^{*}.

Професори Києво-Могилянської академії, інші вітчизняні педагоги у своїх наукових працях формулювали положення, висновки, які збагачували науку, культуру. Керуючись у своїй просвітницькій, освітній діяльності філософськими, педагогічними принципами, що утверджують пріоритетність вітчизнознавства у справі навчання і виховання молоді, вони в своїх наукових, зокрема педагогічних працях, підручниках і посібниках широко використовували передусім вітчизняні джерела — літописи, історичні повісті, панегірики, релігійно-повчальні твори, інші історичні та художні праці, документи, листи конкретних осіб тощо. Проте, скажімо, у творах І. Галятовського є посилання на праці Вергілія, Овідія, Сенеки, Цицерона, Йосипа Флавія, Климента Александрійського, християнських письменників II–IX ст., авторів Західної Європи XII–XVII ст., твори німецьких істориків Альберта Кранція, Яна Слейдена, угорського хроніста Бонфіма, чеха Дубровія, італійців Яна Ботера й Цезаря

* Голубев С. Т. История Киевской духовной академии. — К., 1886. — Вып. 1, прил. — С. 18–19.

** Сумцов И. Ф. К истории южнорусской литературы XVII века // Иоанкий Галятовский. — К., 1884. — Вып. 2. — С. 73.

Баронія, поляків Яна Длугоша, Мацея Стрийковського та ін. До того ж автор вводить до наукового обігу і багато нових фактів та ідей.

Протягом XVII–XVIII століть Києво-Могилянська академія посідала провідне місце в історії освіти, культури не лише України, а й усієї Східної Європи. Як видатний науковий, культурний та освітній центр вона мала великий вплив на розвиток освіти в Білорусії та Росії. Так, на початку XVIII ст. відкрита Московська академія завдяки тому, що з Києво-Могилянської академії туди були переведені кращі студенти і викладачі. Дослідники наводять такі історичні факти: “Всього за період з 1701 по 1762 рр. до Московської академії на викладацьку роботу було запрошено або виїхало під тиском наказів Синоду 95 викладачів і студентів старших класів Київської академії. Наприклад, філософію в перші роки в Московській академії читали київські викладачі Стефан Прибилович, Теофіл Кролик, Інокентій Кульчицький, Гаврило Бужинський, Гедеон Вишневський, Платон Малиновський та ін. Більшість ректорів і префектів, за невеликим винятком, були вихідцями з Київської академії. Так, з 1701 по 1763 рр. посаду ректора займали всього 21 чоловік, із них 18 — київські вчені, відповідно за цей час префектів було 25 чоловік, з них 23 — із Київської академії. Історик Московської академії С. Смирнов писав, що київські викладачі в Московській академії керувались навчальними інструкціями київськими і впровадили в життя Академії порядки, здавна заведені в Києві, словом, передали їй свій дух, свій напрямок”^{*}.

Починаючи ще з першої половини XVII ст. у Києво-Могилянській академії постійно навчалися студенти з різних регіонів України, Білорусії, Росії, а також інших країн. Так, митрополит Р. Заборовський писав у 1738 році: “Студенти Київської академії суть люди різного звання в Малоросії, а паче велика кількість з-за рубежа, з Польської області приходять”^{**}.

* Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія і розвиток історичної науки // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів (збірник наукових праць). — К., Наук. думка, 1988. — С. 45.

** Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970. — С. 140–141.

*** Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии (1721–1795). — К., 1906. — Т. 1. — С. 91.

Дослідниця З. І. Хижняк зазначає: "У колегії, а потім в Академії навчалися серби, чорногорці, болгары, молдаване, греки, далматійці та представники інших народів. Визначний український учений і письменник Іван Франко писав з цього приводу, що Академія Київська "значною мірою була інституцією інтернаціональною, якої вплив простягся далеко за межі України".

Такий стан справ суперечить політиці російського царизму. Про це йдеться в листі російського царя до київського воєводи П. Шереметьєва (1666 р.): "... а из неприятельских городов в те школы никого не пускать и не учить, чтобы от них смуты и всякого дурна не было". Звичайно, керівництво академії, представники тогочасної української інтелігенції все робили для того, щоб студенти з інших країн вчилися в цьому навчально-виховному закладі, зміцнюючи міжнародні та міждержавні стосунки.

Випускники Києво-Могилянської академії відкривали в Білорусії та Росії дуже багато навчально-виховних закладів — шкіл, семінарій, училищ, вузів. Вони займали всі вищі церковні посади на необмежених просторах Російської імперії аж до указу Катерини II про те, що на ці посади можна обирати "і великоросіян".

Випускники академії проявляли українську козацьку кмітливість, ініціативність, підприємливість, прагнення застосувати наукові знання для поліпшення життя, підвищення добробуту, продуктивності праці. Так, козацько-лицарський гарт отримав відомий випускник Києво-Могилянської академії А. Самборський (1732 – 1814), родом із Слобожанщини, який щиро опікувався розвитком економіки, сільського господарства, впровадженням наукових засад у виробництво, підвищенням культури землеробства. В 1781 році у Лондоні вийшла його наукова праця "Опис практичного землеробства". Згодом він став членом Російського вільного економічного товариства, керував Практичною школою землеробства в Царському селі під Петербургом, надрукував ґрунтовний посібник "Положення Практичної школи землеробства і сільського господарства" (1798). У своєму маєтку на Харківщині А. Самборський у 1804 році відкрив школу для дітей і

* Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 65. — Львів, 1905. — С. 33.

** Акты Южной и Западной Руси. — СПб., 1863. — Т. I. — С. 86.

дорослих. У ній селяни не лише оволодівали грамотою, а й училися раціонально, на наукових засадах вести сільське господарство. А. Самборський, турбуючись про селян, їхній добробут та з метою підвищення культури землеробства, випишував з-за кордону передову техніку, а також проводив широку роботу з питань охорони здоров'я селян.

Після закінчення класу сільської та домашньої економіки Києво-Могилянської академії Петро Прокопович у 1814 році винайшов перший у світі рамковий вулик. В селі Пальчики, поблизу Батурина, він організував першу не лише в Україні та Росії, а й у Європі школу бджільництва. Вихованці її — козацькі та селянські діти під його керівництвом вивчали медоносні рослини, засоби лікування бджіл, шляхи створення кормової бази для них, культуру догляду за бджолами, способи розведення їх тощо. Школа П. Прокоповича існувала 50 років і підготувала 640 спеціалістів-бджолярів. Як зазначають дослідники З. Хижняк і В. Маньківський, "історія бджолярства після Аристотеля подібної особистості не знала".

Кожен юнак і дівчина незалежної України повинні знати, що Києво-Могилянська академія має винятково великі заслуги в розвитку освіти, науки, культури не лише нашої держави, а й усієї Східної Європи. Ця вітчизняна академія мала настільки потужний науковий, духовний потенціал, її напрямки роботи, результати навчально-виховної діяльності були настільки вагомими, що довготривалий період її функціонування в суспільному житті визначив "зоряний час" розвитку вітчизняної освіти, системи виховання.

Дослідники справедливо вважають, що розвиток у Козацьку добу вітчизняної освіти і культури доцільно називати періодом Києво-Могилянської академії. Вона мала величезні заслуги в розвитку вітчизняних традицій лицарської духовності. Києво-Могилянська академія була найвидатнішим центром розвитку науки, культури, освіти і мала вирішальний вплив на поширення по всій Україні просвітницьких, гуманістичних ідей, національно-визвольних цінностей. Вона виховала тисячі провідників національ-

* Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. — К.: "К. М. Академія", 2003. — С. 99.

но-визвольного руху, видатних учених, культурних і освітніх діячів — лицарів національної духовності.

Важливо підкреслити, що українці, насамперед козаки, виростили в атмосфері високої народної естетики, народних мистецтв. У кожній місцевості були осередки, в яких народні майстри, талановиті люди навчали молодь грати на музичних інструментах, співати.

В 1770 році в Глухові була відкрита музична школа — перший професійний навчальний заклад, який готував музикантів, співаків із дітей і дорослих. Тут навчали грати на бандурі, скрипці, гусях. Школа виконувала також роль закладу з підвищення кваліфікації. Це була "школа кадрів" — музикантів, співаків для місцевих і столичних потреб, зокрема для царського двору Росії. Факти свідчать, що нерідко, за вказівкою російського уряду, високопосадовців, із школи забирали на чужину найталановитіших дітей, яких після мутації голосу кидали напризволяще. Такі дії уряду свідчили про примусове вивезення талантів з України. Талановитими випускниками школи були Д. Бортнянський, М. Березовський, М. Полторацький. Вони прославили українське музичне мистецтво в Європі та у світі.

Майже одночасно з організацією факультету "красних мистецтв" (який часто називали вищим музичним училищем) Харківського університету в м. Кременчуку відбулося відкриття Музичної академії. Це засвідчило високий рівень розвитку теорії та практики музичного мистецтва України, талановитість козацької та селянської молоді. Роботі Музичної академії сприяв фаворит Катерини II князь Г. Потьомкін, який під прізвищем Нечеса був записаний козаком до одного з куренів Запорізької Січі. Саме він поповнив кадровий склад Музичної академії кращими фахівцями свого власного оркестру і хору. Вихованці академії оволодівали теорією музики та сольфеджіо, вдосконалювали свою виконавську майстерність на двох відділеннях — інструментальному і хоровому. Тут навчалися вихідці із селян, козаків, а також військові, які опановували музичне мистецтво. Царський уряд не дбав про розвиток вищої освіти в Україні. В 90-х роках XVIII ст. діяльність Музичної академії було припинено. Однак вона створила сприятливі умови для відкриття в Україні та Росії

нових вищих спеціальних закладів — консерваторій, для подальшого розвитку музичного мистецтва.

У роки незалежності України науковці почали досліджувати замовчуваний раніше (маловідомий) факт, що в Козацьку добу працювала вища школа підготовки висококваліфікованих управлінських кадрів для служби в адміністративних і судових органах козацької держави — Гетьманщини. Найглибше і найдетальніше про це пишуть в історії розвитку вітчизняної освіти відомі дослідники З. І. Хижняк і В. С. Маньківський. Вони зазначають, що при Генеральній військовій канцелярії — центральному органі виконавчої влади Гетьманщини спочатку в Батурині, згодом — у Глухові був відкритий вищий навчальний заклад, який отримав суто козацьку назву — Канцелярський курінь. До нього приймали в основному випускників Києво-Могилянської академії, які вже мали одну вищу освіту і володіли глибокими знаннями з багатьох галузей науки. Тут вони отримували нові знання та вміння працювати в державних козацьких адміністративних і судових органах, структурах, тобто оволодівали другою вищою освітою. З. І. Хижняк і В. С. Маньківський зазначають: "Вивчали там камеральні (фінансово-економічні) дисципліни, право, вищий етикет, обов'язково верхову їзду, музику".

Випускники навчального закладу постійно вдосконалювали свою кваліфікацію в канцеляріях сотенного і полкового управління, Генеральної військової канцелярії, Генерального суду тощо. Як правило, вони займали посади протоколістів, військових канцеляристів (молодших і старших), копіїстів, реєнтів, тобто керівників канцелярій, і працювали з документами, діловими паперами — господарчими, судовими, дипломатичними, історичними, науковими, з універсалами гетьманів, різними грамотами, привілеями, листами тощо.

Ретельно опрацьовуючи документи, службовці набували вміння по-науковому осмислювати різноманітну інформацію про проблеми, явища та події вітчизняної історії, культури, освіти, розвитку козацького руху. Саме з них згодом вийшли відомі істо-

* Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. — С. 138–139.

рики, дипломати, державні, політичні і культурні діячі. Серед них козацькі літописці Самійло Величко і Григорій Граб'янка, поет і перекладач Семен Дівович, письменник і громадський діяч Опанас Лобисевич та ін.

За змістом освіти, статусом і роллю в національному державотворенні, політичному, культурному, науковому та освітньому житті тогочасного суспільства Канцелярський курінь успішно виконував місію Української козацької академії. До речі, в ті часи в країнах Західної Європи теж функціонували лицарські академії з подібним призначенням. Ми вже вели мову про Острозьку, Києво-Могилянську, Музичну академії. Серед цих прославлених вітчизняних навчальних закладів Козацька академія посідає почесне історичне місце.

§ 3. Становлення та розвиток політичної культури українського козацтва

Кращі сини України — лицарі боротьби за щастя народу все робили для того, щоб його політична свідомість була на вищому рівні. Так, М. Драгоманов, який пишався, до речі, своїм походженням із знаного козацько-старшинського роду, писав ще в другій половині XIX ст., що українцям насамперед "необхідно побільше політичної освіти, більше знайомства з західноєвропейською політичною наукою".

Політичні погляди, ідеали, позиції українського козацтва ґрунтувалися як на вищих політичних здобутках вітчизняної історії, так і на передових політичних цінностях Західної Європи.

Політична свідомість і діяльність українського козацтва, як складова його багатогранної духовності, на сьогодні досліджена недостатньо, часто поверхово. Не лише молодь, а й значна частина науковців, педагогічної громадськості мають надто загальне, науково невиважене уявлення про рівень політичної культури українського козацтва на різних етапах його розвитку. Про це свідчить і той факт, що ще немає жодної ґрунтовної монографії, в якій би на належному джерельному матеріалі, на-

уковому рівні системно досліджувалася ця вельми важлива проблема.

Однією з перших спроб наукових розробок такого напрямку є праця П. М. Саса "Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К.: "Либідь", 1998. У ній показано, що в ті часи політична культура українського козацтва займала найчільніше місце і найвищий статус у суспільному житті. Положення, узагальнення і висновки П. М. Саса відповідають історичній реальності, вони в основному виважені та обґрунтовані. Розкриваючи духовність козацтва, його політичної еліти, ми в ряді випадків будемо ґрунтувати власні висновки на положеннях, які добре аргументовані у дослідженнях. У цьому параграфі ми розкриємо в основних рисах процес становлення політичної культури українського козацтва.

Наше дослідження показує, що ще на початку минулого тисячоліття, коли козацькі збройні об'єднання виявили себе як потужна соціальна військова сила, політичні аспекти діяльності лицарства, козацтва мали доленосне значення для подальшого розвитку суспільного життя Київської Русі-України. Татаро-монгольська навала загальмувала історичний процес розвитку козацтва. Через відомі причини ми на сьогодні маємо дуже мало свідчень про те, як боролися козаки з татаро-монгольськими завойовниками.

Відомо, що після татаро-монгольської навали суспільно-політичне життя на українських землях продовжувало набирати ваги. Політика Польщі і Литви спрямовувалася на колонізацію українських земель. Нам бракує свідчень про те, як розвивалися козацькі об'єднання, які форми і політичні орієнтири вони мали, наприклад, в XIV — XV ст. Лише за перші десятиліття XVI ст. збереглося чимало першоджерел, які дають підстави вести мову про політичні орієнтації українського козацтва. Відомі переможні військові походи козаків під проводом перших гетьманів О. Дашкевича і Д. Вишневецького проти турків і татар, заснування Запорізької Січі в середині XVI ст., народні повстання проти соціального та національного поневолення, особливо козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка наприкінці століття, — все це свідчило про те, що політика козацтва була глибоко патріотичною, мала національно-визвольну спрямова-

ність. Вектор політичної діяльності козаків, його керівного складу передбачав захист рубежів етнічних земель України від ворогів, зміцнення свого стану, його матеріального та культурно-освітнього, духовного рівня.

Чимало історико-культурних фактів свідчить про те, що козацтво спершу завойовувало високий статус у суспільному житті, обґрунтовувало свою соціальну належність до лицарського стану, обороняючи рідну землю від зовнішніх ворогів. Козаки вважали себе стійкими оборонцями християнської, православної віри. Фактично це була тверда ідеологічна установка — захищати православну віру від зазіхань як з боку турецького султана та його сателіта — кримського хана, так і від наступу католицизму. Козаки мужньо відстоювали віросповідні права українського народу, його національну самобутність.

Звичайно, у своїй політичній діяльності козаки на перших порах виступали як суспільний стан "у собі" і "для себе". Тобто спочатку вони реалізовували свої станові потреби та інтереси, свій лицарський статус у соціальній, державній і політичній структурі Речі Посполитої. Це означало, що козаки спочатку захищали свої вузькостанові домагання, вимоги, а загальнонародні, загальнонаціональні інтереси ще не були чітко окресленою метою їхньої діяльності. Однак поступово підвищувалася роль козацтва в боротьбі за інтереси всього українського народу. Із плином часу козацтво (у кращій його частині) дедалі глибше усвідомлювало себе як національний суспільно-політичний державотворчий суб'єкт.

Перебуваючи у складі Речі Посполитої, козацтво втілювало в життя ідею захисту своїх земель від зовнішніх ворогів, але змушене було служити польському королю. Однак із посиленням польсько-шляхетської агресії на схід та здійсненням колонізаторської політики щодо українського народу козацька еліта, проймаючись загальнонаціональним духом, дедалі частіше чинила опір загарбницьким планам королівської влади. Захищаючи православну віру в боротьбі з наступом католицизму, козаки обороняли рідну мову, культуру, освіту і духовність. Дослідник П. М. Сас справедливо зазначає, що у справі захисту православ'я "козаки відкрили для себе позакорпоративну сферу політичного.

Входження в цю сферу збільшувало суспільну вагу козацтва, оскільки розширювало для його представників політичні можливості, зміцнювало політичні позиції й ступінь інтегрованості з українським суспільством". Тому союзниками козаків ставали представники православного українського духовенства, шляхти, міщан та селян.

Важливо підкреслити, що перший відомий виступ запорозьких козаків як поборників Православної церкви відбувся в 1610 році. Тоді вони запротестували проти намісника київського уніатського митрополита Антонія Грековича, який допустив насилля над представниками православного духовенства. Запорозькі козаки проявили волю та рішучість, політичний радикалізм у подіях, пов'язаних із відновленням єрусалимським патріархом Теофаном руської, тобто української православної церковної ієрархії в 1620–1621 роках. У цій важливій духовній акції були зацікавлені активні прошарки української шляхти, козаків, православного духовенства та міщанства. Високу політичну активність виявили запорозькі козаки, коли на чолі з гетьманом П. Сагайдачним засвідчили готовність до збройної підтримки, в разі необхідності, цього важливого акту — церковного, національного та політичного. В ці роки провідниками запорізьких козаків були послідовні поборники українського православ'я гетьмани Я. Бородавка та П. Сагайдачний.

У згаданому дослідженні П. М. Сас наводить цікаві, красномовні історичні документи, які підтверджують, що єдність козаків і Православної церкви, насамперед її вищої ієрархії, постійно зміцнювалася. Про це свідчать, наприклад, численні факти, наведені в матеріалах про козацькі ради.

Представники православної ієрархії користувалися високим авторитетом у козацтва, нерідко брали участь у їхніх радах. Так, на велику козацьку раду в урочищі Суха Діброва 15 червня 1621 року разом з 350 представниками духовенства прибули митрополит Йов Борецький та єпископ І. Курцевич. У своєму виступі митрополит "дуже сильно скаржився на Річ Посполиту і короля,

* Сас П. М. Політична культура українського суспільства. К.: "Либідь", 1998. — С. 194.

що їхню стару і святу віру гноблять, нищать, топчуть", — доповідав королівський посланець ксьондз Оборницький. Провідники козацтва, зокрема старшини, твердо стали в обороні православної віри.

У 1623 році представники Війська Запорізького вимагали ліквідації уніатської церковної ієрархії та визнання урядом Польщі православних ієрархів, яких посвятив патріарх Теофан на початку 20-х років. І король, і польський сейм мусили йти на певні поступки. Так, сейм у 1623 році прийняв конституцію, яка проголосувала скасування судових процесів і вироків, що стосувалися суперечок на релігійному ґрунті.

Перед владними структурами Польщі козаки часто висували вимоги про визнання традиційних прав і свобод українців. Нерідко вони ставили навіть ультиматуми з опорою на свою міць, силові методи, які мали під собою міцну моральну основу, щоб протиставити їх загарбницькій політиці Речі Посполитої з метою захисту природних прав рідного народу.

Щоб досягати власних цілей у боротьбі з імперською політикою короля, польської шляхти, козаки вдавалися до політичного радикалізму, навіть крайніх його проявів. Так, в 1618 році з політичних мотивів козаки вбили намісника київського уніатського митрополита Антонія Грековича, а в 1625 р. — київського вйта Федора Ходику.

Високий статус Війська Запорізького, його потенційні можливості впливали на обстановку в країні, зумовлювали політичну та військову протидію козаків існуючому польсько-шляхетському режиму. Запорозька громада відчувала себе інституцією національною, відокремленою від польських структур, і самовладною спільнотою, яку постійно і надійно підтримувала значна частина українців. Ставлячи далекосяжні цілі та дедалі глибше проймаючись загальнонаціональними цінностями, інтересами, запорожці нарощували свій ідейно-духовний потенціал, політичний сепаратизм. Політична практика Війська Запорізького часто була самостійною, незалежною від польських владних структур.

На тлі міжнародних відносин того часу чітко виокремлювалася позиція власне Війська Запорізького. Представники іноземних країн часто визнавали високу духовність провідників козацького

руху, керівного складу Війська Запорізького як самобутнього феномена українського політичного життя. Такий чинник враховувався, коли володарі інших країн вели переговори з керівництвом Війська Запорізького, планували та реалізовували свою політику щодо українського козацтва. Іноземні дипломати, політики, державні діячі, як правило, часто реально оцінювали обстановку, складні внутрішні проблеми Речі Посполитої і сприймали козаків як потужну опозиційно-антагоністичну силу, яка схильна до самостійної політичної позиції щодо польського політичного режиму.

Так, німецький посол Еріх Лясота в 1594 р. писав: "Оскільки внутрішні відносини в Польщі очевидно скоро загрожували переворотом, то я вважав справою надзвичайної важливості заручитися дружбою цієї громади (тобто козацької — Авт.), яка не лише має величезний вплив в Україні (тобто на Волині та Поділлі — Авт.), але на яку озирається і вся Польща".

Відомі факти, коли політичні кола, монархи країн Європи, розробляючи свої стратегічні плани, розраховували на участь у них українських козаків як мужніх воїнів, майстрів військової справи, готових у разі необхідності постояти за свої права і вольності.

Чимало фактів свідчать про те, що Військо Запорізьке до своєї компетенції включало функції державної політичної влади, зокрема у здійсненні козацького самоврядування.

Польські владні структури, можновладці, представники шляхти часто скаржилися королю, що козаки нерідко не визнають авторитету державної влади, займають самостійну позицію, вдаються до політичного сепаратизму. І це справді було так, тому що козаки створювали свою, як дехто писав ще в ті часи, "республіку в республіці", тобто власне козацьке державницьке утворення на українській етнічній території, на яку Польща прагнула поширювати свої імперсько-шляхетські закони.

У документах польської шляхти зазначалося, що козаки "творюють собі окрему республіку", "вся Україна ними підбита, шляхтичі у своєму домі не вільні", "у містах і містечках Його Королів-

* Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 1. — С. 178—179.

ської милості всі уряди, вся влада в козаків, узурпували собі юрисдикцію, права постановляють" та ін.

Культурно-історичні реалії переконливо свідчили, що Військо Запорізьке поступово еволюціонувало як українська військова, соціальна та політична інституція. Воно було "енергетично зарядженою", мобільною та згуртованою спільнотою, яка консолідувала навколо себе широкі маси українського населення з метою поступового набуття ознак політичної самостійності, національного державотворення. Для цього важливо було утвердити себе як потужну суспільну силу, домогтися юридичного і політичного визнання козацтва як стану, рівного шляхті. Так, декларація королівських комісарів 1625 року все-таки стверджувала, на домагання козаків, стану рівноправність козацтва та шляхти як доконаний факт, хоча це й не було бажаним для Польщі.

Політичні орієнтації Війська Запорізького свідчили про високу духовність провідників козацтва, їх прагнення до реалізації природного права підтримувати стосунки з іншими державами, тобто усвідомлювали власну політичну правосуб'єктність, прагнули в інтересах рідного народу політичної окремішності від Речі Посполитої. Так зароджувалися і зміцнювалися національні державницькі традиції козацтва.

Козаки використовували різні важелі політичного впливу, одним із них була участь у діяльності церковних братств — цих міжстанових громадсько-політичних добровільних об'єднань, до яких входили представники шляхти, козаки, міщани, духовенство, купці, ремісники й селяни.

Часто козаки брали найактивнішу участь у політичних подіях, чинили спротив компромісу між уніатською та православною церквами. Козацькі лідери, як правило, завжди надавали відчутну допомогу православної ієрархії в боротьбі з наступом католицизму.

Візьмімо до уваги такий факт. На православному соборі 1628 року в Києві передбачалося порушити питання, які свідчили б про досягнення певного компромісу між православними та уніатськими ієрархами. Щоб не допустити цього, прибула велика група козацьких делегатів. Вони демонстрували перед учасниками собору свою рішучість — у жодному разі не допустити релігійного компромісу. Прихильники церковної унії зазнали поразки.

Розглядаючи православну віру як домінанту свого духовного життя, козаки берегли її, як зіницю ока, від агресивного впливу на неї католицизму, уніатства. Глибоку рацію має дослідник П. М. Сас, який пише, що козаки прагнули займати позицію стриману, розважливу, але тверду і незламну — зберегти православну конфесію: "Запорозжці настільки засвоїли інструментальну роль польського чину, що не виходили за його рамки навіть у стані крайнього роздратування. А це можна розглядати як одне із свідчень того, що процес політичної соціалізації запорозьких козаків через дипломатичні зносини, переговори, різноманітні контакти з представниками урядових кіл Речі Посполитої та інших держав спричинився до закорінення в їхньому середовищі усталеної традиції і політичного спілкування".

Після смерті Сигізмунда III в 1632 році козаки домагалися права брати участь в обранні нового польського короля. Керуючись власними політичними поглядами, вони вважали, що королем може бути лише той, хто поважатиме права всіх народів країни та їхні релігійні переконання.

В офіційних документах Речі Посполитої, заявах її державних і політичних діячів, польських магнатів ішлося про те, що Річ Посполита — це держава польського та литовського народів. Аналіз листів, звернень керманічів Запорізької Січі, їхніх декларацій та інших документів засвідчує, що козаки, православні ієрархи, вчені порушували питання про руський, тобто український народ як третій державотворчий суб'єкт у створенні спільної держави. При цьому символом і "знаком" останнього виступає Руське князівство, поставлене поряд із Польським королівством та Великим князівством Литовським.

Україно-руська національна ідея поступово виходила на чільне місце у свідомості та діяльності кращих репрезентантів козацтва, духовенства, міщан і селян. На нашу думку, українська національна ідея (звичайно, в її конкретно-історичному тогочасному вияві) визначала державотворчу діяльність П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Богуна, І. Виговського, І. Мазепи, П. Орлика та інших гетьманів, керманічів козацького визвольного руху.

* Сас П. М. Політична культура українського суспільства. — С. 156.

Відомо, що в політичних, державницьких колах країн, які були в конфліктних ситуаціях із Польщею, не раз обговорювалися проекти відокремлення етнічних територій українців, які завжди підтримували самостійницьку політику Війська Запорізького та постійно поповнювали його бойові лави.

Історик І. Крип'якевич наводить такий приклад. Шведському послу Павлу Страсбургу наприкінці 1629 — на початку 1630 років надійшла інформація від семиградського воєводи Габора Бетлена про те, що запорожці зміцнюють свою політичну згуртованість і мають намір створити незалежну від Польщі державу з республіканським устроєм. Г. Бетлен вважав, що "народ запорожців за походженням та предками дуже славний", що він "давав приклади великих чеснот, що й у найважчі часи Речі Посполитої вірно йшов проти Москви, турків і татар й першим всюди стримував найважчі напади ворогів. Потрібно скористатися з нагоди і таких незвичайних і хоробрих мужів запросити до союзу".

Дипломати, представники зарубіжних країн, які перебували на території Війська Запорізького чи вели переговори з його лідерами, часто повідомляли свої уряди про політичну суб'єктність і самостійність запорозьких козаків.

Відомо, що шведський король Густав Адольф, домагаючись реалізації своїх політичних планів, розглядав козацтво як свого можливого союзника. Через шведського посла в Речі Посполитій Якова Русселія король звертався до "республіки та всього знаменитого й премогутнього зібрання благородних запорозьких козаків", пропонував почати переговори "щодо тісного і незламного союзу... задля визволення з-під тиранії римського папи і прихильних до нього князівств".

Під час війни між Францією та Іспанією французький король в 1646 році звернувся до запорозьких козаків із проханням взяти штурмом фортецю Дюнкерк, адже французькі війська тривалий час цього зробити не могли. Запорожці відгукнулися на пропозицію, загін козаків на чолі з І. Сірком, виявивши високу воєнну майстерність, здобув фортецю з невеликими втратами. Це мало

* Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1914. — Т. 1. — С. 117–118.

велике політичне значення, пробуджувало інтерес Європи до України.

Козацькі військові сили брали участь у так званій Тридцятирічній війні в Європі (1618–1648 рр.), в обороні Відня від турецької навали (1683 р.) тощо.

Перші короновані особи країн Європи, керівники Католицької церкви часто у своїх політичних планах та діях звертали увагу на Військо Запорізьке.

У 20–30 роки XVII ст. чітко помітні якісно нові моменти, які свідчили про зростання політичного іміджу, авторитету козацтва як національно-державотворчої сили українського народу. 24 грудня 1624 року укладено договір із Кримським ханством. За ним Військо Запорізьке визнавалося партнером міжнародних відносин, рівноправною стороною переговорів між двома політичними утвореннями. Було укладено договір про взаємний ненапад та воєнно-оборонний союз, що викликало певний резонанс у тогочасних відносинах між європейськими країнами та країнами Близького Сходу. Татарська сторона в особі кримського хана Шагін-Гірея повідомила про це Польщу.

Цікавим історичним фактом є підтримання запорожцями та деякими відомими українськими діячами претендента на турецький престол Яхії, який виступав проти турецької експансії. Така його миролюбна позиція дістала політичну та фінансову підтримку багатьох політичних сил країн Європи. У 1621 році він прибув до Києва, де заручився підтримкою митрополита Й. Борецького. Відвідав Яхія також Запорізьку Січ, вів переговори з гетьманом, козацькою старшиною. Він знав про високу мораль, порядність запорожців, тому й не хвилювався за свою безпеку. А ось під час переговорів із татарами Яхія вживав чимало заходів, щоб убезпечити себе. За погодженням сторін у них брали участь козаки.

У своїх політичних орієнтирах козаки спиралися на засади прямої демократії, вітчизняні гуманістичні традиції, а для захисту своїх вольностей і природних політичних прав покладалися на силу зброї. Вони поступово оружною рукою, часто шляхом переговорів завойовували політичну свободу, відкривали нові перспективи національного державотворення. Якщо раніше в

політичних програмах козаків ішлося про руський, тобто український народ як один із трьох народів — співзасновників Речі Посполитої, то згодом, із наближенням часів Хмельниччини, русько-українська ідея набувала революційного, самодостатнього політичного, національно-державницького спрямування, утверджувала необхідність для козацької нації повної свободи, української держави.

Набутий перед національно-визвольною війною на чолі з Богданом Хмельницьким ідейний, духовний потенціал, досвід козацького політичного сепаратизму почав відігравати роль потужного інструментарію в історичній справі побудови власної національної козацької держави.

Скрижалі історії навечно зберігають важливі положення політики гетьмана Б. Хмельницького, висловлені ним 13 лютого 1649 року від імені українського народу: "Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей о шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, которой я не обступлюсь, бо то правая рука наша, — люди, которые, холопства не витерпівши, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх... А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи! Туди я загоню більш можних ляхів, дуків і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне". Виконуючи волю українського народу, а також багатьох білорусів і самих поляків, над якими постійно збиткувалася королівсько-шляхетська влада, Б. Хмельницький накреслює широку програму збройного визволення з-під гніту Речі Посполитої.

Громадяни України початку ХХІ ст. захоплюються войовничістю і наступальністю лицарського духу Богдана Хмельницького у боротьбі за волю і свободу нашого народу, побудову незалежної Української держави. Завдавши нищівних поразок загарбницькій польській армії під Жовтими Водами та Корсунем, він почав будувати козацьку державу. Одним із видатних державотворчих актів Б. Хмельницького був адміністративний поділ України на полки та сотні. Таким чином юридично було закріплено

* Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 118.

те, що історично складалося на нашій етнічній території, тобто поділ на сотні та полки як адміністративні одиниці. В історію української мови терміни "полк" і "сотня" ввійшли як двозначні, але найтіснішим чином взаємопов'язані слова на означення і військової, і адміністративної одиниці. Якщо у Великобританії провідною назвою в адміністративному її поділі є графства, у Польщі — воєводства, то в нас варто було б перейменувати нав'язані радянською владою терміни "область" і "район" на терміни "полк" і "сотня". Це сприяло б відновленню історичної правди, поліпшенню патріотичного та громадського виховання підростаючих поколінь українців, формуванню їхньої національної свідомості.

Будучи вірними волелюбним заповідям пращурів, українські козаки постійно захищали свої права, свободи та вольності. Ці категорії відігравали провідну роль у козацькій системі духовних і матеріальних цінностей. Їхній зміст та обсяг окреслювали важливі політичні, соціальні та економічні статуси, орієнтації, властиві тогочасному козацькому життю. Фактично вони стосувалися особи козака, його свободи і свободи його совісті та були спрямовані на збереження козацького соціального стану, способу життя, української національної ідентичності. Такі цінності оспівані в козацькому фольклорі, утверджені в народному мистецтві.

Як уже згадувалося, представники козацької старшини, рядові козаки, як правило, були освічені люди, вони навчалися в братських, дяківських, церковних, монастирських, а також січових, сотенних і полкових козацьких школах, Харківському, Чернігівському та Переяславському колегіумах, перших вітчизняних Острозькій та Києво-Могилянській академіях, в університетах Німеччини, Польщі, Італії, Франції та інших європейських країн. Вони розуміли, що політична свідомість має бути невід'ємною складовою козацько-лицарської духовності, тому прагнули виробляти і ставити політичні цілі, надавати діяльності козацтва політичної цілеспрямованості та втілювати їх у своїх практичних діях.

Важливі компоненти козацької політичної свідомості відображені в маловідомому науці документі — "Декларації" запорожців від 20 жовтня 1625 року. Польський уряд постійно наполягав на

обмеженні козацьких прав. У цьому документі утверджується тверда політична воля козацтва, чітко простежується політична аргументація, покликана розкрити і обґрунтувати сутність та обсяг козацьких прав і свобод: "Повсякчас дбаємо про те, щоб так само, як ми отримали від своїх предків ті права і вольності, щоб і наші наступники прийняли їх цілими й непорушними, ще й з примноженням слави. І щоб вони таким же способом — один після одного передавали їх в майбутні часи, як належить".

Провідною, наскрізною ідеєю є вимога "користуватися свободами, які стосуються вольності життя", "користуватися своїми маєтностями і свободами, що належать лицарським людям" та ін.

Завдяки українському козацтву відгук історії рідного народу, сповнений лицарської звитяги і високих злетів козацького духу, було чути в найвіддаленіших куточках Європи, інших землях.

Справді-бо, починаючи з XVII ст. настає епоха бурхливого розвитку козацького руху, визвольних традицій, лицарських цінностей і виховних ідеалів. У вирі соціальних потрясінь, у безперервних битвах із чужоземними загарбниками, всілякими зайдами-гнобителями народжувалася славна плеяда видатних козацько-селянських керманичів, серед них К. Косинський, С. Наливайко, П. Сагайдачний, Т. Трясило, І. Підкова, П. Павлюк, І. Сулима та ін. Волелюбні пориви, козацько-лицарське завзяття вибухали в серцях і душах сотень тисяч українців, насамперед козаків, вольності та права яких систематично порушувалися та обмежувалися шляхетською Польщею. Наростала загроза з боку султанської Туреччини, кримського ханства та самодержавної Росії. Глибоку рацію мав французький інженер Г. Боплан, який у своїй ґрунтовній праці "Опис України" (перше видання вийшло в 1650 р.) писав, що в країні "не минає восьми років, щоб не було великого повстання" проти своїх гнобителів.

Важливо підкреслити, що наприкінці XVI ст. представники козацтва, яке набуло вже чималого політичного досвіду, виступають із політичними ініціативами, проектами, спрямованими на зміцнення свого стану, захист прав і свобод, поглиблення національно-державницької орієнтації.

* Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — С. 152.

Провідник великого антипольського повстання (1594–1596) С. Наливайко надіслав польському королю Сигізмунду III так звані "Кондиції". Це оригінальна пам'ятка політичної думки України XVI ст., яка містить у собі важливі компоненти козацької духовності. Упродовж століття це був єдиний систематичний виклад соціально-політичних поглядів, які народилися в козацькому середовищі.

У проекті передбачалося реформувати політичний, правовий та військово-адміністративний устрій української козащини. Викладено принципи лицарської служби державі. З невідомих до сьогодні причин для козацького способу життя, перебування козацького війська виділялося лише межиріччя Південного Бугу та Дністра. Локалізувалася цим самим козацька територія, управління нею та військом. Оскільки на південних рубежах активізувалися турецькі загарбники, проектом передбачався їх захист та недопущення колонізації цієї стратегічно важливої території.

У війську мала бути сильна влада гетьмана і сувора дисципліна. Бузько-Дністровське козацьке військо урівнювалося в правах з коронними військами. На козаків покладалися також функції порубіжної охорони та розвідки в інтересах безпеки Речі Посполитої. Фактично проектом передбачалося створення Бузько-Дністровської "козацької автономії", її покозачення.

Отже, проект С. Наливайка є свідченням того, що серед козацької еліти вироблялися нові ідеї, політичні плани, реалізація яких мала зміцнити Україну. Висловимо гіпотезу, що в разі згоди польської влади на його реалізацію (чи якихось варіантів) територія, контрольована українськими козацькими військами та козацькими владними органами самоврядування, могла б значно розширитися.

Про те, що в останнє десятиліття XVI ст. активізувалася політична думка, яка порушувала і розв'язувала проблеми, пов'язані з розвитком козацького руху, свідчать і політичні проекти Йосипа Верещинського, українського шляхтича за походженням. Дослідники вважають, що він народився на початку 30-х років XVI ст. (точна дата народження невідома), а помер у 1598 р. Як пише дослідник П. М. Сас, Й. Верещинський розробив "теоретич-

ну модель субдержавних автономних військово-політичних утворень у рамках політичної та державної системи Речі Посполитої, зокрема козацького князівства на Задніпров'ї, що стало своєрідним внеском у розроблення тогочасної концепції держави”.

У своїх наукових, політичних працях Й. Верещинський наголошував, що український народ у минулому мав “могутню державу” (напевно, малася на увазі Київська Русь-Україна. — Авт.) і “життя, як із рогу достатку”, то була гідна подиву і безсмертної слави богатирська доба. Наша земля ще до татаро-монгольської навали давала “богатирських людей і таких хоробрих, яких за мужність і хоробрість можна прирівняти до Самсона, Гектора, Геркулеса і Ахіллеса”. Праці Й. Верещинського на політичні теми утверджують етнічну тяглість історії на наших землях, спадкоємність і наступність поколінь українців. Він фактично ототожнював перші етапи існування України з давньою Руссю, яку в Західній Європі, на Балканах і на Близькому Сході та в інших землях добре знали і шанували. Він по-синівському любив рідну землю, називав її “Україна Руська”, “Руська Україна”, “Руська земля”, “краї Руські” тощо.

Й. Верещинський прагнув виробити політичні проекти, які зміцнювали б українців як етнічну та політичну спільноту. Використовує патетику, “високий стиль”, античні та загальноєвропейські образи, крилаті вирази, коли хоче прославити свій рідний край: “Поля такої краси, ніби вони є тими Єлисейськими полями Вергілія, а то почасти внаслідок їх рівнинності, почасти через привільне оточення горами, борами і лісами. До того ж довкілля дуже веселе й врожайне, тієї худоби, звірини, розмаїтого птаства, риби та інших речей, що служать людині за живність, такий великий достаток і щедрість, що, здається, ніби тут народилися самі Церера і Діана. Крім того, в борах і на пасіках така велика сила меду, що розвели б руками Гілла Сицилійська та Гіменей Атицький. Не згадую вже про грона винограду, вірте, що там заклав свою столицю поганський Бахус. Також чимала мережа рибних рік, поміж якими по праву батьком є Дніпро — дуже широкий, ніби дві Вісли. Волоських горіхів так багато, ніби та Украї-

* Сас П. М. Політична культура українського суспільства. — С. 238.

на є Волоською землею. Є також немислима кількість рибних озер”.

Він був захоплений красою рідного краю, з глибокою любов'ю писав про українську природу, її багатства, рукотворні здобутки невсипущої трудової діяльності народу. Фактично надає перевагу Україні над іншими регіонами Речі Посполитої. Й. Верещинський гордий за землю своїх пращурів. В іншому місці він пише: “Цей край є ніби та земля обітована, яку заповідав Господь і яка пливе молоком і медом. Хто пізнав Україну, мусить там зостатися, бо притягує до себе людину кожного народу, ніби магніт залізо”. У багатьох положеннях Й. Верещинського сконцентровані цінності руського, тобто українського патріотизму.

Аналіз наукової концепції, політичних поглядів Й. Верещинського свідчить, що він хоч і був почасти окатоличений і денаціоналізований, все ж в історії залишився одним із найбільших речників української національної ідеї, українського патріотизму та української державності. У відомому творі “Дорога певна” він прагне виробити проект про зміну політичного статусу України, а саме — королівський двір має бути на теренах України, щоб вороги християнства бачили його силу і можуть. Цього вимагають геополітичне становище України, потреби безперервної боротьби з чужоземними загарбниками.

У своїх творах вчений пропонував здійснити політико-адміністративну та військову реформи. Прославлене Військо Запорізьке має стати регулярною армією. Передбачалося будівництво кількох фортець порубіжної оборонної лінії проти татар, турків і волохів. Він прагнув зміцнення України для подолання воєнної загрози з боку турків, татар та Московської держави.

Й. Верещинський розробив концепцію створення в Україні двох територіальних військово-політичних утворень — лицарської школи та лицарського ордену на Задніпров'ї, формування десятитисячного військового контингенту лицарів — “п'ять тисяч по-гусарськи і п'ять тисяч по-козацьки”, до того ж для служби “по-козацьки” мали залучатися вихідці з міщан і селян.

* Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной Руси. 1858. — Вып. 1. — С. 9.

Більше того, політична позиція Й. Верещинського передбачала шляхи поповнення і зміцнення шляхетського стану України. За рахунок міщан і простолюдів, які є лицарями за родом занять і за духом. За своєю суттю все це зміцнювало козацькі лави. Фактично він визнавав за козаками право на власну "державу в державі". Передбачалося також створення і другої лицарської школи для захисту від турків і татар — військово-політичне утворення з місцевих жителів. Й. Верещинський пропонував надати в їхнє користування "всі ґрунти київського єпископства на Задніпров'ї з усіма осілими маєтностями". Він накреслював заходи, покликані виховувати у місцевих жителів патріотизм.

Передбачалося створення Задніпровської козацької держави, яку очолюватимуть князь і гетьман, її основними політичними силами мали бути українська шляхта, козацтво і православна церковна ієрархія, як представники інтересів народу.

Як бачимо, Й. Верещинський прагнув накреслити національні структури державності свого народу, часто віддавав провідну роль козацтву у їх створенні та захисті.

Цікаво, що поняття "руський народ", "козацтво", "польський народ" він називає "ми", "свої". А "вони", "чужі" — це всі чужоземці, які мають властиві їм специфічні якості. На думку Й. Верещинського, німцям характерна сила, вправність у стрільбі, пияцтво; московити мають такі якості, як поважність, швидкість, при звичаєності до холоду, мерзенність; італійці — майстерність, розважливість, мудрість, донжуанство; іспанці — розум, розбійництво; араби — хирлявість природи; азіатські народи — слабкість у звичаєності, непризвичаєність до війни, незграбність, убогість тощо. У таких характеристиках, як бачимо, помітна деяка необ'єктивність автора до тих народів, представники яких часто були недоброзичливцями до політики Речі Посполитої, потенційними противниками християн і до тих, кого він називав "своїми".

Він вважав, що еством поляків є моральність, діловитість, поважність, відсутність належної пильності на війні. Литвинам властиві вправність у козакуванні. В русинів, волинян, подолян він бачив мужність, лицарську вихованість, неперевершену доблесть. Він писав: "Хто перевершує Русь, волинян, мужніх подолян, які повсякчас засвідчують на полі свою звичаєність з поганцями?"

Й. Верещинський часто називав козаків "правдивими синами вітчизни". Чимало ідей, політичних орієнтацій його свідчили про "про козацьку позицію", за що не раз впадав у немилість польського короля, викликав у нього гнів до себе.

Він, політик і письменник, церковний діяч, ніколи не зрікався своїх руських коренів і пишався з того, що його рід — із "найстаровинніших у Холмській землі".

Однак у його свідомості помітні елементи дуалізму, поєднання польської та української національної свідомості, що свідчить про певну колонізацію та окатоличення. Скажімо, він критикував українських козаків за бунтівливість, забуваючи при цьому, що сам їх часто хвалив за волелюбність, лицарський дух.

Проекти розвитку українського козацтва С. Наливайка і Й. Верещинського, праці відомих учених, викладачів братських шкіл, професорів Острозької та Києво-Могилянської академії, ідеї та положення інших історичних документів переконливо свідчать про те, що наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. були вироблені потужні теоретичні засади, стратегічні напрямки політичної боротьби козацтва за волю і свободу України.

Козацтво було сильне тим, що кожен, хто ставав козаком, починав більше і глибше думати і про свої, і про загальнонародні проблеми, завдання. Політична освіта, свідомість козаків постійно зростали й розширювалися. Тому вони були активними у громадському та політичному житті. Сам спосіб козацького життя стимулював і вимагав від кожного брата участь у виборах старшини і гетьмана, глибоко знати, хто найбільшою мірою гідний певної посади, звання. Звичаєвою, моральною та юридичною базою для громадсько-політичної активності козаків були їхні права та обов'язки. Такий стан речей є дуже повчальним для сучасної молоді і має великий виховний вплив на неї.

Сучасним юнакам треба глибоко усвідомити, що кожен козак мав право на вільне і заможне життя та свідомо його виборював, тобто він відчував обов'язок реалізовувати і захищати це право. Козаки володіли правом, наприклад, мати земельні угіддя. У заporожців таке право реалізовувалося справедливо, часто шляхом жеребкування, бо були ґрунти, маєтності, різні за якістю, урожайністю, прибутковістю. Отримавши певні матеріальні можливості, ресурси від органів козацького самоврядування, козацької

громади (яка мала різні форми — від первинного козацького осередку — гурту, сотні, паланки до найвищого — Запорізького Коша, гетьманату, які втілювали в собі атрибути, функції державності), кожен козак відчував обов'язок захищати це право від похитливих посягань чужинців.

Козаки брали участь у військово-оборонному, економічному, культурному та державницькому житті свого народу. Кожен свідомий козак розумів, що треба творити і підтримувати державницьку діяльність, боротися за політику, яка відображає і захищає інтереси не лише всього стану козаків, а й інших соціальних прошарків, станів українського суспільства. Патріотично настроєна старшина, козаки з лицарською свідомістю захищали і прагнули розвивати політику, яка б реалізовувала загальнонаціональні інтереси.

Наприклад, видатні провідники козаків Б. Хмельницький, І. Богун, І. Виговський, К. Гордієнко, І. Мазепа, П. Дорошенко, П. Орлик та інші мужньо, нерідко жертвовно, боролися за загальнонаціональні інтереси рідного народу. Однак зовнішні політичні та військові сили прагнули будь-що послабити такі традиції і тенденції та нав'язати свою антиукраїнську загарбницьку, шовіністичну політику. Такі уроки історії вельми корисні для сучасної української інтелігенції, державницької еліти.

Враховуючи цей історичний фактор, необхідно домагатися, щоб у сучасних умовах на високий рівень піднести національно-державницьке загартування молоді, домагатися, щоб кожен молодий українець глибоко розумів політичні відносини і брав особисту участь у творенні та реалізації політики української держави в національних інтересах.

§ 4. Творче відродження козацтва в незалежній Україні

Історичний досвід показує, що відродження козацтва має в собі потужні потенційні можливості, які пробуджують до життя невикористану і невичерпну енергію та силу багатомільйонних

мас українців. З відродженням козацтва поглиблюватиметься здоровий спосіб життя, зростатиме рівень фізичного та духовно-го здоров'я нації, утверджуватиметься національно-патріотичний дух у житті та побуті народу. Це, поза будь-яким сумнівом, забезпечить сталий розвиток економіки, культури та духовності, державотворчих процесів. Відчуття і розуміння українцями козацьких коренів даватиме впевненість у своїх силах, сприятиме визначенню високих суспільно-політичних, національно-державницьких цілей і досягненню їх за історично короткі строки. Усвідомивши себе козаками, українці, як правило, перестають бути "хохлами" і "малоросами", почуваються господарями на рідній землі, володарями становища. Аналіз попередніх історичних періодів свідчить про те, що козацькі ідеї, цінності згуртовують українців, надихають їх на розв'язання важливих політичних, державних, військово-оборонних проблем і завдань, об'єднують у міцну єдину націю. Інтелектуальна, духовна та практично-дійова енергія сотень тисяч наших співвітчизників, організована в козацькі форми, обіцяє плідні результати, духовне піднесення народу, успішне розв'язання доленосних для України загальнонаціональних проблем.

Українське козацтво почало відроджуватися ще до здобуття нашим народом незалежності. У 1988 році була створена громадська організація "Вільне козацтво". Виникали інші козацькі угруповання, осередки, об'єднання. У 1992 році було зареєстроване "Українське козацтво" як всеукраїнська національно-патріотична, оборонно-спортивна організація, яка зростала з кожним роком. 1996 року було прийнято Статут цієї організації в новій редакції зі змінами та доповненнями. Згідно з ним "Українське козацтво" стало міжнародною добровільною незалежною всеукраїнською національно-патріотичною та оборонно-спортивною громадською організацією.

В сучасних умовах козацькі організації розвиваються як громадські патріотичні, оборонно-масові об'єднання громадян незалежної України. Вони мають як всеукраїнський, регіональний, так і міжнародний статус. Найвідомішими козацькими організаціями є: Українське козацтво, Козацтво України, Українське ресстрове козацтво, Українське соборне козацтво "Січ", Спілка коза-

цьких організацій України, Спілка козаків України "Військо Запорізьке", Козацькі війська України, Міжнародна асоціація "Козацтво", Міжнародний Союз козацтва та інші.

На рубежі тисячоліть українське козацтво набирає сил, прагне гідно продовжувати свою історичну націотворчу та державотворчу місію.

В Україні створена державна правова база, на основі якої розгортається діяльність сучасного козацького руху. Про діяльність сучасного козацтва є низка указів Президента України, при ньому створено Раду Українського козацтва, до складу якої увійшли керівники козацьких організацій, вони присягнули на вірність Гетьману України Віктору Ющенку. Затверджено положення про Раду Українського козацтва при Президентові України, призначено секретаря її та радника Президента України — Станіслава Аржевітіна. В Дорученні Президента України В. А. Ющенка від 15 березня 2005 року є таке положення: "Забезпечити підготовку за участю провідних учених НАНУ та подати проект Національної програми розвитку Українського козацтва на 2006 — 2010 роки, передбачивши в ній окремим розділом заходи з відродження колишніх гетьманських столиць та облаштування колишніх козацьких січей".

Діють Всеукраїнський фонд імені Петра Калнишевського (директор Данило Кулиняк), Всеукраїнський фонд лицарського виховання молоді імені Петра Сагайдачного (президент фонду Микола Скрипець). Широкомасштабну роботу із проблем дослідження історії Українського козацтва, виховання студентської молоді, загартування молодих національних кадрів на козацько-лицарських традиціях здійснюють Інститут історії козацтва, створений на базі підрозділів Інституту історії НАН України, а також Військово-козацькі інститути при Харківському державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди та Міжрегіональній академії управління персоналом (МАУП).

Ще не створено законів, постанов, які сприяли б подальшому розвитку українського козацтва як могутньої націотворчої та державотворчої потуги, залученню до його лав широких верств патріотично настроєних громадян України.

До козацьких організацій входять державні, політичні, наукові та культурні діячі, народні депутати, військові, діячі культури, педагоги, бізнесмени, які поширюють і впроваджують козацькі ідеї, традиції, цінності в різні сфери життя — політичну, військову, культурну, управлінську, господарську та інші.

Дуже важливим чинником є те, що ідеї, цінності козацтва мають великий пізнавально-виховний потенціал. Поширення та реалізація їх у різних сферах життя та діяльності нашого суспільства сприяє згуртованості всіх громадян, об'єднанню їх навколо української національної ідеї, соборності всіх українських земель, унітарності сучасної Української держави.

Інтелектуальні, моральні та духовні сили членів козацьких організацій спрямовуються на розвиток українського козацтва як оригінального, неповторного явища вселюдськості, самобутнього вияву українського національного генія, велич і привабливість якого зростатимуть у всьому світі.

Козацькі цінності мають запалити серце кожного українця на розвиток своєї національної самобутності, вірне служіння рідній землі, зміцнення української нації, держави. На жаль, високі історичні духовні набутки козацтва, його видатних представників на сьогодні залишаються маловідомими широким верствам нашого суспільства. Не пробуджена, не задіяна до конкретних справ і не організована в козацькі форми інтелектуальна, духовна і практично-дійова енергія мільйонів наших співвітчизників. Вона ще "дрімає", "спить" і не набуває суспільно-корисних форм, справ державотворчого характеру.

Козацькі організації ставлять своїми завданнями активно поширювати серед населення наукові знання про історію, культуру, духовність козацтва, його важливі державотворчі функції. Просвітницькі, освітньо-виховні, політико-державницькі традиції козацтва насичуються сучасним змістом, який відповідає потребам піднесення добробуту народу, розвитку економіки, науки та культури.

Беручи участь в активній просвітницькій роботі, козаки пояснюють громадянам, що виплекана у віках мрія українського народу про власну національну соборну суверенну державу здійснилася лише в історичному серпні 1991 року, коли була прийнята

Декларація про незалежність України, а в грудні того ж року на всеукраїнському референдумі було підтверджено такий знаменний омріяний вибір.

Своїм високим духовним рівнем, державотворчими справами переважна частина козацтва зарекомендувала себе як вагома складова національної еліти, здатної побудувати демократичну і правову, сильну і процвітаючу незалежну державу.

Сучасний козак — це насамперед людина, сповнена любові до України, натхненна бажанням та енергією чинити добро, із високим станом душі, духу та сили волі, яка спрямовує розумові, духовні цінності і практичні справи на розвиток і зміцнення незалежної України, підвищення моралі, ідейно-духовного рівня та матеріального добробуту нашої держави.

Козаки реалізують заповіді Т. Г. Шевченка, зокрема таку: “В своїй хаті своя правда, і сила, і воля”. Козацька правда і справедливість — це “ядро” загальнонаціональної правди і справедливості. Козацька правда утверджує себе в усіх сферах життя і діяльності українського суспільства. Вона вміє себе захищати і мирними, демократичними, конституційними шляхами, а в разі необхідності і збройними засобами. Українська вдача, козацько-лицарський характер і світогляд завжди націлені на справедливість і правду, на утвердження їх як найвищих морально-духовних цінностей в житті кожної особистості, всього українського суспільства.

Кожен сучасний козак усвідомлює себе прямим спадкоємцем і наступником, продовжувачем славних традицій українського національно-патріотичного козацтва, як частину всеукраїнського прогресивного сучасно-модернового руху, учасники якого найвищими ідейними, духовними орієнтирами вважають глибокий український патріотизм, гуманізм, самовіддану працю в ім'я України, ідеали Любові, Добра, Правди, Совісті, Гідності і Честі в нашому житті.

Сучасні козаки культивують найвищі цінності — Бог і Україна. Вони плекають спільні духовні цінності та засади козацького руху, його єдності — Віри, Надії і Любові, Свободи, Волі і Братства. Кожен справжній козак дбає про постійне поглиблення своєї історичної пам'яті, національної свідомості, патріотизму, духовності.

Він турбується про розвиток козацького самоврядування, народовладдя. Козак вбачає своє покликання в захисті національних інтересів України. Кожен козак добровільно бере на себе обов'язки постійно і неухильно реалізовувати у своїх словах і вчинках принципи доброчесності та добродійності, лицарської моралі.

Насамперед кожен козак ставить питання, що він зробив і зробить корисного для рідного народу, Батьківщини, зміцнення української нації, державності. Тому козаки наполегливо пояснюють громадянам помилковість позиції тих людей, які розраховують, щоб Україна їм дала багато благ, чесно не зароблених.

Сучасні козаки глибоко усвідомлюють, що упродовж століть козацтво виступало потужним суспільним станом, який був подарем на власній етнічній території. Козаки вміли не лише захищати рідну землю, боротися з ворогами Вітчизни, а й високопродуктивно працювати в різних галузях, сферах суспільного життя, розвивати культуру, духовність, економіку. Сучасним козакам необхідно творчо й активно відроджувати доленосну традицію — постійно займатися продуктивною працею, виробляти нові національні духовні та матеріальні цінності. У сучасних ринкових умовах треба, щоб кожен козак умів заробляти кошти і витратити їх не лише на власні, родинні потреби, а й робити внески на загальнонаціональні потреби.

Коли козацтво починало відроджуватися, державні органи ні морально, ні матеріально не допомагали його організаціям. Однак об'єктивна необхідність у цьому є, наприклад, для розвитку козацького підприємництва, фермерства і конярства, видання необхідної наукової та художньої літератури на козацьку тематику, для надання допомоги дитячим та юнацьким молодіжним організаціям, осередкам, діяльність яких ґрунтується на козацько-лицарських традиціях, для встановлення стипендій Українського козацтва слухачам, курсантам військових навчальних закладів Збройних сил України та ін.

Сучасні козацькі товариства, організації проводять нерідко різноманітну і змістовну діяльність, спрямовану на відродження вітчизняної культури, духовності, поглиблення державотворчих процесів, розв'язання інших статутних завдань.

Так, упродовж ряду років найчисленнішим було "Українське козацтво", гетьманами якого в різні роки вибиралися В. Чорновіл, В. Мулява, І. Білас. Українське козацтво має певні наукові підрозділи (на громадських засадах), які досліджують актуальні проблеми козацького руху в минулому, господарські структури в регіонах тощо. Крайові козацькі організації, інші козацькі товариства, які входять до Українського козацтва, у своїй роботі прагнуть творчо враховувати місцеві умови, постійно працювати над виконанням статутних положень, залучають до вступу в козацтво інших громадян.

Наведемо такий приклад. У колишній столиці Гетьманщини Глухові Сумської області, де були ставки останніх чотирьох гетьманів України, з ініціативи майора запасу Володимира Чорнобая почала відроджуватися Глухівська козацька сотня.

Коли проводився Перший Всесвітній фестиваль козацьких мистецтв, глухівські козаки взяли в ньому найактивнішу участь. Виступаючи в Києві на Майдані Незалежності, козаки вперше у складі хору духовної музики співали "Молитву за Україну". Йдучи по Хрещатику в багатотисячному строю, глухівські жінки-козачки співали маршову пісню "Глухівська козацька", написану місцевим поетом і композитором — козаком Миколою Єрохою. В Українському Домі глухівське козацтво організувало виставку образотворчого мистецтва Сіверського краю. ЗМІ повідомляли, що найкраще на фестивалі була представлена Сумщина, насамперед Глухівщина. Козацькі колективи за активну участь і перемоги на фестивалі отримали 14 дипломів, почесні звання.

При Глухівській козацькій сотні на базі районної бібліотеки створено перший в Україні курінь "Козацька Берегиня" імені Олени Апанович, яка ще за життя дала на це згоду. Багато наукових порад відомого історика козацтва Олени Апанович (козаки з любов'ю називали її ще при житті "наш козацький історик") глухівські козаки використали у своїй багатогранній діяльності.

Після створення козацьких куренів на базі ПТУ № 15 і № 31 м. Глухова в 1999 році Глухівська козацька сотня перереєструвалася в Глухівський окремий Гетьманський козацький полк. У лютому 2004 року святкували 10-річчя відродження глухівського козацтва. Отаман Глухівського окремого Гетьманського полку

полковник козацтва В. Чорнобай разом зі своїми однодумцями мріє домогтися відродження козацької слави Глухова та Глухівщини. Вони виховують молодь на героїчних, високодуховних традиціях Українського козацтва.

Козацьке товариство Київщини вирішило відродити один із старовинних козацьких звичаїв столиці. Козаки глибоко вивчили і запропонували столичній міській державній адміністрації відродити давній привілей самоврядного Києва — власну міську реєстрову гвардію.

Кожному козаку, українському громадянину цікаво знати, що до міської гвардії в м. Києві, в якому діяло магдебурзьке право до 1834 р., належали підрозділ кінних міщан, який називався "Золота короґва", артилерія, дві тисячі піших волонтерів від 13 ремісничих цехів та військовий оркестр.

Гвардійці несли службу на добровільних засадах. Своїм поклонанням вони вважали захищати Київ від ворожих нападів, продовжувати славні традиції своїх попередників в обороні міста. Це незвичайне збройне формування було підпорядковане магістрату і згодом виконувало сторожові і представницько-парадні функції. Міські гвардійці брали активну участь у різноманітних церемоніях. Вони вбиралися в кунтуші із зеленого сукна, черкески, червоні козацькі шаровари, одягали сірі смушкові шапки з малиновими шликами. Гвардійці охороняли магістратські будівлі, забезпечували порядок на майданах, вулицях міста.

Коли до Києва приїжджали високі гості, титуловані та короновані особи, кінні вояки "Золотої короґви", а також піхотинці, що, як і козаки, були озброєні шаблями та мушкетами, становили почесну варту.

За участю реєстрової гвардії відбувалися яскраві видовища, акції, проводилися щорічні міські свята, зокрема Різдва, Водохреща, Маковія та храмовий день святого Архістратига Михаїла. Городяни заповнювали вулиці та майдани міста, чекаючи на реєстрову гвардію. Коли наближалися гвардійці, народ захоплювався стрункими лавами, красивою поставою, кольоровою гамою одягу, звитяжним виглядом своїх улюбленців.

Це було неповторне у своїй красі, самотутнє видовище. Гриміли тулумбаси, закично сурмили оркестранти. Попереду парад-

ної колони майорів великий малиновий прапор “Золотої корогви”. За ним цокотіли копитами вороні, білі та гніді коні, а на них — хвацькі вусаті вершники. Знаючи собі ціну, з гідністю марширували піхотинці. Полиць бойових шабель зачаровував глядачів — господарів і гостей дійства. Люди сприймали гвардійців як козаків-лицарів.

Біля церкви Богородиці Пирогощі та фонтана “Самсон” відбувалося головне дійство. Завершувалися свята салютуванням з козацьких гармат — гаківниць та мушкетів.

Як бачимо, реєстрова гвардія створювала національний духовний колорит міста. Така традиція, забарвлена суто козацькими звичаями, свідчила про вольності самоврядного європейського міста Києва порівняно з іншими містами Російської імперії. З 1834 року царизм ліквідував магдебурзьке право. “Золоту корогву” розпустили, і міська гвардія, яка втілювала в собі героїчні, високодуховні традиції українського козацтва, припинила своє існування. Віримо, що настане час, і ця традиція буде творчо відроджена в столиці України.

Чимало років у Києві діє окремий кінний козацький кіш. Його члени уславилися перемогами у змаганнях кіннотників, які традиційно проводяться в Стокгольмі. Вони беруть участь у лицарських турнірах та урочистостях у багатьох містах європейських країн.

У 1998 році козаки київського кінного коша зачарували англійських любителів старовинних традицій під час турніру в Лондоні. На ньому була присутня королева Великобританії Єлизавета II. Українські козаки продемонстрували високу майстерність, найкращий лицарський вишкіл, за що отримали нагороду від її Величності Єлизавети II.

На початку квітучого каштанового травня 2004 року делегація Українського козацтва прибула до міста Галац, що в нинішній Румунії, заснованого, як стверджують літописи, ще українським королем Данилом Галицьким. Тут 6 травня відкрився пам’ятник нашому уславленому гетьману Івану Мазепі, який героїчно виступив проти колонізаторської політики російського царизму. Але сила здолала силу, і після невдалої битви під Полтавою в

1709 році І. Мазепа разом із вірними йому козаками і старшиною змушений був емігрувати на територію сучасної Румунії.

У Галаці відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена відкриттю пам'ятника гетьману І. Мазепі. На концерті після конференції виступав музичний гурт Українського козацтва "Козак Мамай" під керівництвом заслуженого діяча культури, генерал-хорунжого Українського козацтва М. Д. Шапошника. Цікаво, що на концерті в міському палаці м. Галаца вільних місць не було. У проходах зали стояли і палко вітали українських артистів — козацьких митців мешканці міста, прилеглих районів. Тут було багато українців, яких доля закинула на чужину. У багатьох сивих дідусів і бабусь, інших учасників урочистостей на очах не висихали сльози радості та глибинної туги за рідною українською землею, культурою.

На урочистостях голова Білоцерківської районної державної адміністрації, генерал-хорунжий Українського козацтва, отаман Білоцерківського окремого полку Сергій Петрович Вахній передав капсулу із землею з родового села Івана Степановича Мазепа. Він народився в селі Мазепинці Білоцерківського району Київської області. Ця реліквія передана міському голові міста Галаца і зберігатиметься в міському музеї.

Завдяки клопотанню козаків Січеславського та Херсонського товариств Українського козацтва Дніпропетровська та Херсонська облдержадміністрації сприяють проведенню робіт із упорядкування території, ремонту будівель колишніх Микитинської, Підпільненської, Кам'янської, Олешківської, Чортомлицької Січей, а також Інгульської, Прогнойської та Кінбурнської паланок.

Науковці — представники НДІ козацтва Інституту історії України Національної академії наук України надають систематичну допомогу багатьом музеям (наприклад, музею Гетьманства в Києві, Чигиринському музею-заповіднику Б. Хмельницького, Дніпропетровському державному краєзнавчому музею, Фастівському краєзнавчому музею та ін.) і заповідникам (наприклад, Національному заповіднику "Хортиця") з метою поліпшення пропаганди історії, культури, політичних і військово-оборонних традицій козацтва. Розроблено також проект створення Музею історії Українського козацтва в м. Києві.

Козаки-науковці та ентузіасти здійснюють науково-дослідну роботу з метою виявлення нових джерел, фактів з історії українського козацтва в архівах, книгосховищах України, Польщі, Росії, Швеції та інших країн. Разом із НАН України та МОН України започатковано всеукраїнський краєзнавчий конкурс серед старшокласників під назвою "Козацька держава".

Згідно з угодами, підписаними з МВС, МНС та Держкордоном України, козацькі громадські формування Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Одеської та Сумської областей беруть участь в охороні державного кордону, надають допомогу під час ліквідації наслідків стихійних лих, беруть участь в охороні громадського порядку та профілактиці правопорушень.

Підготовлено проект програми створення Пантеону Гетьманів України та Алеї Слави Українського козацтва в м. Києві. Упорядковуються могили і поховання, споруди, пам'ятники, пов'язані з героїчною історією козацтва. Завдяки турботам представників Житомирського товариства Українського козацтва залучено облдержадміністрацію, а також позабюджетні кошти для встановлення пам'ятників гетьманам І. Виговському та І. Самойловичу, завершення меморіального комплексу в обласному центрі.

У 2003 році Українське козацтво виступило із "Зверненням до українського народу" (надруковано у газеті "Свобода слова") на захист відомої вітчизняної історичної пам'ятки "Гранітно-степове Побужжя".

Ландшафтний парк "Гранітно-степове Побужжя" розташований у Миколаївській області. До його складу входить єдиний у світі степовий каньйон Бузький Гард. Сучасні козаки обурені тим, що згідно з проектом неподалік має будуватися Ташлицька ГЕС, внаслідок чого заповниться Олександрівське водосховище і знищить унікальний в геологічному, археологічному, історико-культурному та природоохоронному відношенні неповторний степовий каньйон Бузький Гард.

Ландшафтний парк "Гранітно-степове Побужжя" має довжину 58 км. На цій території розташовані 28 населених пунктів, у яких проживають близько 150 тисяч нащадків козаків. У парку налічується близько 900 видів рослин, 40 видів ссавців, 185 видів птахів, 32 види риб, близько 1000 видів комах. Майже 100 видів

останніх занесені до Червоної книги України, Європейського Червоного списку, Червоного списку МСОВ, Списків Бернської конференції. Крім цього, на території парку міститься 98 археологічних пам'яток. За деякими з них можна виявити, які природні процеси відбувалися тут за 33 тисячі років до епохи пізньої бронзи, в інших зберігаються природні, матеріальні підтвердження про усі археологічні культури, зокрема про відому Трипільську культуру. Ці історичні місця прославлені в історії нашої Батьківщини і Європи, бо тут мандрував Геродот зі Стародавньої Греції, апостол Павло, Андрій Первозваний. До парку входить також незаймана "материнська земля" Запорізької Січі. Тут була найбільша Буго-Гардівська паланка Війська Запорізького. Збережені у віках природні об'єкти — Козацькі скелі, Брама, Сова, Пугач — й понині, як природна вічна сторожа, охороняють ці святі козацькі місця, створюють унікальність ландшафту. Козаки продовжують боротися за те, щоб зберегти ці історичні пам'ятки для нащадків.

Рівно через 222 роки після ліквідації російським самодержавством Запорізької Січі наукова управа Українського козацтва здійснила обряд відродження Запорізької Січі. Тут були виставлені козацька варта, сторожові пости, створені козацькі застави прославлених лицарів України Костя Гордієнка, Пилипа Орлика, Івана Сірка та ін.

Цікаву і змістовну за спрямованістю та характером роботу здійснює Міжнародна організація "Козацтво України". Діяльність цього патріотичного об'єднання козаків характеризується різноманітними справами в галузі культури, мистецтва, спорту, вона спрямована також на оволодіння широкими масами громадян козацькою філософією, ідеологією та правосвідомістю. Козацтво здійснює широку військово-вишкільну та спортивно-оздоровчу роботу.

У турнірі "чорних поясів" у Малайзії на запрошення Міжнародної федерації бойових мистецтв брав участь президент Всеукраїнської федерації бойових мистецтв України і президент Всеукраїнської федерації козацького двобою України, майстер б-го дану з карате, генерал козацтва Анатолій Попович.

За виступи в Малайзії (2003 р.) за програмою козацької школи бойових мистецтв "Собор", демонстрацію техніки козацьких єдиноборств за рекомендацією Міжнародного інституту дослідження бойових мистецтв Анатолію Поповичу присвоєно звання гранд-майстер 2003 року. Відомо, що таким титулом відзначають спортсменів лише за особливі заслуги. Через школу "Собор" А. Попович відкрив для східних країн невідому їм раніше культуру бойових мистецтв — козацький двобій.

На турнірі бойових мистецтв представники східних країн під бурхливі оплески та козацький марш зустрічали виступ А. Поповича. Він демонстрував у традиційних козацьких шароварах та українській вишиванці бойову техніку школи "Собор". Змагаючись із представниками інших бойових мистецтв, А. Попович у чесному змаганні виборов 2 кубки, 2 медалі, 2 дипломи чемпіона та сертифікат про занесення майстра А. Поповича до книги "Поважні постаті бойових мистецтв світу". Представники Китаю, Японії та інших країн Південного Сходу Азії, бойові мистецтва яких широко відомі в усьому світі, високо оцінили самобутність українських козацьких бойових мистецтв.

В Україні активно діє Характерне козацтво — виховна військово-патріотична організація, яка створена з метою поширення та популяризації звичаєвого українського світогляду в молодіжному середовищі. Вона займається вихованням у молоді глибокої козацько-лицарської духовності, високої моралі, державотворчої спрямованості особистості. Здійснюється пошук та відбір кращої частини молодого покоління, формування провідної еліти суспільства незалежної України.

Ідея створення Характерного козацтва належить науковцю, громадському діячу Володимиру Куровському, людині з яскраво вираженим творчим обдаруванням. Досвід роботи Характерного козацтва за видами діяльності є різноманітним і повчальним для інших козацьких товариств. У "Літопису козацьких справ" В. Куровський відтворює основні віхи діяльності Характерного козацтва.

Датою заснування сучасного Характерного козацтва вважається 2 квітня 2001 року. Тоді було зареєстровано Кам'янець-Подільську міську громадську організацію "Подільський полк

Характерного козацтва України". У Кам'янець-Подільському було проведено ряд виховних акцій. Діти міської школи-інтернату взяли участь у конкурсі на краще знання історії козацтва. Члени організації створили Подільський регіональний центр козацьких бойових мистецтв "Триглав". У травні було проведено перше таборування біля Бакотських святилищ. Влітку відбулося велике таборування "Подільська Січ" біля селища Стара Ушиця Новоушицького району Хмельницької області. Було також створено Карпатський полк (отаман Володар Куртяк) та Хмельницький курінь Характерного козацтва (отаман Сергій Ковильник).

Восени 2001 року Характерному козацтву для реалізації проекту створення Подільської Січі виділено в Кам'янці-Подільському 5 га території, приміщення казарм Старої фортеці XVIII ст. Було також укладено угоду з Кам'янець-Подільським державним педагогічним університетом про відкриття Військово-козацького інституту. Однак цей проект не здобув державної та спонсорської підтримки.

У грудні 2001 року представники Подільського полку Характерного козацтва провели обласні змагання з бойових мистецтв "Дорога на Січ", де команда Центру козацьких бойових мистецтв посіла перше командне місце.

У травні 2002 року відбулася традиційна мандрівка в Бакоту "Дністрянські святилища". Захід проведено спільно з місцевим осередком "Пласт".

У липні того ж року проведено друге таборування "Перунів Полк" у с. Цвіклівці на Хмельниччині. Результатом цього заходу стало утворення Приазовського полку Характерного козацтва (наказний отаман Вогнедар Корабльов).

Улітку 2002 року провідником ХКУ В. Куровським було створено Київський полк Характерного козацтва.

13 жовтня 2002 року підготовлено і надруковано перше число вісника Характерного козацтва "Триглав".

У березні 2003 року створено Вінницький полк, а в травні — Черкаський полк Характерного козацтва. 10 липня цього ж року здійснено перше видання "Таборового правильника Характерного козацтва" спеціально до третього Кошового табору "Ратники", який організовано 13–23 липня 2003 року на березі річки Пів-

денний Буг (хутір Подільський Летичівського району Хмельницької області).

2 вересня 2003 р. в м. Хмельницькому відбулась друга Рада старшини Характерного козацтва. Активну участь у ній взяли: верховний отаман, полковник Володимир Куровський, кошовий отаман, бунчужний Межимир Миколаїв, Карпатський полковий отаман, бунчужний Володар Куртяк, подільський полковий отаман, поручник Святозар Подільський, поручник Боговида Татаріна, Київський наказний отаман Твердислав Філатов, Вінницький наказний отаман Володимир Воловдюк, Хмельницький курінний отаман Полель Ковильник та ін. Розв'язувалися важливі завдання залучення молоді до організації, загартування її на козацько-лицарських традиціях. Особлива увага зверталася на те, щоб при всіх осередках організації працювали школи козацьких бойових мистецтв "Триглав".

Кожен член цієї організації прагне удосконалювати свої природні дані, задатки і нахили, виявляти нові й нові ресурси свого організму з тим, щоб бути справжнім козаком-характерником.

Міжнародна Асоціація "Козацтво" — одна з наймолодших. Вона створена 12 липня 2002 року. Організація своєю метою ставить збереження козацьких цінностей, звичаїв і традицій, розвиток української мови, культури і духовності, зміцнення незалежної Української держави. Міжнародна Асоціація "Козацтво" сприяє консолідації суспільства на засадах української національної ідеї, соборності всіх етнічних земель, утверджує у своїй багатогранній діяльності демократичну, правову, соціально справедливу Україну. Козаки прагнуть зробити вагомий внесок у реалізацію стратегічних програм розвитку України, інтегрування її у Європейське співтовариство.

Асоціація приділяє значну увагу охороні пам'яток історії та культури, правоохоронним та екологічним питанням, науково-пошуковій роботі. Її верховний отаман генерал-полковник козацтва Олександр Конечний, начальник Генерального штабу генерал-лейтенант козацтва Анатолій Грива, генерал-осавул козацтва Юрій Руденко, генерал-лейтенант козацтва Михайло Сопівник та інші члени досліджують проблеми історії козацького руху,

друкують монографії, концепції, програми, методичні рекомендації щодо козацького гарту дітей і молоді.

Один із провідних напрямків діяльності організації — виховання української молоді на героїчних, ідейних, морально-духовних, економічних, військово-патріотичних і спортивно-фізкультурних традиціях козацтва. З метою піднесення на значно вищий рівень виховання молоді необхідно домогтися, щоб вона глибоко пізнавала історію та культуру, військову майстерність козаків, які часто перемагали загарбників завдяки своїй глибокій духовності, силі волі та силі духу, лицарському гарту.

Члени організації часто проводять з молоддю бесіди, дискусії та диспути, організовують "круглі столи", наукові та науково-практичні конференції, на яких розкривають результати досліджень із актуальних проблем козацького руху, об'єднання козацьких товариств, осередків у єдине соборне Українське козацтво. Козацтво видає "Вісник Міжнародної асоціації "Козацтво", буклети та іншу друковану продукцію, в якій порушуються актуальні питання з проблем історії української державності, козацтва та його участі в сучасних державотворчих процесах.

Сучасні козаки різних організацій беруть активну участь у всеукраїнських фестивалях, змаганнях, конкурсах та інших масових заходах, які проводяться в пам'ятних місцях, на Запоріжжі, на Хортиці.

Кожного року на славній Хортиці відбувається Міжнародний фестиваль козацьких бойових і традиційних мистецтв. Голова організаційного комітету фестивалю, голова Всеукраїнського громадського об'єднання "Товариство Нестора Махна — Гуляй-Поле", народний депутат Верховної Ради другого-третього скликань Анатолій Єрмак говорив: «Козацькі бойові мистецтва — це філософія наша, кровна, рідна філософія єдності сили духу й тіла».

Нинішній голова Всеукраїнського громадського об'єднання "Товариство Нестора Махна — Гуляй-Поле" Олександр Притула, завідувач кафедри національних одноборств МАУП приділяє постійну увагу козацьким бойовим мистецтвам, організації фестивалю козацьких бойових і традиційних мистецтв на Хортиці. Такий фестиваль часто називають "судвіття шкіл козацьких бой-

ових мистецтв". Як правило, фестиваль проводиться 2 серпня — на день Перуна, покровителя воїнів. За народним звичаєм, як вважає керівник дитячо-юнацької школи козацького бойового мистецтва "Спас" Олександр Притула, на початку серпня відправляли молодиків на Січ для козацько-лицарського вишколу. В південних районах України понині побутує прислів'я: "Прийшов Спас — готуй шаблю про запас!"

Підліткам і юнакам, які беруть участь у фестивалі, дуже імпонує те, що козацькі бойові мистецтва насамперед спрямовані на фізичний і духовний гарт особистості — глибокий і всебічний. Важливою складовою козацького гарту є пісня, музика. Тому народні співці, бандуристи, кобзарі, лірники завжди брали активну участь у козацькому житті, зокрема в змаганнях.

— Беру участь із самого початку змагань першого фестивалю як кобзар і як представник Всеукраїнської асоціації "Афганці Чорнобиля", — говорить кобзар-лірник, заслужений артист України, лауреат Всеукраїнського конкурсу 2001 року "Голос України" Василь Нечепа. Він — улюбленець козаків. Вони присвоїли йому титули "почесний козак" і "почесний полковник Чигиринського полку". Частим гостем та учасником фестивалю є також заслужений артист України, кобзар Василь Литвин, який заснував Кобзарську школу в селі Стрівівка Кагарлицького району Київської області.

Козаків, які вірні лицарським заповідям і по-синівському служать незалежній Україні, давно турбує роз'єднаність козацьких лав, нездатність лідерів ряду козацьких організацій виробити принципи і механізми до об'єднання.

Козаки, їхні отамани нині, після Помаранчевої революції, дедалі глибше усвідомлюють, що єдність, згуртованість, солідарність і взаємопідтримка, потужні об'єднавчі процеси та дії мають бути пріоритетними і визначальними в діяльності численних козацьких організацій, товариств, громад. Однією з найважливіших причин того, що почали виникати, крім організації Українського козацтва, інші козацькі об'єднання, було порушення демократичних засад керівництва козацьким рухом гетьманом І. Біласом та його оточенням. Вони нехтували громадською думкою козаків, прислуговували правлячому режиму тодішнього

президента, порушували принципи українського патріотизму. Керівництво Українського козацтва нерідко дотримувалося хибної політичної орієнтації, особливо під час виборчих кампаній.

В останні роки фундаментальне і доленосне гасло, клич історії "Єдність козацьких лав — Соборність України!" стало визначальним у козацькому русі. Вже зроблено чимало кроків для об'єднання розрізнених козацьких організацій, товариств, громад.

14 жовтня 2002 року в день святої Покрови відбувся 1-й з'їзд козацьких організацій, що став консолідуючим для козацького руху. На ньому створено Об'єднане Козацтво України, прийнято Кодекс Честі козацьких організацій та програмну заяву до державних і політичних всеукраїнських організацій, структур. Лідери козацьких організацій, їхніх структур І. Вардинець, А. Попович, Т. Чухліб, О. Вертелецький, В. Гуменюк, А. Грива, Ю. Єлісовенко, О. Конечний, В. Кожевников, О. Сокур, В. Таран та інші постійно докладають зусилля до того, щоб процес об'єднання козаків успішно завершився в найближчий час. Дев'ятнадцять козацьких, близьких громадських організацій обрали керівником Об'єданого Козацтва України генерала козацтва Анатолія Поповича.

Національна спілка "Об'єднане Козацтво України" є конфедерацією за формою, яка розгорнула діяльність, спрямовану на подальше об'єднання козацького руху.

29 серпня 2004 року в Будинку вчителя (колишньому будинку Центральної Ради) в Києві була проведена спільна Рада отаманів і Рада старійшин козацьких громад України. З різних регіонів Вітчизни зібралися отамани, старійшини і рядові козаки, науковці з метою обговорення нагальних політичних, державотворчих проблем. Серед багатьох завдань передусім вирішувалося історичне завдання про об'єднання всіх козацьких організацій, громад, товариств у єдину потужну всеукраїнську організацію і обрання нового гетьмана. Зібрання вирішило скликати велику Козацьку Раду, на яку винести питання про об'єднання козацьких громад, осередків, про формування керівного органу цього об'єднання та про позбавлення Івана Біласа повноважень Гетьмана Українського козацтва.

Переважна частина козаків була глибоко переконана в тому, що І. Білас в останні роки постійно порушував козацькі традиції. Козаків найбільше обурило те, що в останній час І. Білас, усупереч волі більшості, виступив із заявою про підтримку козацтвом кандидатури В. Януковича на президентських виборах. Учасники зібрання говорили: "Білас, може, Януковича й підтримує, але насправді майже всі козаки підтримують Віктора Ющенка", "І. Білас не мав права нехтувати волею переважної частини козаків", "І. Білас порушив козацьку і гетьманську клятву", "Він знехтував думкою і волею козаків, порушив козацькі звичаї, тому не гідний бути гетьманом" та ін.

Ця козацька рада прийняла рішення відновити роботу Ради старійшин Українського козацтва як найавторитетнішого його органу. Було ухвалено, що козацькі громади з 29 серпня 2004 року призупиняють виконання всіх наказів, розпоряджень, які видаються чи можуть бути видані нелегітимним, знятим волею козаків колишнім гетьманом І. Біласом. Осавул зведеного Луцького куреня Олександр Сокур так прокоментував рішення Ради: "Усі заяви Біласа від імені козацтва віднині козаки вважають нелегітимними, оскільки вони не є виразом думок, прагнень і рішень козацьких громад України". Провідником Українського козацтва було обрано І. Вардинця.

Важливим документом цього зібрання стала заява Ради отаманів і Ради старійшин козацьких громад України. В ній зазначалося: "Висловлюємо свою повну підтримку і солідарність програмі та позиції народного кандидата в президенти Віктора Ющенка.

Козаки об'єднуються, бо в об'єднанні сила.

Вітаємо і схвалюємо консолідацію національно-патріотичних сил України — коаліцію Віктора Ющенка та Юлії Тимошенко "Сила народу".

У день Покрови Пресвятої Богородиці 14 жовтня 2004 року в Київському Будинку вчителя відбувся 2-й з'їзд козацьких і близьких за духом, напрямками роботи громадських організацій. Головна мета з'їзду — об'єднання козацьких лав, консолідація козацького руху задля єдності національної еліти, української нації під девізом "Козацька ідея — самодостатня єдність нації". Основ-

ними темами, проблемами розгляду і розв'язання були сучасний український спосіб життя, шляхи реалізації української козацької ідеї, сучасний погляд на козацьке минуле та майбутнє політичної системи України, національне державотворення, місцеве самоврядування.

З перемогою Помаранчевої революції, обранням нового Президента України Віктора Андрійовича Ющенка розпочалася нова доба в розвитку козацького руху. Знаменно, що 22 січня — в День Соборності України і за день до інавгурації Президента — Віктор Ющенко був одностайно обраний на Великій козацькій Раді Гетьманом України. Вперше в історії незалежної України Президент став Гетьманом України. Це переконливо свідчить про те, що наша національна Держава, діяльність політичних і державних інституцій будуть поступово набувати козацько-лицарських елементів, характеру, що козацько-лицарські духовні цінності будуть творчо відроджуватися і ними оволодіватимуть десятки і сотні тисяч громадян. Козацько-лицарська духовність, століттями виплекані українським народом козацько-лицарські ідеали будуть вершинними здобутками свідомості мільйонів українців і визначатимуть їхню національно-державницьку діяльність.

Аналіз сучасного козацького руху свідчить, що частина керівного складу козацьких організацій в роки незалежності України не позбулася стереотипів мислення через за давні хвороби свідомості — національну меншовартість, "малоросійство", запобігання перед так званим "старшим братом" тощо.

У цьому зв'язку висловимо кілька думок щодо ставлення Українського козацтва до козацтва Російської Федерації, сучасних відносин між ними. Історично склалося так, що політичні кола, державні структури і самодержавної Росії, і Радянського Союзу часто воєнними, юридичними і адміністративними шляхами та засобами ліквідували українське козацтво, знищували і забороняли все, що було пов'язане з українським козацьким національно-визвольним рухом, козацькою державністю. Крім того, і понині в музеях, архівах Російської Федерації дуже багато історичних документів, пам'яток, інших експонатів, які несправедливим шляхом, силоміць були забрані та вивезені з України. Необхідно на міждержавному рівні, через дипломатичні та інші канали

порушувати такі та подібні проблеми і шукати справедливого їхнього розв'язання, відновлення історичної справедливості.

Стисло проаналізуємо проект "Угоди про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Українським козацтвом та Російським козацтвом" (див. газету "Свобода слова" від 28 травня 2004 р.). У ньому повідомлялося, що після зустрічей і домовленостей представники українського і російського козацтва після святкування Дня Незалежності України в Києві стануть учасниками спільних заходів у Переяслав-Хмельницькому, де й планувалося підписати угоду. Значна частина українських козаків протестувала проти цього, адже в угоді містилися науково необґрунтовані положення, не констатовалося історична правда про нехтування і віроломність уряду самодержавної Росії щодо дотримання статей Переяславського договору 1654 року. Проте керівництво Українського козацтва не домогалося визнання російською стороною, зокрема і російським козацтвом, того, що уряд царської Росії почав проводити колонізаційну політику в краї та через деякий час знищив козацький устрій, державність України. Лише після визнання російською стороною такої історичної правди, повернення Україні несправедливо захоплених і присвоєних історичних козацьких реліквій можна з гідністю вести мову про встановлення рівноправних відносин з російським козацтвом, про проблеми, які становлять взаємний інтерес.

На жаль, козаки Міжнародної громадської організації "Козацтво Запорізьке" в пресі заявили про свою підтримку курсу Президента України Леоніда Кучми, уряду на чолі з В. Януковичем та пропрезидентської парламентської більшості. Мала Рада та Рада генералів "Козацтва Запорізького" (на 2004 рік 475 генералів та адміралів) заявили про свою підтримку кандидатури В. Януковича балотуватися кандидатом у Президенти України. Таким чином, керівна верхівка цієї організації відступила від традицій Українського козацтва, ускладнила політичну обстановку в регіоні, чим послабила національно-демократичні сили в Наддніпрянщині, а отже, і в Україні в цілому.

Кращі представники народу, патріоти — вчені та артисти, педагоги і медики, митці і правники, військовики і спортсмени,

політичні, державні і громадські діячі — почали наполегливіше відстоювати національні інтереси України.

Улюбленими лицарями України є прославлені боксери Віталій і Володимир Клички. Ще за часів режиму попередньої влади вони мужньо заявили про свою підтримку демократично-патріотичних національно-державницьких сил на чолі з Віктором Ющенком — кандидатом у Президенти України.

Справжньою сучасною лицаркою України є Руслана Лижичко — переможниця Євробачення 2004 року. Як вірна дочка України, вона прославила її високою мистецькою майстерністю, чудовою перемогою на престижному міжнародному конкурсі. Скрізь і усюди Руслана Лижичко не втомлюється з гордістю говорити, що Україна — найкраща у світі. Вона цим самим підтверджує відому істину для всіх народів світу, що для кожного справжнього патріота, вірного сина чи доньки свого народу Батьківщина є найпрекраснішою. В бурхливий і доленосний час Всеукраїнської Помаранчевої революції Руслана одна з перших серед відомих митців заявила про необхідність захистити свій голос на виборах від фальсифікації продажними чиновниками, представниками кримінального світу, недругами нашої держави і підтримала кандидата в Президенти Віктора Ющенка.

Після Помаранчевої революції козаки, їхні лідери почали глибше оцінювати пройдений етап у роки незалежної України, критичніше ставитися до своїх недоліків, помилок, а то й хибних дій.

На сучасному етапі розвитку козацького руху, утвердження незалежної України козаки поглиблюють свій політичний світогляд, опановують вершини української національної ідеології і захищають її цінності від кривотлумачень та фальсифікацій.

Вступаючи до козацьких лав і відчуваючи високі обов'язки перед рідним народом, Україною, кожен козак прагне утверджувати:

- патріотизм і гуманізм як найвищі моральні категорії, як найглибші мотиви, стимули практичної діяльності, чинники творення добрих справ, достойної громадської поведінки;
- ініціативність, підприємливість, кмітливість, уміння долати будь-які життєві труднощі;
- здатність отримувати перемогу над обставинами життя, володіти ситуацією, організувати власне життя і свого ото-

чення на ґрунті української національної ідеї, козацької філософії, ідеології;

- готовність у будь-яку хвилину по-козацькому стати оборонцем рідної землі, мови, культури, конституційних прав громадян України, її демократичного ладу;
- глибоке взаєморозуміння, взаємодопомогу і взаємопідтримку всіх членів нашого суспільства, представників різних національностей;
- надання допомоги національним меншинам України у відродженні рідної мови, культурних, духовних традицій, в оволодінні державною українською мовою, культурою і духовністю українського народу;
- викриття теорій, ідей, які завдають шкоди національним інтересам України;
- здатність на самопосвяту, жертовність в ім'я перемоги виплеканих віками козацько-лицарських ідеалів, зміцнення незалежної Української держави.

Для сучасних козаків, як і для інших національно свідомих українців, є антинауковими і неприйнятними як на міжнародному, міждержавному рівні, так і в житті та побуті ідеї "молодшого брата", "молодшої сестри", "неісторичної нації" тощо. Неприйнятною є також не обмежена законами влада однієї особи, державного органу чи владної структури. З такими ідеями, як свідчить історія, ніколи не мирилися українці, зокрема українське козацтво.

Кожен козак покликаний невтомно, на науковій основі боротися з діяльністю новітніх імперсько-шовіністичних сил, які прагнуть завести Україну в ярмо нових наддержавних союзів, спекують на ідеях всеслов'янської єдності під "скіпетром старшого брата" — північного сусіда України.

Козаки ведуть велику просвітницьку, ідейно-виховну роботу, спрямовану проти таких ганебних явищ, як зрада Україні, відступництво від рідного народу, манкуртство і яничарство, які є результатом тривалого перебування українців у складі інших держав-імперій. Оволодіння сучасною козацькою ідеологією унеможлиблює такі ганебні суспільні явища, сприяє утвердженню державницької позиції громадян України.

Турбуючись про піднесення на вищий рівень авторитету і престижу своєї державотворчої діяльності, козаки конкретними справами реалізують завдання створити привабливий, високий імідж українського народу, його держави у свідомості наших громадян, представників інших країн. Козаки борються за створення історично об'єктивної, високодуховної аури української нації та держави. Пізнання такої аури нашими громадянами та інших держав сприятиме глибшому усвідомленню величі та слави героїчних пращурів, подвижництва козацтва, вищих здобутків України упродовж віків.

Як уже зазначалося, зроблені істотні кроки до об'єднання багатьох козацьких організацій, товариств в єдине соборне Українське козацтво. Однак є чимало труднощів, перешкод, які заважають об'єднувачому процесу. Насамперед необхідно, щоб частина перших осіб козацьких організацій зняла з себе титул "гетьман", полишила в минулому кар'єристські амбіції, нереальні та надмірні домагання і стала добросовісно виконувати свої обіцянки і статутні обов'язки.

Процес об'єднання сучасного козацтва ускладнюється й тим, що частина розрізнених козацьких організацій за своїм складом, видами діяльності і завданнями "важко сумісна", неоднорідна. Адже одні козацькі організації звикли працювати як просвітницько-культурні, національно-патріотичні, другі — як наукові, треті — як військово-оборонні чи спортивно-фізкультурні, четверті — як історико-дискусійні клуби, п'яті — як фінансово-політичні лобі тощо.

Справедливим докором є те, що керівництво деяких козацьких організацій, товариств, відчуваючи свою залежність від існуючих в недалекому минулому політичних режимів Л. Кравчука і Л. Кучми, прагнули вірно їм служити, а не творчо продовжувати історичну місію українського козацтва і виконувати статутні положення.

Сумним є і той факт, що деякі структури, підрозділи козацтва наповнені людьми, як справедливо пише журналіст О. Солонець, "сумнівними щодо патріотизму", які навіть не володіють державною мовою. Нам відомо, що такі козаки є серед генералів козацтва. Це дискредитує саму ідею українського козацтва і, як зазна-

часе О. Солонець, може знівелювати в очах багатьох громадян України “первинну патріотично-культурологічну ідею козацтва”.

Продовжувачами культурно-історичних традицій, наступниками націотворчої, державницької діяльності козацтва є лише ті сучасні українські козаки, їхні організації, які зберігають вірність філософським, ідеологічним, економічним, моральним та іншим цінностям українського козацтва XVI – XVIII ст. та 1917 – 1923 років. Сучасні козаки історією покликані теоретично і практично, власною конкретною діяльністю зміцнювати демократичну, правову, соборну незалежну Україну. Продовжуючи кращі волелюбні національно-патріотичні, морально-духовні традиції козацтва, сучасні козаки мають моральне право так називатися лише тоді, коли вони займають глибоко патріотичну, громадянську позицію, борються за оволодіння державною мовою всіма громадянами і постійно дбають про розвиток української культури, духовності. Вони поглиблюють своїми зусиллями націотворчі та державотворчі процеси в Україні, підвищують матеріальний добробут рідного народу. Справжні козаки мають українську, а не проросійську чи протурецьку, проамериканську або ще яку-небудь орієнтацію.

Важливим завданням нині є вимогливе ставлення до прийому в члени козацтва, виключення з його лав тих, хто не виконує статуту, порушує положення Конституції України, зокрема про державний статус української мови, нехтує історичними традиціями, звичаями та заповідями наших великих попередників — лицарів, які жертовно захищали національні інтереси України, гуманістичні цінності.

Висновки та методичні рекомендації

Значна частина дослідників вважає, що український народ — один із найдавніших у Європі. Чимало етапів його історичного розвитку досліджені ще недостатньо. Дуже багато історичних аргументів свідчить про те, що духовні цінності, лицарські якості були провідними, доленосними в свідомості та діяльності наших пра-

щурів і що козацтво, як суспільне і духовне явище, в різних формах існувало ще в період Київської Русі-України і навіть раніше.

Апогею свого розвитку козацько-лицарські традиції досягли в історичну епоху українського Відродження (XVI–XVIII ст.), названу ще великою Козацькою добою.

Дослідники, а також політичні, державні та громадські діячі багатьох країн одностайні в тому, що Запорізька Січ була в історії України унікальним і неповторним явищем, колискою непереможного духу, звідки "розливалися воля і козацтво на всю Україну" (М. Гоголь).

Науковці доводять, що основна козацька термінологія, збережена дотепер, свідчить про автохтонне походження, прямий духовний зв'язок козацько-лицарських смислів, символів, опорних понять, смислових термінів із найдавнішими вітчизняними військовими, економічними, громадсько-державницькими традиціями, цінностями.

Етимологія, зміст улюбленого українцями слова "козак" свідчить про смислові зв'язки цього доленосного поняття із санскритом — найдавнішою мовою світу, зафіксованою в писемних пам'ятках. Слово "козак" зберігає в собі зміст понять "захисник рідного краю", "захисник держави", "воїн-мечник". Тому кожен українець має знати ще з дитинства, що слово "козак" — не тюркського походження, а вітчизняного, і означає людину обов'язку, яка покликана захищати свободу рідної землі.

В умовах незалежної України, коли в архів історії почали відходити численні заборони, "табу", які гальмували розвиток української науки, стали відомі раніше замовчувані факти. Так, польський історик М. Стрийковський у праці "Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Русі" пише, що в XII ст., зокрема в 1143–1147 роках, козаки вже були потужною військовою силою, з якою рахувалися в Європі.

Нині відомі факти, які свідчать, що козацькі збройні формування брали участь у боротьбі з хрестоносцями, татаро-монгольськими ордами.

Ще недостатньо досліджено стан розвитку козацтва в XIV–XV ст. Є багато історичних фактів, які підтверджують, що в XVI ст. українське козацтво вже відіграло роль найпотужнішої вій-

ськово-оборонної, національно-патріотичної та суспільно-політичної сили нашого народу.

Найвищого розвитку українське козацтво досягло в XVI—XVIII ст. Цей період справедливо називається великою Козацькою добою в історії рідного народу. Хоч українські землі юридично та політично залежали від польської централізованої держави, її загарбницької політики, оборонно-захисна історична місія українського козацтва з її інтелектуальною та духовною потугою забезпечила велику і багато в чому славу епоху Українського Відродження XVI—XVIII ст.

Наше дослідження розвитку козацького руху свідчить, що доки існувало українське козацтво, доти Україна була або незалежна, або автономна, або в нерівній боротьбі з ворожими арміями сусідніх держав-імперій героїчно виборювала своє природне право на самостійне життя як самобутня національна держава.

Найтяжчий період для українського козацтва настав після підписання гетьманом Б. Хмельницьким у 1654 році Переяславської угоди з московським царизмом. Значна частина українців, виснажена нескінченною кровопролитною боротьбою з польськими, татарськими і турецькими загарбниками, повірила в те, що політичні кола Московії (Росією вона тоді ще не називалася) дотримуватимуться цієї рівноправної партнерської угоди. Така довіра українців ґрунтувалася на тому, що Московія, в їхньому розумінні, була слов'янською, християнською країною, яка, за логікою речей, мала б бути дружньою у ставленні до України, її національних, державницьких, культурно-історичних і духовних традицій.

В Україні в той час були політичні, релігійно-духовні сили (віницький полковник Іван Богун та його прибічники, вища ієрархія української Церкви та ін.), які виступали проти підписання Переяславської угоди 1654 р. Знаючи сутність московського самодержавства та особливості ментальності московитів, зокрема політичних кіл Московії, вони були переконані, що довіряти їм не можна.

Справді, московський уряд уже з самого початку віроломно порушував Переяславську угоду. Тому гетьман Б. Хмельницький почав шукати вихід і готувати ґрунт для нового договору із

Швецією. Після смерті Б. Хмельницького (для багатьох вона була загадковою, неочікуваною; є версії, що він був отруєний) його справу здобуття волі та свободи для України продовжив гетьман Іван Виговський. За всіма тогочасними міжнародними правилами він денонсував Переяславську угоду 1654 року з Московією і розбив величезне російське військо під Конотопом у 1659 році.

Та історичні обставини склалися так, що Московія-Росія продовжувала втручатися в справи України, послаблювати єдність козацької старшини, підкупом і шантажем вносила розкол в українське суспільство.

Боротьбу України з імперською Московією-Росією продовжили гетьмани Петро Дорошенко, Іван Мазепа і Пилип Орлик. Міжнародна обстановка була несприятлива. Російський уряд поступно постійно боровся з будь-якими спробами українців, насамперед козаків, зберегти свою національну державність.

У другій половині XVIII ст. царський уряд цілеспрямовано, обманом, підкупами і шантажем, адміністративними і військовими засобами домігся ліквідації українсько-козацької автономії.

Українська національно-державницька ідея, козацький волелюбний дух набували інших історичних, культурно-духовних форм. Козацькі ідеї, лицарські цінності займали чільне місце в багатьох галузях української культури та науки (фольклорі, різних видах мистецтва, художній літературі, наукових працях тощо). Духовні цінності героїзму, подвижництва, національної державотворчості українського козацтва жили в серцях і душах, творчості і практичних справах, поведінці багатьох українців.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. козацько-лицарські волелюбні ідеї, цінності стають провідними в діяльності багатьох українських громадських організацій, молодіжних об'єднань, зокрема таких, як "Соколи", "Січі", "Луки", "Пласт", "Українські січові стрільці", "Братство тарасівців", молодіжні, насамперед студентські, козацькі курені та ін. Потужні лицарські духовні цінності відроджуються, розробляються і обґрунтовуються у фундаментальних наукових та літературних творах Тараса Шевченка, П. Куліша, В. Антоновича, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Аркаса, Д. Дорошенка,

А. Кащенко, В. І. Крип'якевича, Б. Лепкого, О. Апанович і ще цілої низки видатних українців.

В роки Української революції, в період УНР, Гетьманату і Директорії були створені козацькі Збройні сили, які через воєнну агресію сусідніх держав не встигли розвинутися та отримати всенародну підтримку. Більшовицько-російська окупація надовго загальмувала природний процес українського державотворення 1917 – 1922 років, провідною військовою та духовною силою якого було відроджене козацтво і його самобутній різновид — козацько-гайдамацький рух за самостійну Україну на чолі з відомими отаманами Зеленим, Махном, Тютюнником, Струком та ін.

Важливо підкреслити, що козацькі об'єднання українців на території Західної України діяли аж до окупації її радянськими військами в 1939 році. Героїчна збройна боротьба вояків ОУН — УПА, які вважали себе українськими козаками, спадкоємцями лицарських духовних цінностей попередніх століть, тривала проти окупаційних режимів як фашистської Німеччини, так і більшовицько-комуністичного Радянського Союзу аж до середини ХХ ст.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. знову виникають козацькі об'єднання українців. У перші роки незалежної України десятки й сотні тисяч українців створюють численні козацькі організації, об'єднання.

З часу обрання 22 січня 2005 року на великій Козацькій Раді Віктора Ющенка гетьманом Українського козацтва в ньому почався процес об'єднання козаків у єдину всеукраїнську козацьку організацію.

З метою глибокого осмислення історії козацького руху, багатогранного процесу зародження, становлення та розвитку його на теренах України доцільно в просвітницькій, навчально-виховній роботі в сім'ї та школі застосовувати такі завдання, вирішувати такі питання:

1. Які смислові зв'язки, духовні цінності далекого історичного минулого українського народу зберігає в собі слово "козак"?

2. Розкрити походження слова "козак", його змістові зв'язки із санскритом — стародавньою писемною мовою людства.

3. Чому українці завжди з любов'ю і шаною вимовляють слова "козак", "козацький", "козацькому роду нема переводу" та ін.?

4. Чи споріднені історичні та сучасні українські слова "козак", "коса", "казарма", "косак" (великий ніж, за словником Б. Грінченка)?

5. Які звичаї (військові, духовні, побутові та ін.) своїх далеких предків зберігали українські козаки в XVI – XVIII ст.?

6. Розкрити наукову інформацію про виникнення козацтва, зміст перших згадок про нього в історичних хроніках, літописах, інших документах — вітчизняних і зарубіжних.

7. Які лицарські якості культивували наші пращури в епоху Київської Русі-України?

8. Коли і ким засновано на Хортиці козацьку фортецю, яку усім нашим народом з любов'ю і гордістю було названо "Запорізька Січ"?

9. Назвіть і стисло схарактеризуйте діяльність перших гетьманів українського козацтва.

10. Які дві форми української державності заснувало козацтво?

11. Розкрити роль гетьмана Богдана Хмельницького в заснуванні Української козацької держави.

12. Як фальсифікували Переяславський договір 1654 року царський уряд, російські імперські історики і політики, радянські діячі?

13. З'ясувати, як гетьман Іван Виговський денонсував Переяславський договір 1654 року і вщент розбив добірне російське військо під Конотопом у 1659 році.

14. Чому український народ вважає гетьмана Івана Мазепу національним героєм?

15. Розкрити історичне значення Конституції гетьмана Пилипа Орлика, яка була створена 1710 року.

16. З'ясувати найважливіші ознаки, факти козацького демократичного ладу України в XVI — першій половині XVIII ст.

17. Що вам відомо про діяльність останнього гетьмана України Кирила Розумовського?

18. Розкрити загарбницьку сутність, імперську політику російського уряду щодо України в XVIII ст., який прагнув знищити козацьке самоврядування, автономію України.

19. Як відроджувалися козацько-лицарські традиції життя і виховання молоді в Галичині, Буковині та Закарпатті наприкінці XIX — на початку XX ст.?

20. З'ясувати, як відроджувалося українське козацтво, козацько-гайдамацький рух у 1917 — 1922 роках.

Розвиваючи і поглиблюючи вітчизняні та західноєвропейські традиції, козаки були зацікавлені в загальному прогресі, розвитку освіти, науки і культури. Козацька еліта брала активну участь у просвітницькому русі, який утверджував ідеї волі та свободи людини і народу, гуманістичні цінності.

У Козацьку добу Україна покривалася густою мережею братських, церковних, монастирських, дяківських, козацьких січових, сотенних і полкових шкіл, музично-співочих і ремісничих закладів.

Діти козаків і селян вчилися також у Переяславському, Харківському і Чернігівському колегіумах, отримуючи вищесередню освіту, і в Острозькій та Києво-Могилянській академіях, зарубіжних університетах.

Особливе місце в історії посідає Києво-Могилянська академія, яка в XVII і XVIII ст. стала найважливішим центром розвитку української та східнослов'янської освіти. Вона мала великий вплив на розвиток освіти, культури і науки в Білорусії, Росії і в країнах на Балканах.

У Козацьку добу спершу в Батурині, а згодом у Глухові працював вищий навчальний заклад Канцелярський курінь, в якому готувалися висококваліфіковані кадри для органів, структур державного управління Гетьманщини. Він відіграв історичну роль у підготовці українських національних кадрів, державних службовців (працівників Генеральної, сотенних і полкових козацьких канцелярій, судів тощо). Випускники Канцелярського куреня часто ставали відомими державними, політичними та громадськими діячами, вченими, керівниками навчальних, культурних, господарських установ і закладів, інших структур. Канцелярський курінь як вищий державний навчальний заклад має всі підстави називатися Козацькою академією.

Тисячі представників української, зокрема козацької молоді, успішно вчилися також в академіях та університетах Централь-

ної та Західної Європи. Як свідчать вітчизняні та зарубіжні дослідники, майже все населення України, в тому числі дівчата і жінки, було грамотним.

Великий внесок у розвиток вітчизняної та європейської освіти, культури та науки зробили Є. Славинецький, А. Сатановський, Л. Баранович, І. Гізель, Г. Кониський, Й. Кроковський, Ф. Прокопович, Д. Туптало і багато інших професорів, ректорів і випускників Києво-Могилянської академії.

Питання і завдання для глибшого осмислення стану розвитку освіти і культури в Козацьку добу:

1. Дати загальну характеристику розвитку освіти і культури України в XVI – XVIII ст.

2. Розповісти про українські братські школи XVI – XVII ст.

3. Хто є першими українськими книгодрукарями і коли були надруковані перші вітчизняні книжки?

4. Коли були засновані Острозька і Києво-Могилянська академії?

5. Стисло розкрити освітню, наукову і культурну діяльність Петра Могили — засновника Києво-Могилянської академії.

6. Розповісти про діяльність Києво-Могилянської академії та її вплив на розвиток освіти, науки і культури в Україні, Білорусії та Росії.

7. Розкрити освітні, наукові та культурні, духовні зв'язки Українського козацтва з Києво-Могилянською академією.

8. Які типи козацьких шкіл діяли в XVI – XVIII ст.?

9. Що нам відомо про “Козацьку читанку”, як навчальний посібник для козацьких шкіл?

10. Назвати підручники, за якими навчалися в братських школах і перших українських академіях.

11. Стисло розкрийте діяльність найвидатніших українських учених Козацької доби.

Підкреслимо, що дуже важливим аспектом вивчення історії українського козацтва є пізнання еволюційного процесу поглиблення його політичної свідомості. Політична свідомість справедливо вважається науковцями найважливішим компонентом усєї свідомості як окремої людини, так і нації.

Аналіз політичної культури українського козацтва свідчить, що вже в першій половині XVII ст. ідея побудови самостійної української держави була провідною серед частини козацької еліти. Ця фундаментальна політична ідея знайшла своє реальне втілення в діяльності гетьмана Богдана Хмельницького. Боротьба за волю і свободу України становила головний зміст життя і діяльності гетьманів І. Виговського, І. Мазепи, П. Орлика та ін. Ідеї перемоги над чужоземними загарбниками та побудова самостійної Української козацької держави були домінуючими в політичній свідомості багатьох українців, які в нових історичних умовах продовжували виховання молоді на козацько-лицарських традиціях.

Українські громадяни мають володіти науковою інформацією про збереження нашим народом козацько-лицарських цінностей, сучасний стан творчого відродження та розвитку українського козацтва. Бажано дати ґрунтовні відповіді на такі питання, завдання:

1. Як ви розумієте фундаментальну козацьку ідею "Бог і Україна"?
2. Чому нині відроджується Українське козацтво?
3. Яка державна правова база створена в роки незалежності України для відродження та діяльності козацтва?
4. Які можуть бути в наш час шляхи і форми підтримки державними органами процесу розвитку козацького руху?
5. Хто був обраний першим гетьманом України, коли вона здобула незалежність?
6. Які основні напрямки розвитку сучасного козацтва?
7. Розкрити форми діяльності сучасного козацтва, спрямовані на поглиблення державотворчих процесів в Україні.
8. Що вам відомо про сучасне Вільне козацтво України?
9. Розкрити основні напрямки діяльності Міжнародної Асоціації "Козацтво".
10. Яку діяльність, спрямовану на виховання дітей і молоді, розгортає в наш час Характерне козацтво України?
11. Що ви знаєте про Міжнародний фестиваль козацьких бойових та традиційних мистецтв, який щороку організовується на острові Хортиця?

12. Що ви знаєте про реєстрову гвардію "Золота корогва" м. Києва?

13. Розкрити участь делегації Українського козацтва (травень 2004 р.) у відкритті пам'ятника І. Мазепі в м. Галац, заснованому ще українським королем Данилом Галицьким.

14. З'ясувати дії Українського козацтва, спрямовані на захист ландшафтно-історичної пам'ятки "Гранітно-степове Побужжя" від затоплення водами Ташлицької ГЕС.

15. Коли був обраний Президент України Віктор Ющенко гетьманом України?

16. Схарактеризувати дії, заходи сучасних козаків, спрямовані на об'єднання всіх організацій, товариств у єдине Українське козацтво?

17. Які є слабкі моменти, помилки в сучасному козацькому русі?

18. Стисло схарактеризувати основні напрямки діяльності сучасного українського козацтва з 1992 по 2005 роки.

19. Чому відчуття себе козаком актуалізує культурно-історичний духовний потенціал українця, пробуджує його внутрішні сили, сприяє національно-державницькій діяльності?

20. Кого із сучасних громадян України, її державних, політичних, культурних, наукових та громадських діячів можна назвати "Лицарем України"?

21. Які перспективи розвитку має сучасний козацький рух України?

З метою значного поліпшення діяльності сучасного козацтва пропонуємо реалізувати такі першочергові кроки, заходи:

1. Розроблення нової державної концепції розвитку Українського козацтва, яка враховуватиме як основні історичні, культурні, військово-оборонні, національно-патріотичні, економічні, духовні традиції, так і нові тенденції, напрямки діяльності, що визначаються вимогами сучасної української дійсності.

2. Створення козацьких військових формувань при Збройних силах України, які будуть творчо продовжувати і розвивати військово-оборонні традиції козацтва, його спосіб і стиль життя та діяльності.

3. Організація Національної козацької гвардії (у складі Збройних сил України чи окремо), яка виконуватиме специфічні військово-охоронні, ритуальні функції, наприклад, під час державних свят, інших урочистостей.

4. Гармонійне поєднання досягнень і традицій національних, зокрема козацьких, бойових мистецтв із сучасними вишкільними методиками, технологіями підготовки військових службовців, розвитку інших специфічних сфер державного життя.

5. Розвиток дитячого та юнацького молодіжного руху на козацько-лицарських традиціях, організація шефства козацьких організацій, осередків над молодіжними козацькими гуртами, товариствами, іншими об'єднаннями.

РОЗДІЛ II.

ПСИХОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

§ 1. Громадська наснаженість козацької психології

Майже у кожного народу є певна соціальна група, прошарок суспільства, який найпотужніше втілює у собі і виражає національний дух, національну психологію. В українців такою суспільною верствою були запорізькі козаки, в характері та душі яких з дивовижною силою і яскравістю вирізьбилися національні риси, що становили індивідуальне ество кожного українця, але часто були замулені буденщиною, уярмлені колоніальним гнітом численних завойовників, притлумлені чужинською імперською ідеологією тощо.

Розкутість особистості в умовах козацької вольниці, відсутності авторитарних владних структур, демократичний лад козацької республіки, духовна наснаженість її буття були тим горнилом, в якому загартувалися могутні, титанічні характери, залізна воля, ясний, гострий розум, чітка увага до навколишнього світу, всебічна обдарованість і талановитість, колоритна, влучна, експресивна і по-народному соковита українська мова. А схильність до розмірковування, філософсько-споглядального світосприймання у мирний час сприяли масовій появі у козацькому середовищі народних мудреців і мислителів, що досягли думкою глибинні підвалини світобудови й суспільного життя. З їхнього числа формувалася унікальний в історії людства лицарський орден козаків-характерників, запорожців-чаклунів, що володіли езотеричними (утаємнченими, властивими для обраного кола людей), астральними (зв'язаними з космосом, зірками) знаннями.

Висока духовність та інтелектуальність козацького середовища ґрунтувалися ще й на добрій освіченості запорожців, адже серед них було немало тих, хто закінчив не лише елементарні школи, а й колеґіуми і навіть академії — Києво-Могилянську, Ос-

трозьку, Замостську, Краківську та ін., чи мали дипломи західноєвропейських університетів.

Елітарний склад і характер козацького товариства примножувався і тією обставиною, що на Січ прибували найяскравіші й найсильніші особистості, розумні і відважні українці та представники інших національностей, які були незадоволені несправедливими умовами життя і боролися за кращі, прогресивніші його форми. Більше того, такі шукачі народної правди, вселюдської рівності проявляли істотні ознаки національного характеру і світогляду, ініціативність, винахідливість, творче ставлення до вирішення життєвих проблем.

Усе це, а головне — висока історична місія боронити свій рідний край від завойовників, і породило те неповторне суспільне і психологічне явище, що називається українським козацтвом. Ми ще не осягли всієї планетарної значущості цього феномена, не збагнули духовних вершин його самотньої психології, завдяки яким було досягнуто чимало національних пріоритетів у різних галузях політичного, державного і культурного життя українського народу.

Передумови виникнення та умови багатівкової діяльності козацтва були суто політичні, суспільні, а тому в основі козацької психології лежали ідеї народні, національні. Козацтво виникло як потужне джерело енергії, як рятівний рефлекторний акт гнобленої української нації, розшматованої рідної землі, як могутній енергетичний вибух інстинкту самостійного і самотнього життя нашого етносу. Геополітичне становище України, її казкові природні багатства були причиною того, що упродовж тисячоліть вона постійно зазнавала нещадних потужних ударів агресорів з усіх кінців світу. Наймогутнішій мілітаристській державі навряд чи вдалося б встояти проти навал, нерідко комбінованих, завойовницьких орд. Досить згадати татаро-монгольську імперію, кримське ханство, польське королівство, московське царство, які мали могутні армії і керувалися у своїй політиці людиноненавистницькою шовіністичною ідеологією. І, як гіркий парадокс історії, саме Україна тоді була чи не найбільш миролюбним краєм, народ якого мав до того ж органічну неприязнь не тільки до тоталітарних режимів, а й до будь-якої надмірної централізації громадсь-

кого життя, до найменшої регламентації діяльності особистості. Україна в той час являла собою велику кількість хуторів, сіл і міст, населення яких дружно і злагоджено жило своїм автономним життям, що характерно для цивілізованого суспільства. Ясна річ, такий багатючий і, по суті, часто незахищений край, був справжньою країною Ельдорадо, золотим Клондайком для держав-хижаків упродовж усіх останніх століть. За своїм рівнем розвитку Україна значно випереджала і Кримське ханство, і самодержавну Московію. Матеріальне, економічне забезпечення України, моральні чесноти, духовний потенціал нашого народу були вищими, ніж у згаданих країнах. Подиву гідне те, що наш етнос не загинув, а вистояв у віках, зберіг і збагатив свою духовність, національну свідомість, психологію.

І справжнім порятунком для нашого народу стало козацтво. Опинившись перед загрозою повного геноциду, український народ, образно кажучи, мов із глибин вулкану, викинув із своїх страдницьких надр таку потужну державотворчу магму, що вона, застигнувши, явила світу могутній оборонний, самозахисний форпост, об мури якого століттями розбивалися злобні вали чужинницької агресії. Козацтво — це незламне осереддя етносу, гранітне ядро нації.

Запорізька Січ була не просто військовим орденом, який, на відміну від інших подібних угруповань, як скажімо, ордени хрестоносців, тевтонів, єзуїтів тощо, ніколи не мав ніяких агресивних, загарбницьких посядань, а був справжньою, з одного боку, гуманною і демократичною державою, з другого — добре загартованою і вишколеною армією, яка захищала рідні землі, свободу своїх громадян. Запорізька Січ мала всі державні функції — збройних сил, міждержавних відносин, адміністративно-судової влади, господарської, економічно-фінансової, торговельної та ін. діяльності, віросповідання, культури, освіти, поштового та іншого зв'язку. Запорізька Січ як республіка мала свою українсько-козацьку державну ідеологію, філософію, мораль і навіть науку, осередком якої була Києво-Могилянська академія. З часів гетьмана П. Сагайдачного Запорізька Січ перебувала в ролі опікуна й колективного члена Києво-Могилянської академії, що надало їй захищеності від ворожих нападок, інтриг.

І досі шовіністичні кола, україножери, українофоби поширюють вигадки про те, що Україна ніколи не мала тривкої держави й регулярної армії, щоб забити в нашу свідомість ідейки про меншовартість української нації, її нездатність до самостійного державного життя. Вони вдають, що не знають про давньоукраїнську державну епоху трипільської культури (V – II тисячоліття до н. е.), яка існувала в різних модифікаціях, про державу князя Божа (перші століття нашої ери), про півтисячолітню історію Київської Русі-України, яку наші недруги не визнають як державу українську, а називають “колискою трьох народів”. Такі великодержавники всіляко замовчують і про Запорізьку Січ, і про Гетьманську Україну як державні утворення, які функціонували кілька століть.

Чорнителі нашої історії, прагнучи принизити інтелектуальні, духовні пориви всього нашого народу, зокрема його наймогутнішого прошарку — козацтва, до національного державотворення, часто зображують Запорізьку Січ як анархічну вольницю відчайдух-рубак, як розбійницьку ватагу, як це твердили, наприклад, російські великодержавники-шовіністи та їхні доморощені підспівувачі. Заперечуючи таким фальсифікаторам-історикам, Тарас Шевченко гнівно писав:

*Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний...*

Та було б спрощенням розуміти культурно-історичний, національно-духовний феномен козацтва тільки як явище українського воїнства чи державності. Психологія і висока духовність козацтва сприяли тому, що цей феномен виходить за межі не лише всеукраїнського, слов'янського терену, а й набуває обрисів європейських і всесвітніх. І річ у тім, що на острові Хортиця вперше у вселюдській історії зринула справжня демократія. Коли в довколишніх регіонах, країнах утверджувалися авторитарні монархічні режими, були розтоптані найелементарніші людські й громадянські права, в Запорізькій Січі, Гетьман-

ській Україні утверджувалося справжнє народовладдя, людська честь і гідність були найвищими чеснотами.

Високу планетарну заслугу козацького братства слід вбачати і в тому, що тут уперше були практично реалізовані принципи гуманізму та демократії на національному терені. Те, про що лише мріяли мислителі всіх часів і народів, починаючи із Сократа, Платона і закінчуючи нашими національними любомудрами Сковородою та Юркевичем, в українській реальності витворилося повнокровно. Те, що не вдалося реалізувати багатьом революційним силам, починаючи з паризьких комунарів і закінчуючи російськими комуністами-більшовиками (ці останні проголосили побудову найсправедливішого суспільства, а насправді побудували насильницьким шляхом найчорніший тоталітарний режим), зробили українці. Наш народ дав світові вільну і незалежну, дисципліновану і організовану козацько-лицарську громаду — суспільство рівності, братерства і свободи. Жодному етносу і суспільній громаді не вдалося підхопити те високе знамено, яке було вибите з рук запорожців підступною і агресивною самодержавно-російською армією і всією імперією. Запорожці, які становили лицарське братство, були тими журавлями, що надто рано прилетіли з вирію. Мороз чужинницької реакції та деспотії підступно і злочинно винищив їх. Відразу цього шовіністично-монархічні кола не могли зробити. Зловживаючи довір'ям багатьох українців, зокрема козаків, які ставилися до росіян як до представників слов'янства і які, до того ж, сповідають одну і ту ж православну віру, владні структури Московії-Росії за злодійським звичаєм, підступно порушували договори з Україною, обмежували і ослаблювали козацтво, цілеспрямовано привносили в його середовище конфлікти, незгоди та чвари.

Щоб глибше усвідомити величезні психологічні, духовні та матеріальні труднощі, які доводилося долати українському народу, козацтву в умовах, коли Московія-Росія нарощувала свою агресивну політику щодо України, необхідно не випускати з поля зору те, що російське самодержавство, як підкреслює переважна частина вітчизняних та зарубіжних істориків, стало спадкоємцем політичних, моральних золотоординських азіатських традицій. Звернімо увагу, наприклад, на психологію, рівень

культури та духовності, стиль поведінки та діяльності найбільш прославленого необ'єктивними російськими істориками російського царя Петра I. Ще Л. М. Толстой писав, що навряд чи хтось із тогочасних керівників європейських чи азійських держав міг зрівнятися з російським царем у жорстокості, садизмі. На основі історичних фактів, документів письменник дає йому таку характеристику: "...шаленіючий, п'яний звір чверть століття знищує людей, спалює, закопує живцем у землю", "сам рубав голови", "коронує коханку свою і свого коханця", "руйнує Росію і вбиває свого сина" та ін. Л. М. Толстой, передові діячі інших країн розуміли, що приховування історичної правди, фальсифікація історії, зокрема життя, діяльності та результатів царювання Петра I — тирана і деспота, вкрай негативно позначається на психології, духовності тисяч і тисяч росіян, на російському державотворенні й на іміджі Росії, російської нації в усьому світі.

Військове й духовне могуття запорожців було настільки сильним, а самі вони настільки авторитетними серед свого народу, що навіть такий лютий тиран України, як Петро I, після поразки гетьмана Мазепи і шведів (і понині нерідко замовчується факт, що в Полтавській битві російських воїнів було в чотири з лишком рази більше, ніж їхніх суперників) не зміг остаточно зруйнувати Запорізьку Січ як "орлине гніздо", і вона ще існувала багато десятиліть.

Свою державницьку і духовно-охоронну роль козацька ідеологія виконувала й виконує вже понад два століття по зруйнуванні Запорізької Січі. Козацький дух надихав усі покоління борців за українську ідею і державність нашого народу. Він покликав до життя український Ренесанс XVI—XVIII століть. Він живив могутню науково-суспільну думку, велику літературу і мистецтво України XIX—XX століть. Нескорений козацький дух породив і Тараса Шевченка. Він разом зі своїм батьком переймав лицарський дух непокори чужинцям і волі від свого діда-гайдамаки:

*Батько діда просить, щоб той розказав
Про Колівщину, як колись було,
Як Залізняка, Гонта ляхів покарав.*

Назвавши свою безсмертну збірку поезій "Кобзар", Т. Шевченко підкреслив цим самим наступність і спадкоємність волелюбної естафети рідного народу. Кобзарі, бандуристи, лірники та інші народні поети-співці були живими носіями козацьких духовних скарбів. Талановито виконуючи козацькі пісні та думи, цей духовний і моральний заповіт лицарства своїм нащадкам, вони не давали згаснути в народній свідомості ясній ватрі козацької звитяги, ідейно та морально готуючи своїх земляків до нових національно-визвольних змагань. У цій духовній естафеті Кобзар України виступив як найгеніальніша ланка невмирущої сув'язі поколінь. Козацька ідеологія, духовність дожили до наших днів і будуть вічно жити в серцях і душах українців, будитимуть в них прадавнє козацьке єство, стимулюватимуть до більш глибокого пізнання волелюбних прагнень минулих поколінь, кликатимуть до нових національних звершень.

Висока суспільно-політична насаженість козацької психології є яскравим взірцем служіння рідному народу для патріотів усіх часів і поколінь. Вона авторитетно спростовує лжегеорію про аполітичність, егоцентризм українців, нездатність будувати власну національну державу. На стежках і шляхах лицарів із Хортиці, козаків із Гетьманської України наш народ успішно будуватиме власну державу.

§ 2. Культ вільної особистості — духовна домінанта козацької психології

З давніх часів в історії людства існували дві протилежні тенденції: до всебічного і гармонійного розвитку та до знеособлення людини. Якщо, скажімо, у Стародавній Греції демократичні Афіни культивували ідеал вільної, творчої особистості, то Спарта явила собою зразок жорсткого тоталітарного суспільства, в якому з людини виховували доброго виконавця-функціонера.

На наших землях із трипільських часів у центрі уваги та пошани стояла вільна, неупосліджена, незашорена тоталітарними

імперативами людська особистість. Українське і праукраїнське суспільство здавна розвивалося як хліборобська цивілізація. Історики і філософи доводять, що землеробство, як жодна інша трудова система занять, сприяє становленню людської індивідуальності як незалежної, вдумливої, сповненої гідності й самоповаги особистості. Цей ідеал вільної свідомої особистості був підхоплений Київською Руссю-Україною і досяг свого апогею за часів Козаччини.

Уже говорилося, що політичне докільля України становили монархічні тоталітарні режими: татарські та інші азіатські орди, московське самодержавство та, звичайно, менш деспотичні європейські монархії. Політично-психологічною сутністю цих монархічних устроїв, як відомо, було рабське схиляння підлеглих різних рангів перед самодержцем. На Московщині навіть бояри першої величини, звертаючись до царя, плазували перед ним і всіляко принижувалися: "твой холоп Ивашка" і т. п. Або ось боярин Григорій Косагов пише у своєму донесенні: "Был у меня небольшой умишка, государь, а ныне и тот пропал от больших и беспорядочных бедствий".

Антиподом цієї рабської, холопської психології самоприниження та самознецінення був гордий, незалежний, сповнений людської, національної й громадської гідності, поваги до інших людей і самоповаги характер українського козака. Повна особиста свобода і всього народу, незалежність рідного краю були сутністю світовідчування й самосвідомості козака-запорожця:

*У нас над усе честь і слава, військовая справа, —
Щоб і себе на сміх не дати, і ворогів під ноги топтати."*

Козак-запорожець нікому і ні за яких обставин не дозволяв жорстко регламентувати своє життя. У будь-яких, навіть екстремальних, ситуаціях він вмів керувати собою, обставинами, в які потрапляв. Літописець українського козацтва Д. Яворницький вважав, що видатною і світлою стороною характеру запорізьких

* Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. II. — С. 263, 274.

** Там само. — С. 235.

козаків була "висока любов їх до особистої свободи, за яку вони вважали за краще люту смерть, ніж ганебне рабство...".

Всенародна любов і шана до своїх оборонців-героїв, усвідомлення історичної значущості Запорізької Січі як передового форпосту української державності були тими джерелами, які живили козацьку гідність і честь. Осмисленню своєї історичної, громадянської значущості сприяв увесь демократичний устрій козацької республіки. Саме на Запорізькій Січі вперше в світі були вироблені основні принципи народовладдя. Вони були реалізовані в практичному житті багатьох сотень тисяч людей, функціонували протягом кількох століть і були записані на скрижалі першої на нашій планеті демократичної Конституції українського гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.). У ній вперше в історії світового законодавства було сказано про пріоритет особистості і законів, що її охороняють.

Усе адміністративне і громадсько-політичне життя на козацьких землях проходило під знаком пріоритетності трудових народних мас, суверенності козацької особистості. В козацькому братстві владарював принцип верховенства вічевого права. Усі найважливіші справи в січовому середовищі вирішувалися на козацьких радах — курінних, паланкових, кошових. Усі питання розв'язувалися простою більшістю голосів. Панував суворий принцип виборності козацької старшини і всіх інших посадових осіб. Керівний склад козацтва, зокрема і кошовий, обирався лише на рік. У разі потреби проводилися дострокові вибори.

Перевага інтересів рядових козаків відчувалася на кожному кроці, навіть у деталях. Так, на козацьку раду спочатку йшли прості козаки, а вже потім старшина. Перед початком ради старшина вклонялася січовикам, а ті відповідали взаємним поклоном. Усі були без шапок — знак взаємної поваги. На раді зверталися так один до одного: "Панове!", "панове-браття!", "панове-товариство" та ін. І у взаємних звертаннях, і у взаємному поводженні існував досить відшліфований і розгалужений козацький етикет, психологічно та морально вмотивований і обґрунтований. Перед відкриттям передвиборної січової ради кошовий отаман так звертався до громади:

* Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 234.

— Панове молодці! У нас сьогодні новий рік. Чи не бажаєте ви, за старовинним звичаєм, змінити свою старшину і замість неї обрати нову?

Якщо січове товариство не мало претензій до своїх зверхників, воно гукало їм:

— Ви добрі пани, пануйте ще над нами!

Якщо ж кошовим були незадоволені, йому кричали:

— Покинь, скурвий сину, своє кошев'я, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди собі геть, негідний сину, ти для нас неспособен! Положи свою булаву, положи!

Кошовий негаймо клав на землю свою шапку, на неї клав свою булаву, кланявся всьому товариству, дякував за честь, яку вони виявляли йому протягом року, і йшов з майдану до свого куреня. Те саме робила й уся старшина — суддя, писар, осавул. Коли ж хто-небудь був до серця козакам, йому говорили: "Не скидай з себе свого чина". Бували й трагічні розв'язки: за явні злочини когось із старшин, зокрема й кошового, могли й стратити.

Думка окремого козака, його волевиявлення мали найвищий соціальний статус. Воля всіх козаків була могутньою силою, вона і тільки вона визначала успіх справи, результат виборів.

На виборах панувала колективна воля козаків. Це було могутнє нуртування думок господарів становища, які розуміли, що думка кожного з них, його позиція буде врахована і вплине на результат виборів. Виборна козацька система сприяла усвідомленню кожним козаком себе як часточки всієї лицарської громади, яка повинна мати мудрих керівників, що будуть вести козаків протягом року батьківськими і дідівськими шляхами до нових успіхів, перемог над ворогом.

Козаки на виборах були розкуті, їх не зв'язували і не обмежували жодні побічні фактори, окрім совісті. Тут вирували і особисті, і групові пристрасті. Лунали гострі суперечки, спалахували, бувало, й жорстокі бійки — надмірності гуртової демократії. Козаки, прізвища яких вигукували і які, отже, ставали кандидатами на керівні посади, ішли з майдану. Це робилося для того, щоб їхня присутність не обмежувала козаків у своїх діях, щоб вони не знали, хто з козаків був за обрання того чи іншого старшини, а хто проти.

Та ось кошового обрано. Його запрошують знову на майдан, за ним іде гурт достойників. Оголосивши йому волю товариства і попросивши прийняти виявлену честь, козаки міцно беруть його за руки і ведуть прямо в центр козацької ради. За неписаним звичаєм новообраного кошового кілька чоловік штовхали в спину, товкли його під боки, примовляючи: "Іди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном". На майдані, за присутності всіх козаків йому знову оголошували волю лицарського братства і просили прийняти виявлену честь.

За давньою традицією обранець мав двічі відмовитися і лише на третій погодитися. Якщо ж він і втретє відмовлявся, це розглядалося як нехтування волею всіх козаків, як образа їхньої гідності. В такому разі могли навіть побити обранця.

Та здебільшого новообраний кошовий брав булаву, цілував її, дякував за честь і обіцяв усього себе віддати козацькій справі. Тут довбиш бив у литаври на честь новообраного кошового отамана. Дотримуючись козацьких традицій, сивовусі діди-січовики по черзі підходили до кошового і чубили його, товкли, вхопивши за оселедця, головою вниз і посипали порохом, — аби не зазнався і пам'ятав, що його обрала козацька громада і він від неї залежить. Кошовий не сердився, не ображався, а кланявся на всі чотири сторони, знову дякував за честь, а йому гукали звідусіль: "Будь, пане, здоровий та гладкий! Дай тобі, Боже, лебединого віку, а журавлиного крику!"

Все сказане зовсім не означає, що на Запорізькій Січі панувала анархія. Кожне слово козака, кожна деталь звичаю мали психологічне навантаження, символізували щось вагоме в козацькому житті. Демократизм виборів кошового відбувався відповідно до вимог старовинних традицій і звичаїв, які мали велику дисциплінуючу силу, аж ніяк не меншу писаних законів.

У мить, коли новообраний кошовий брав у руки булаву, підіймав її над головою, він ставав усіма визнаним ватагом, якому належала велика влада. Віднині його воля була законом для кожного з тих, хто "збиткувався" над ним. Він одержував владу навіть над життям козаків і винесені ним смертні вироки, схвалені громадською думкою, виконувалися відразу.

Виявом високої справедливості, рівноправності козаків, їхнього непорушного братства був звичай перерозподіляти землі та угіддя за жеребом. Тому, як правило, суперечок не виникало. Відомо, що якість ґрунтів різна, але козаки знали, якщо цього року комусь не поталанило, то поталанить наступного. Тут знову помітно верховенство інтересів козацької "сіромашні", адже розподіл земель та майна спершу проводили курені, тобто самі козаки, а вже потім старшини та інші посадовці.

І сам кошовий, і старшини жили звичайним життям простих козаків. Вони мешкали в тих самих куренях і їли із загального котла. Носили такий, як і всі козаки, одяг. Лише в останні часи, під впливом владних структур, ідеології та психології імперських держав, козацька старшина почала багатіти, мешкати в кращих будинках, носити багатий одяг, прикраси, дорогу зброю, завела розкішну обслугу. Горє старшині, коли на її голову падав козацький гнів. Ображені козаки вчиняли погром, а посадовець-невдаха нерідко рятувався від справедливого козацького гніву втечею із Січі.

Запорізькі традиції народовладдя козаки переносили і на стосунки із зовнішнім світом, що часто породжувало конфлікти, бо довкілля було поспіль недемократичним, авторитарним, тоталітарним. Це спостерігалось навіть на рівні стосунків Гетьманату і Запорізької Січі. Українські гетьмани, будучи залежні від Москви чи Варшави, нерідко не знаходили спільної мови з волелюбною Запорізькою Січчю.

А що вже тоді говорити про навколишні монархічні режими польського королівства, московського царату, татарського ханства і турецького султанату! Скажімо, після відомої унії 1569 року Польща, Литва та Україна об'єдналися як федеративні рівноправні структури. Поляки, литовці та українці юридично стали рівні і вільні. Але, як і після Переяславської Ради та й значно пізніше, після утворення СРСР, декларативні права почали порушуватися на другий день. Польська шляхта жорстоко уярмила не лише Україну, а й Литву. Формальна рівноправність не дотримувалася, виборчих прав литовці і українці фактично не одержали. Так, коли в 1632 році, по смерті Сигізмунда III, сейм мав обрати нового короля, козацька депутація заявила, що оскільки козацтво є

складовою частиною держави, воно також має взяти участь у виборах. Представники польського сенату цинічно відповіли, що козаки й справді є складовою частиною Речі Посполитої, але такою, як волосся або нігті в тіла людини: коли вони відростають, їх стрижуть....

Ще більші суперечності виникли між козацькою демократією та російським царатом, що ненавидів усе демократичне, гуманне. Уся історія взаємовідносин між Україною та Росією з 1654 року, коли відбувалася Переяславська Рада, до 1775 року — ліквідації Катериною II Запорізької Січі, була історією боротьби козацького народовладдя з абсолютизмом російського царату азіатського характеру.

Висока національна свідомість і самосвідомість, політична активність, прагнення мати і зміцнювати власну державність, культ вільної особистості і захист її прав були характерними прикметами козацької діяльності, їхньої духовності, психології.

Характеризуючи особу козака в цілому, цікаво звернутися до свідчень сучасників запорожців, зокрема іноземних мандрівників, учених, що бували на Україні, вивчали історію козацтва.

Ось як, наприклад, характеризує українських козаків французький військовий інженер Г. Боплан: "Крім одягу, не можна помітити у козаків нічого грубого. Єднаючи з хитрим і гострим розумом щедрість і безкорисливість, козаки страшенно люблять свободу: смерть вважають кращою за рабство і для оборони незалежності часто повстають проти своїх гнобителів — поляків: в Україні не минає семи або восьми літ без повстання. А втім вони... будовою тіла міцні, легко переносять холод і голод, спеку і спрагу: на війні невтомні, відважні, хоробрі". Як бачимо, Г. Боплан дає високу оцінку моралі, духовності козаків, особливо цінує волелюбність козаків, ставлячи її на вершину п'єдесталу загальнолюдської пошани.

Цікаво простежити об'єктивну оцінку козаків їхнім невтомним дослідником Д. І. Яворницьким: "І за зовнішнім виглядом, і за внутрішніми якостями запорізькі козаки загалом являли собою характерні типи своєї народності і свого часу. За описом сучасників, вони були здебільшого росту середнього, кремезні,

* Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 73.

ставні, міцні, дужі, на вигляд повнолиці, округлі й від літньої спеки й степової юги смагляві. З довгими вусами на верхній губі, з розкішним оселедцем, або чуприною на тім'ї, у баранячій гостроверхій шапці на голові, вічно з люлькою в зубах, щирий запорожець завжди дивився якимось хмуро, вниз, спідлоба, сторонніх зустрічав попервах непривітно, відповідав на питання вельми неохоче, однак потім мало-помалу зм'якшувався, обличчя його поступово під час розмови набувало веселого вигляду, жваві, проникливі очі загорялися блиском вогню, і вся його постать дихла мужністю, відчайдушністю і неповторним гумором^{*}. Зауважимо, що постійна небезпека чатувала на запорожців майже на кожному кроці, тому при зустрічі з незнайомими людьми вони спочатку займали, природно, стриману позицію, аж поки не переконувалися, що перед ними — добра людина. Далі Д. І. Яворницький продовжує: "Запорожець не знав ні "цоб", ні "цабе", від того був здоровим, вільним від хвороб, вмирав більше на війні, ніж удома. Тепер народ слабий, порожній і недовговічний: як дев'яносто років прожив, то й доріжки під собою не бачить, а в давнину в сто років людина тільки в силу ввійшла. Звідтого запорожці жили і весело, і довго. А молодці які були! Він сів на коня — не струснувся, не здригнувся! Торкнув ногами — і пішов, і пішов! Тільки пилюка стовпом^{**}". В образі запорожців зливалися загальнонаціональні риси українців — зовнішні антропологічні дані, внутрішня зосередженість, меланхолійність із рисами теж загальнонаціональними, але примноженими специфічним способом життя — стриманою доброзичливістю, прихованою душевною м'якістю, сторожкістю щодо незнайомої людини тощо.

* Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 233.

** Там само.

§ 3. Козацький характер і вольова сфера

Характер і воля, відомо, є становим хребтом особистості, її внутрішнього світу. Це твердження подвійно справедливе, коли йдеться про козаків.

Ці наукові, загальноприйняті поняття притлумлювалися офіційно педагогікою попередніх часів. Авторитарний режим був зацікавлений у тому, щоб у характері людини не підкреслювалися, не розвивалися його природні основи, специфічні національні прикмети. Належним чином не розвивалася і воля особистості, а увага зосереджувалася на виховання в молоді слухняності, покірності, виконавських умінь тощо. Дослідження і розкриття високого рівня сформованості в українських козаків вольових зусиль, уміння керувати собою в будь-яких життєвих ситуаціях і втілювати в життя мрії, надії в ім'я підвищення добробуту рідного народу, його культури, духовності сприятиме значному поліпшенню виховання молоді, її громадського загартування.

Адже козак — це насамперед воїн, борець, подвижник, великомученик, аскет. На святий вітвар захисту Вітчизни він клав усе: і родинний затишок, і справу виховання своїх дітей, і своє господарство й добробут, здоров'я і навіть життя. Смертельна небезпека, що постійно чатувала на козаків, безперервні походи і жорстокі битви, аскетичне, повне злигоднів життя виховували в них могутній характер і титанічну волю. Козаки, які поверталися з військової служби до рідної землі, проявляли і в улюбленій майже для кожного українця хліборобській справі невтомну працездатність, витримку і напруження своїх фізичних і духовних сил. Тіло козака, уся його статура, ніби висічена з цільної брили граніту, дихали неймовірною духовною характерологічністю, вольовою впевненістю й силою. Тому не дивно, що й досі багатьом дослідникам ще не вдалося до кінця розкрити дивовижний феномен козацтва, коли порівняно нечисленне ратне товариство виконувало неймовірної складності бойові завдання.

До нас дійшли легендарні перекази про надлюдську силу характеру й волі запорожців. Подібно до легендарного римлянина Муція Сцеволи, козак без стогону і навіть з гумором терпів пекельні ворожі тортури. Він міг витримувати найстрашніший фі-

зичний біль, горіти на вогні і мовчати. Він міг конати на палі і відпускати солоні жарти на адресу своїх мучителів і навіть попихкувати при цьому люлькою, кепкувати зі своїх ворогів, виявляючи повну зневагу до їхнього смертельного ремесла. За переказами, із легендарного героя Гонти поляки живцем здирали шкіру, а він, оббілований і посипаний сіллю, гордо посміхався: "От казали, неначе воно боляче, як шкуру з живого чоловіка здирають, а воно мов комашня кусає".

Було б хибним змальовувати постать козака, зокрема січовика-запорожця, лише в рожевих тонах. Хоч би як високо ми відзначали заслуги українського козацтва перед рідною землею, Батьківщиною, учні мають знати і про хибність їх окремих дій, вчинків. Вони пояснюються умовами того часу. Козаки були його синами, а той час був неймовірно важким. Досить згадати деспотичне ставлення до українського населення з боку татарських і турецьких завойовників, польських і московських колонізаторів.

Частина істориків відзначає, що козаки були нерідко безжалісні до ворогів. Річ у тім, що жорстокість козаків, то відповідь на жорстокість ворогів, які першими нападали на Україну, грабували її землю, забирали в полон дівчат, жінок, дітей і продавали їх у рабство. Немає сумніву, що жорстокість козаків стримувала навали ворогів і, зрештою, була спрямована на порятунок рідного народу, нації від фізичного винищення і повної асиміляції з панівними імперськими народами (польським, російським).

Д. І. Яворницький відзначав, що нещадні до ворогів запорізькі козаки були добрими друзями і мирними сусідами в колі своїх соратників, українських і донських козаків. Нестримні на руку, нехтуючи будь-якими правами власності на землі ненависного їм ляха або бридкого бусурмана, запорізькі козаки вважали у себе просту крадіжку якого-небудь нагая чи пута страшним злочином, за який винуватця могли скарати на смерть. Всі історики підтверджують, що козаки ніколи не претендували на чужі території, тому вони хотіли відбити прагнення ворогів підкорити український народ, перетворити його на раба, знищити як націю. Треба було агресивній, руйнівній, загарбницькій силі протиставити

* Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 236.

силу захисту рідної землі, силу порятунку свого народу від завоївників, катів, бо це був єдиний вихід, єдиний засіб, який не раз стримував ворогів у їхніх прагненнях остаточно перетворити наш народ на слухняних своїх слуг, рабів.

Окремо слід сказати про ставлення козаків до євреїв, які жили на Україні здавна, ще за перших князів, коли у Києві поруч із вірменською була й єврейська слобода. Євреї, як правило, були торговцями, лихварями, які під високий процент давали позички, що призвело до масової заборгованості та розорення корінних місцевих жителів, які не витримували такого здирства, грабіжництва і чинили погроми винуватцям лиха.

У наступні століття українці та євреї, наскільки відомо з історії, порівняно мирно жили в багатьох містах та інших поселеннях України, зокрема й на землях Запорізької Січі, які густо обсіли корчмарі та лихварі. Часто траплялося так, що козацьке добро (великі гроші, цінності, дорогий одяг тощо) перекочувувало до їхніх скринь. І коли у гендлярів аж надто розпалювався апетит до чужого добра, коли вони, так би мовити, переходили межу у своєму грабіжництві, зловживаючи довір'ям і слабкостями багатьох місцевих жителів, зокрема і козаків, останні громили їхні житла, корчми. Однак душа козацька швидко відходить, і визискувачі знову бралися за своє. Найзгубнішим був навіть не цей конвеєр викачування національного добра, а систематичне сплювання місцевого населення. Однією з найбільших вад козаків було пияцтво, яке заохочувалося і провокувалося корчмарями, гендлярями. Це послаблювало фізичне та духовне здоров'я народу, загрозувало нації на генетичному рівні.

Психологія трудівника, хлібороба, захисника рідної землі не мирилася з такою бідною. У багатьох народних, зокрема козацьких, піснях і думках з великою гіркою говориться про цю шкідливу пристрасть, засуджується також пияцтво частини старшини, її потяг до куріння, адже "прокляті люлька і пияцтво" призводять до затьмарення розуму. Однак під час військових походів козаки суворо дотримувалися сухого закону. П'яного негайно страчували чи викидали за борт чайки*.

* Див. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. — К.: Вища шк., 1994. — С. 172.

Історія міжнаціональних стосунків в Україні тих часів свідчить, що антиєврейські настрої породжувала небачена, нещадна експлуатація населення орендарями в роки польської колонізації. Аби не морочитися з власними володіннями, шляхтичі поступово віддавали їх в оренду, нерідко навіть церкви. Усіляко припинювалися національні та релігійні почуття українців. Соціальні, національні, моральні та релігійні знування спричиняли помсту, відплату за наругу, здирство, приниження гідності. Тому в часи відкритої боротьби з ворогами, наприклад, під час Коліївщини, населення виганяло геть, а то й фізично знищувало представників польської шляхти і всіляких гендлярів-глітаїв.

У цілому ж, відомо, українцям притаманна толерантність у ставленні до інших національностей, в тому числі і до євреїв. На Запоріжжі жили представники багатьох європейських національностей. Серед козаків-січовиків були і євреї-вихрести. Вони брали участь у бойових походах, були в числі козацької старшини і навіть дехто ставав гетьманом. Так що козаки були доброзичливими людьми. Головними критеріями оцінки людей була не національна упередженість, а позитивні якості особистості, її корисність громаді, Вітчизні. Єврейські підрозділи, до речі, були і в загонах Симона Петлюри і Степана Бандери. Євреї були міністрами в уряді УНР. Уряд С. Петлюри засуджував і розстрілював погромників.

До світлих якостей характеру запорізьких козаків належали також благодущність, щедрість, безкорисливість, вірність у дружбі, яку так високо цінували на Січі (згадаймо хоча б звичай бойового побратимства), глибока повага до старих, заслужених січовиків, пошана до військової старшини, турбота про козацьких молодиків, джур. Особливо вражала простота і невибагливість козаків у побуті, байдужість до розкоші. Часто вони обходилися найбіднішою їжею. Їли здебільшого затірку (варені кульки затертого тіста з юшкою), виловлену рибу чи впольовану дичину. Лікувалися горілкою з попелом чи рушничним порохом, до ран прикладали змочену слиною землю. Козацькі злидні, невлаштованість стимулювали винахідливість. Так, за відсутності металевого посуду могли зварити куліш, кладучи в дерев'яний ківш розпечене на вогні каміння, доки вода не закипить.

На Січі панував справжній культ чесності. Католицький пастор Китович писав про це так: "Хоча на Січі жили люди всілякого кшталту — втікачі й відступники від усіх вір — однак там царювали така чесність і така безпека, що люди, які приїздили з товарами, або з інших якихось справ, не боялися й волоска загубити з голови своєї. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. Будь-який злочин супроти будь-чєї чесності, гостя чи січовика мешканця, негайно карався смертю". Злочинця приковували до ганебного стовпа посеред площі чи до гармати, ставили відро горілки. Кожен міг випити квартиру оковитої і мав ударити палицею злодія. Бувало, усіляким шахраям, що забродили на Січ, перебивали руку чи ногу. До речі, в багатьох інших країнах такі методи боротьби зі злочинністю практикувалися навіть у ближчий до нас час, не кажучи вже про середньовіччя.

У козаків-запорожців не було, здавалося, меж доброти до людей порядних, шляхетних, зокрема до гостей і подорожніх. Д. І. Яворницький писав: "По відношенню до зайшлих і заїжджих людей запорізькі козаки завжди були гостинні й прихильні до подорожніх". У Запоріжжі будь-хто міг з'явитися в курінь, жити і їсти з козаками без будь-яких розпитувань або вдячності за гостинність. "Там ніхто, бувало, не сміє сказати старій людині: "Ти задарма хліб їси". Приїзди туди будь-хто, встроми у землю спис, повісь яничарку (шаблю) і лежи собі хоч три місяці, — пий і їж усе готове. Тільки й справи, що устань і помолись Богу, а коли є гроші, рушай до корчми пити горілку. Якщо ж хто скаже: "Дарма хліб їси", то козаки в ту ж мить накинуться: "А ти вже закозакувався, такий-сякий сину!" "Я служив два роки в Бериславі, і звідтіль неподалік були запорізькі рибні заводи. Бувало, як прийдеш на завод, то запорожці не питають, що ти за людина, а негайно: "Дайте-но поїсти козаку і чаркою горілки попоштуйте, може бути, він прийшов здалеку й втомився". А коли поїсиш, то ще й лягай відпочинь, а потім вже питають: "Хто ти такий? Чи не шу-

* Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 235.

** Там само. — С. 234.

*** Там само. — С. 234.

каєш роботи?" Ну, скажеш їм: "Шукаю". "Так і у нас є робота, приставай до нас". Пристанеш, бувало, на роботу та іншого разу в місяць карбованців двадцять заробиш".

Учні сучасної школи ще часто вважають, що козаки лише воювали, а в перервах між битвами та війнами невідомо що робили (гуляли, пили, байдики били тощо). На Січі було багато господарської роботи, козаки займались ремеслами, військовим вишколом. Облаштовувалися спеціальні господарства, так звані зимівники, що були справжніми січовими фермами. Між іншим, козаки вперше і започаткували високотоварне фермерське господарство.

Та чи не найбільший внесок українські козаки зробили в розвиток військового мистецтва. Його ще не проаналізовано, не осмислено військовими теоретиками, стратегами і тактиками. Отож, нас ще чекають приємні несподіванки, справжні відкриття.

Сучасні дослідження мають розвіяти обивательські уявлення про козаків як про темних, політично несвідомих степовиків-вершників, що відчайдушно й бездумно кидалися на ворогів і перемогли їх завдяки своїй відчайдушності й раптовості удару. На жаль, цим хибним уявленням сприяли й письменники, від яких на довгі роки була прихована історична правда, а тому їхній художній домисел далеко не завжди збігався з історичною істиною.

Так, скажімо, наш земляк Микола Гоголь у повісті "Тарас Бульба" спершу йде від історичної правди, відзначаючи, що в Січ ішли й висококультурні, освічені люди. Справді-бо, сини Тараса Бульби Остап і Андрій приїхали додому на вакації з Києва як спудеї Києво-Могилянської академії. Але далі письменник і словом не прохопився про освіченість — їхню і багатьох їхніх соратників по зброї, а захопився живописанням побуту козаків, їхньої простоти і жорстокості до ворогів. Щоправда, М. Гоголь відає належне глибокому патріотизму, високому громадянському духу козаків, їхньому військовому вишколу, бойовій звитязі, прославляє героїзм запорізьких лицарів.

* Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 234.

В історичній трилогії "Богдан Хмельницький" М. Старицький також допустився помилок, які часом набувають комічного характеру. Так, у нього козацький отаман Морозенко звертається до присутніх, чи немає серед них кого письменного, хто міг би прочитати відбитий у ворога документ. Письменник наївно пише, що, мовляв, з усіх присутніх письменним виявився лише один. І це в той час, коли в Україні всі, включаючи дівчат і жінок, уміли писати й читати. Курйоз і в тому, що сам Морозенко, це добре відомо історикам, вчився в Києво-Могилянській академії і в двох європейських університетах. Саме висока освіта, обізнаність із теоретичною думкою державотворення і допомогли йому стати блискучим козацьким ватажком, відомим державним діячем.

А що вже говорити про геніального запорізького полководця Івана Сірка! За своє довге ратне життя він мав з ворогами безліч переможних боїв. Цього талановитого воєначальника знала Європа, особливо після того, як він разом із бойовими побратимами на прохання французького уряду взяв штурмом неприступну фортецю Дюнкерк у 1646 році.

Ще масштабнішим був державний і військовий хист таких талановитих ратних стратегів і тактиків, українських гетьманів, як Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький та Іван Мазепа. Їх, їхні героїчні діяння, боротьбу з тоталітарними режимами знали в цивілізованих країнах світу. Портрети Сагайдачного (його сучасники визнали кращим полководцем свого часу) висіли в багатьох залах західних країн, надто після того, як його порівняно невелике військо (40 тисяч козаків) разом із польською армією розбили в 1620 році під Хотиним півмільйонну турецьку армію. Цим самим від турецького гніту була врятована не лише Польща, а й уся Європа.

Подив багатьох європейців викликали освіченість, стійкий козацький характер і непохитна воля Богдана Хмельницького, під керівництвом якого український народ почав успішно будувати власну національну державність.

Всесвітня слава була в українського гетьмана Івана Мазепи. Це й справді постать колосальна, всеосяжна. Його добре знали не лише в урядах і королівських дворах, але й у сфері культури. Про Івана Мазепу писали поеми, романи і драми такі класики

світової літератури, як Ф. Прокопович, Д. Байрон, В. Гюго, О. Пушкін, Ю. Словацький, Б. Лепкий, В. Сосюра та ін. Його образ, мужні якості характеру, волелюбні пориви надихали таких класиків світової музики, як Ф. Ліст, П. Чайковський, художників світового рівня, як Буланже, Верне та ін. Французький посол де Бонак пише у своїх "Спогадах", що Івана Мазепу не можна порівняти ні з ким не лише за впливовістю, а й за освітою, широтою світогляду. Він заслужено стояв у першій шерензі найвидатніших постатей українського Ренесансу. На жаль, зарубіжні письменники, митці глибоко не знали українську дійсність, не осмислили за браком правдивої інформації історичні заслуги Івана Мазепи перед Україною і в своїх творах обмежилися в основному любовною інтригою.

Історично необ'єктивний портрет великого гетьмана України створив О. Пушкін у поемі "Полтава". У творі є лише натяк на те, що волелюбна козацька старшина, молодь групувалися навколо Івана Мазепи, готувалися звільнитися від деспотизму московського царя. Однак О. Пушкін дав волю своїм шовіністичним емоціям і героїчній за своєю суттю виступ Івана Мазепи разом із козацьким військом проти великого тирана Петра I — ката України змалював як шкідливий для імперії акт відступників.

Про феноменальні ратні якості, здібності запорожців писало багато істориків і романістів. У дослідженні про запорізьких козаків Д. І. Яворницький широко використовує твердження зарубіжних істориків: "На війні запорізький козак відрізнявся завжди розумом, хитрістю, вмінням у супротивника "виграти вигоди, блискавично на нього напасти і ненароком заманити", приголомшував ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і рідкісною здатністю переносити крайні злигодні й страхотя смерті. "Наш ворог, — пише поляк Симон Окоцький, — вміє втримувати татарські атаки, звик переносити спрагу й голод, спеку й стужу, він невтомний у нападах. А на морі що робить? Серед хвиль легкими чайками своїми нападає на судна... і перемагає всі їхні військові хитрощі". Про хоробрість запорізьких козаків турецький султан сказав: "Коли навколишні панства на мене постають, я на обидва вуха сплю, а про козаків мушу єдиним вухом слухати". Самі запорожці на погрози пихатого султана заповни-

ти Січ військом турецьким сміливо й виклично відповідали: "Війська твого не боїмось — будемо битися з тобою землею і водою". "Вони вояки великі були. Бувало, батько мій як почне розповідати про те молодецтво запорожців та про баталії з турками, татарами або поляками, так страшно слухати його. Ось це в літню пору, увечері, як стануть гуртуватися коло кабиці так як скине з себе сорочку, так моторошно дивитися на нього: все тіло, мов решето, пошматоване та побите кулями, а на плечах та на ногах та м'якоть і мотається. Страшні вояки були!"

Дослідники дуже часто підкреслювали суто лицарські, високі якості особистості українських козаків, насамперед запорожців. Про одну високошляхетну і за своєю суттю самопожертвенну якість запорожців Д. І. Яворницький писав, що, беручи участь у битві, козак "турбувався не стільки про те, щоб врятувати собі життя, скільки про те, щоб умерти в бою, як вмирають справдешні лицарі на війні, тобто, щоб про нього сказали: "Умів шарпати, умів і вмерти, не скилячи"".

§ 4. Розумова сфера запорізького козацтва

Розум і духовність виражають найвищу, суспільно найбільш сутнісну характеристику особи. Людина розумна й духовна завжди цінувалася в народі найвище. І навпаки, немає найгіршої атестації особи, як нерозумність і бездуховність. У високому загальному інтелектуальному рівні українського козацтва, в його духовній і моральній наснаженості, глибокій громадянській і національній свідомості, його палкому патріотизмі слід вбачати пояснення потужної боездатності козацьких збройних сил, їхніх разючих перемог над ворогом, сили якого нерідко багатократно перевищували козацькі.

* Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 235.

** Там само. — С. 235.

*** Там само. — С. 236.

Основою інтелектуальності й духовності козаків був високий рівень освіти й культури українського народу ще з часів трипільської цивілізації, примножений потім у Княжу добу і в епоху Козаччини. Уже наводилися дані про загальну письменність українців у часи Ренесансу XVI—XVIII ст. Навіть у другій половині XVIII ст., коли в результаті столітньої московської колонізації освітній і культурний рівень українців став катастрофічно падати, на Запоріжжі переважали письменні, освічені люди. Проте достеменно відомо, що значна частина січовиків через різні причини приховувала свою освіту. Ми не будемо тут розглядати всі ці причини, назвемо лише одну. За традицією, запорожець, якого обирали на кошового, мав бути неписьменним. Ця дивна, як на сьогодні традиція, очевидно, мала теж просто-народне, демократичне підґрунтя. Гадалося, що неосвічений кошовий матиме менше пихи і гонору, буде ближче до народу. А оскільки, мабуть, мало було січовиків, які не мріяли б про гетьманську булаву, вони свідомо приховували свою освіченість. А потім, опинившись поза Січчю, козак ураз ставав письменним і навіть часом вельми освіченим. У зв'язку з цим навряд чи можна повірити в те, що видатний кошовий Іван Сірко, якого 15 разів обирали на цю посаду і який виявив надзвичайні здібності полководця та державця, і справді був неписьменним, як це про нього пишуть. Те ж саме стосується і Петра Калнишевського, якого 10 разів обирали кошовим, а також інших визначних кошових, що ввійшли в історію — Костя Гордієнка, Івана Малашевича та інших, що теж обиралися по кілька разів.

Насправді не тільки такі козацькі ватажки, як уже згадуваний Морозенко, який навчався у трьох вищих навчальних закладах України та Європи, чи наші великі гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа та ін., що теж мали блискучу європейську освіту, а й чимало рядових козаків проходили курс наук у колегіумах, академіях, університетах. Відомо, що рівень навчально-виховного процесу в українських колегіумах був вельми високим. Ці навчальні і виховні заклади гуманітарного профілю успішно формували у випускників не лише систему наукових знань, а й давали гуманістичне спрямування особистості, національну свідомість і самосвідомість, патріотичний і громадянський

гарт. Серед професури Києво-Могилянської академії були вчені світового рівня, які з багатьох питань мали пріоритет у світовій науці. Так, скажімо, Феофан Прокопович не мав собі рівних за освіченістю в Європі, як писали про нього зарубіжні автори.

Київська академія часто виконувала роль наукового та ідеологічного штабу національно-визвольного, зокрема козацького, руху. Її кращі представники робили свій внесок у вироблення філософських, політичних підвалин зовнішньої та внутрішньої політики керівників козацтва. Козацькі писарі, хорунжі, судді, курінні та інші державці були, як правило, високоосвіченими людьми, знали іноземні мови, проводили державотворчу діяльність і на чолі з гетьманом, кошовим вершили зовнішню і внутрішню політику. Вони вели дипломатичне листування латиною та європейськими мовами, і московські воеводи з розпачем писали своєму цареві, аби він прислав їм перекладачів, бо вони не розуміють козацьких депеш.

Тому Запорізька Січ була кривно зацікавлена в розвитку Києво-Могилянської академії, фінансувала її. У 1620 році на чолі з Петром Сагайдачним Військо Запорізьке вступило до Київського братства, яке було патроном академії. Випускники цього навчального закладу становили інтелектуальний цвіт козацтва. Вони добре знали вітчизняну, європейську та світову філософію, психологію, логіку, риторіку, поетику, інші науки, а також мови — латинську, грецьку, давньоєврейську, польську, російську, німецьку, французьку, англійську. Крім того, беручи участь у бойових походах та мирних зносінах із сусідніми народами, вони оволодівали татарською, турецькою, волоською та іншими мовами. Так, відомий історичний факт, що Іван Мазепа з ученими розмовляв вишуканою латиною, з німцями — німецькою, з італійськими майстрами — італійською, читав голландські, французькі тексти, досконало знав польську та російську мови.

На Запорізькій Січі до оволодіння знаннями активно і в обов'язковому порядку залучалися діти, які, як уже зазначалося, вчилися в січових, монастирських та парафіяльних школах. Оволодінню дітьми здобутками культури, національними традиціями сприяв і звичай мати при бувалих, заслужених козаках із бездоганною поведінкою учнів, вихованців-джур (діалектне чур).

Джури активно залучалися до інтелектуального життя Запорізької Січі. Вони оволодівали основами грамоти, народними знаннями, одержували військовий вишкіл, опановували лицарський етикет. У них формувалася національно-демократична спрямованість, історична пам'ять, український патріотизм.

Козацьке волелюбне середовище, його стійкі традиції гуманізму та демократизму сприяли інтелектуальному розвитку джур, їхньому демократичному мисленню. Вони з дитинства всотували в себе принципи вічевої демократії. Скажімо, учні молодшого і старшого віку вибирали двох отаманів, які відповідали за збереження виділених на школу коштів, піклувалися про харчування та життєві зручності джур. Учні січової школи самі обирали та звільняли отаманів, які не виправдовували їхнього довір'я. Так з юних літ у козачат викристалізовувалися принципи народовладдя, верховенство громадських інтересів над особистими. З них виростали лицарі честі і звитяги, поборники правди і справедливості.

Інтелектуально розвинені, запорожці в суспільному житті виконували роль духовного каталізатора, соціального ферменту в консолідації й кристалізації українського етносу як народу, як нації. Увібравши в себе кращі моральні чесноти й душевні щедроти рідного народу й примноживши їх у своєму героїчному і шляхетному бутті, запорожці потім повертали ці дарунки в довершеному, облагородженому вигляді. Так, Запорізька Січ упродовж століть виступала як осереддя, духовний центр етногенезу українців, могутнім генератором української державності, соборної національної ідеї. За своєю інтелектуальною, духовно-моральною, гуманістичною наснаженістю, повнотою вираження принципу народовладдя й суверенності вільної особистості, братерським єднанням її громадян — козаків-побратимів Запорізька Січ була унікальним соціально-державним утворенням, розвиток якого був так злочинно перерваний зовнішньополітичними, імперськими силами.

§ 5. Мовна та емоційна сфера козаків

У мові виражається все її духовне багатство, розум і знання, вміння впливати на свідомість людей. І слід сказати, що й тут козацькі інтелект і душа часто зближували довершеними, чарівними гранями. Козаки володіли добірною народною мовою, її багатющим арсеналом. Нерідко оволодівали вони й науковими основами мовного спілкування, що підвищувало вплив сили слова на співрозмовників, слухачів. Недарма ж вони вивчали в колегіумах і академіях граматику, поетику, риторичку, свою рідну і багато інших мов, у тому числі й латину — чудову школу красномовства. Цілком природним явищем було те, що мовлення козаків мало барвистий, експресивний, емоційно-образний характер, з лукавинкою, гумором до побратимів, друзів, до жінок і дітей — м'яким, лагідним, пестливим, шанобливим, а до ворогів — різким, гнівним, сатирично ущипливим, саркастично уїдлигим. Гумор і сатира особливо були в ужитку козаків. Як відомо, вміння сприймати світ через призму смішного, комічного, глузливого взагалі притаманне українській національній психології. А в такому суто чоловічому, експресивному та експансивному, бойовому лицарському товаристві, морально чистому і духовно багатому, ці риси не могли не розквітнути ще вищою мірою.

Характеризуючи специфічні прикмети козаків, зокрема запорожців, Д. І. Яворницький писав: "За вродженими якостями, притаманними щирому малоросу, запорожці відрізнялися вмінням майстерно розповідати, вміли підмічати сторони в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не кривдному тоні. Звичай у запорожців чудні, вчинки хитрі, а мова й вигадки гострі та здебільшого на глузи схожі. Цією рисою характеру запорозьких козаків почасти пояснюються й ті химерні прізвиська, які вони давали новачкам, що приходили на Січ: Гнида, Півторакожуха, Неппиво, Неїжмак, Лупиніс, Загубиколесо, Задерихвіст, Держивістпівстолетом і т. п., людину малого зросту вони, за властивістю свого гумору, називали Махиною, людину великого зросту — Малютою, шибеника — Святошею, лінивого — Доброволею, незграбного — Черепахою; хто з них спалив курінь, той Палій; хто схожий з млинцем, той Корж, хто високий, прямо три-

мається, той Товкач і т. п. Вони всіх піднімають на кпини...”

У години дозвілля, вільний від походів час запорізькі козаки любили, лежачи на животах, погомоніти, послухати розповідь інших, тримаючи при цьому в зубах люлечки, так звані “носогрійки”, або люльки-бурульки. У таких словесних перемовляннях і змаганнях відточувалася красномовність і полемічна майстерність.

Творчо ставлячись до життя і орієнтуючись у будь-яких ситуаціях, козаки проявляли кмітливість, вигадку, дотепність, винахідливість. Вони постійно збагачували український фольклор, на всі випадки життя мали жарти, примовляння та прислів'я. Так, Д. І. Яворницький розповідає, як заporожці пили горілку: “Справжній заporожець не просто пив горілку, а з різними примовляннями і приговорюваннями, на кшталт: “Людина не скотина, більше відра не вип'є”, “Розступися, душе козацька, обілля”, “Вонзім копія в душі своя”. Водку він називає горілкою... частіше всього оковитою, тобто водою життя і звертається до неї, як до живої істоти: “Хто ти?” — “Оковита!” — “А з чого ти?” — “Із жита!” — “Звідкіля ти?” — “Із неба!” — “А куди ти? — “Куди треба!” — “А квиток у тебе є?” — “Ні, нема!” — “То отут же тобі й тюрма””.

Вираз “аква віта” був характерним для козака, зокрема січовика. Їхнє мовлення пересипалося латинізмами, слівцями з інших мов, науковими термінами (плід шкільної науки), іменами історичних діячів інших народів тощо. Так, відаючи належне дипломатичному генію Івана Мазепи, його державницьким і військовим хитрощам, козаки нерідко називали його між собою “Макиавеллі й лис”. Отже, вони добре знали італійського державця Макиавеллі та його науку хитрувань, підступництва.

Писемна мова офіційних паперів, дипломатичних депеш козаків відображала дипломатичний етикет, була густо пересипана велемовними, пишними зворотами.

Козацько-лицарський етикет вимагав усталених шанобливих звертань січовиків один до одного, до старшини, товариства

* Яворницький Д. І. Історія заporізьких козаків: У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — С. 236–237.

** Там само. — С. 239.

тощо: "пане-товаришу", "братчику", "панове", "панове-товариші", "братове", "пане отамане", "пани-молодці" та ін. Усні виступи на козацьких радах теж оформлялися відповідними шанобливими звертаннями до громади та іншими засвідчуваннями своєї шани. Демократизм і шанобливість були характерними ознаками у мовних стосунках старшини і козаків. Зверталися лише на "ви", будь-які командні окрики не допускалися. У своїх стосунках із козаками кошовий поводився не наказово, а по-батьківськи або по-товариськи, називаючи їх "дітками, братчиками, панами-молодцами, товаришами". Так, вислухавши на військовій раді зміст якогось паперу кошовий звертався до товариства: "А що будемо робити, пани-молодці?", або: "Братія моя мила, отамани молодці, військо запорозьке низове, Дніпрове, як старий, так і молодий" і т. п.

Багатий духовний світ козацтва не міг не викликати такого ж багатства й розмаїття почуттів та емоційних станів і настроїв. Як і в розумовій сфері, в емоційній царині яскравою домінантою в запорожців було почуття святої, полум'яної любові до свого краю, народу, кошового товариства. Такої ж глибини у них була і відраза, ненависть до жорстоких, нещадних мучителів і душителів України, що з маніакальною впертістю і люттям протягом століть накидалися на неї з усіх сторін. Ці святі козацькі пристрасті любові й ненависті посилювалися й загальною, відомою всьому світу душевною вразливістю й нерідко емоційною вибуховістю української натури. Однак у мирний час запорожці були здатні на всю гаму людських почуттів, емоційних тонів і напівтонів, надто в ліричній сфері, в коханні до жінки, в сприйманні чарів природи і мистецтва. Бурхливі веселощі в них нерідко змінювалися тихою чи й глибокою похмурістю, меланхолією, тугою за своєю дівчиною, родиною, дружиною, дітьми. Ця розмаїта палітра найтонших почуттів, часто вкрай суперечливих, із особливою силою відбилася в сотнях козацьких пісень і дум, що їх створив козацький художній геній.

Високий естетизм, художність козацької душі виявлялися і в будні, і в свята. "Будучи в душі поетами і мрійниками, — писав великий літописець козаччини, — запорожці завжди вибирали наймальовничіші місця для своїх тимчасових і постійних жител,

злізали на високі скелі, усамітнювалися в лісні пущі, сходили на великі могили і з висоти пташиного лету милувалися ландшафтами і віддавалися тихим думам і високим роздумам. Будучи високими поцінувачами пісень, дум і рідної музики, запорожці любили послухати своїх боянів, сліпців-кобзарів, нерідко самі складали пісні й думи і самі бралися за кобзи, що були в них улюбленим музичним інструментом*.

Байдужі до майнового багатства, життєвих вигід і зручностей, запорожці водночас ставили високі естетичні вимоги до свого святкового одягу, до художнього оформлення своєї зброї, зброї коня. Тому козак, надто кінний, завжди викликав захоплення у селян і міщан. Це враження посилювалося фізичною красою козака — його чоловічою вродою, могуттю тіла, картинністю постави. А що вже говорити про красу душі. Одухотвореність обличчя, розум, що світився в очах і виявлявся в кожному слові, людська гідність і гордість за свою свободу і незалежність, начитаність і красномовство, знання інших мов, шляхетність і краса почуттів і вчинків — усе це було об'єктом замилювання і захоплення.

Козаки створили багатющий фольклор, започаткували професійні літературу і мистецтво. Геніальна козацька дівчина Маруся Чурай була й залишається нашою найвидатнішою поетесою-пісняркою тих часів. Славна пісня козака-поета Семена Климовського "Іхав козак за Дунай" поширилася в багатьох країнах Європи. Геніальними були композитори Козацької доби, які працювали в Києво-Могилянській академії, — Д. Бортнянський, А. Ведель, М. Березовський, їхні твори відомі в інших країнах світу. Ці та інші факти красномовно свідчать про багатий і глибокий емоційний світ козацтва, який сяє своїми веселковими барвами в різних видах і жанрах українського мистецтва.

* Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 237.

§ 6. Особливості психології козаків-характерників

Психологія козаків-характерників — до кінця непізнаний феномен їхньої духовності. У козаків ментальний лад засяяв новим світлом, так би мовити, відшліфованих старих, традиційних граней психіки свого народу. Майже постійні екстремальні умови військового життя, надлюдська напрута розуму та волі з метою виживання, в пошуках виходу із ворожого оточення вигартовували могутні, титанічні козацькі характери, сталеву волю, залізні нерви, гострий і кмітливий, винахідливий розум, блискавичну реакцію, фантастичну інтуїцію. І все це разом витворило нову якість — магічне чаклунство, оте знамените запорозьке характерництво.

Із згаданих елітних козацьких прикмет найнезбагненнішою є здатність до магічного чарування, чаклування. Таких чаклунів-чарівників запоріжці називали характерниками. Цим самим правильно підкреслювалася роль видатного характеру й могутньої волі в генезисі цього магічного обдарування. Те, що розповідають про козаків-характерників, не вкладається в буденній свідомості людей, а тому більшість сприймає ці розповіді, як поетичні легенди, або лише як пропагандистські трюки січовиків з метою психологічного залякування своїх супротивників. В основному саме так трактує козацьке характерництво навіть такий його речник, як Д. І. Яворницький: "Для того, щоб налякати або настрахати ворога, запорозьці нерідко самі поширювали про свою силу й непереможність неймовірні розповіді й змушували вірити в те інших. Говорили, наприклад, що між ними завжди були так звані "характерники", яких ні вогонь, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі "характерники" могли відпирати без ключів замки, плавати на човнах по підлозі, як по морських хвилях. Перебиратися через ріки на сукняних волоках або рогожевих цинонках, брати в голі руки розпечені ядра, бачити за кілька верст навколо себе за допомогою особливих "верцадел" (тобто дзеркал. — Авт.), жити на дні рік, влазити і вилазити із туго зав'язаних і навіть зшитих мішків, "перекидатися" в котів, перетворювати людей у куці, верш-

ників — у птахів, влазити у звичайне відро і пливти в ньому під водою сотні, тисячі верст”.

Цікаво відзначити, що в одних випадках Д. І. Яворницький ставить під сумнів розповіді про характерників, а в інших наводить факти, які суперечать такому ставленню до явищ, пов'язаних із козаками-характерниками. Так, у розділі п'ятому третього тому своєї знаменитої наукової праці про запорожців він пише про такий історичний факт, що стався на Запорізькій Січі в 1691 році і свідками якого було багато козаків, старшини. Кошовий отаман Іван Гусак засудив був до страти за свавілля, грубе порушення запорозьких звичаїв трьох козаків — популярного на Січі героя багатьох походів, неабиякого ватага і, на жаль, пияка Матвієвця і двох його товаришів, Москальця і Остапця.

Річ у тім, що Матвієвець, ні в кого не спитавши дозволу і ради, уклав з імеретинським царем договір про те, що прийде зі своїм козацьким загоном у Грузію, аби придушити там місцевий заколот. Провівши відповідну агітацію, Матвієвець зібрав добровольців і почав вимагати в кошового судна й човни для свого походу. Одержавши відмову, він почав діяти свавільно. Стався конфлікт, під час якого Матвієвець накинувся на кошового. Трьох бунтівників закували в кайдани, однак Москалець зумів непомітно втекти.

Далі Д. І. Яворницький пише: “У п'ятницю другого тижня великого посту кошовий Гусак зібрав раду, на раді виклав злочин Матвієвця і спитав, яке покарання належить винести йому. Присутнє тут низове товариство й курінні отамани на таке запитання відповідали, що Матвієвцю і його товаришу належить присудити смертну кару. Тоді було ухвалено засуджених стратити негайно. Кат, татарський невільник, Матвієвцю одразу стяв голову, і страчений того ж дня був похований на місці страти, однак із Остапцем сталося дивовижне чудо: кілька разів татарин ударив його по шиї, але ніяк не міг відрубати йому голову, так і залишився він не дорізаним. Тоді товариші взяли його на вилікування і стали заживляти його рани”^{*}. Страта загального улюбленця викликала

^{*} Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 236.

^{**} Там само. — Т. III. — С. 236.

велике невдоволення в багатьох запорожців, які були якраз відсутні. Гетьман І. Мазепа у своєму листі назвав цю страту варварським вчинком.

Козак Остапець, як бачимо, був характерником. Сучасні йоги теж можуть так напружити своє тіло, робити його твердокам'яним, що його не бере ні сокира, ні ніж. Отже, запорожці знали науку своїх предків про самовладання, керування своїм тілом, і могли викликати в собі такий стан, який сучасна наука ще не здатна пояснити. Є всі підстави вважати, що запорожці-характерники знали, зберігали і передавали з покоління в покоління езотеричні, астральні знання і магічне мистецтво далеких пращурів.

Наука чаклунства, мистецтво магії не пропали марно. Вони перейняті народними знахарями і ворожбитами, і один із напрямків відродження їх — діяльність сучасних екстрасенсів, астрологів.

Утім, можливо, існують певні документи, які підтверджують, що запорожці-характерники таки були. Настав час вивчити архів Запорізької Січі, який після її руйнації було перевезено до містечка Каліберди Полтавської області. Так само було зроблено і з бібліотекою Запорізької Січі. Ці два важливі історичні факти (наявність в Січі бібліотеки, архіву) підтверджують високий рівень культури, освіти запорізьких козаків, їхньої державності.

Народний цілитель і метеоролог, автор цікавих книг Леонід Іванович Горбань, мешканець містечка Каліберди, свідчить, що його дідусь глибоко знав козацьку науку чаклунів, чарівників. Її він вивчив почасти в козацькому архіві та бібліотеці, а почасти перейняв від тих старих людей, які продовжували розвивати козацьке характерництво. Коли його онуку виповнилося 6 років, до діда прибули старі козаки і сказали:

— Опанасе, а чому ти не передаєш свою науку внукові?

І дідусь почав передавати свої знання та вміння. Тепер його онук, тобто сам Леонід Іванович, знає дуже багато таємниць діагностування хвороб та їх лікування. В районній лікарні рахуються з його діагнозами та лікувальними засобами. Добродій Леонід Горбань свідчить, що запорожці, крім усього іншого, вміли точно передбачати погоду. Вони знали таємниці складних розрахунків. Знали систему подвійного числення часу та інші невідомі

для багатьох системи знань. У своїх розрахунках і магічних діях використовували різні магічні символи, зокрема і шестикутну зірку Давида. Вміли передбачити майбутнє. Панько Куліш розповідає в романі "Чорна рада" про запорізького чаклуна Степана Плаху, який умів на 100 років уперед вгадувати події. Отже, серед запорожців були свої Нострадамуси і Ванги, тільки ми дуже мало знаємо про них.

Утікає козак від татарської погоні, розстелить на воді бурку та й перепливе швидко на другий берег. Зайде у в'язницю, виведе непомітно з полону товаришів — варта ворожа й не поворухнеться, і замки будуть цілі. Сидячи сам ув'язнений, намалює на стіні човен, сяде в нього та й попливе морем та Дніпром до Січі-матері та Великого Лугу — батька. Або сам пройде крізь стіну і двері. Легенди? Байки?

Ось уже в наші дні у такий самий спосіб вийшов із тюрми відомий борець за права людини, учений і винахідник Борис Васильович Болотов. Ув'язнений за свою правозахисну діяльність ще до "перебудови", 27 лютого 1986 року він вийшов з тюрми, взявши з собою ще й товариша, і вимагав від чергового з'їзду партії переглянути його справу. Після цього він сам повернувся до буцегарні. Однак за таку "самоволку", як і його товариш, змушений був провести за ґратами додатково два з половиною року^{*}.

В минулому чимало персонажів увійшли до української, в тому числі козацької, історії як характерники. Це були прямі спадкоємці чаклунського хисту київського і польського князя-характерника Всеслава, який, як записано в Софійському літопису від 1044 року, народився з третім оком на тімені й тому був ясновидцем. У "Слові о полку Ігоревім" описується, як Всеслав міг перекинутися у вовкулаку і до опівночі промчати з Києва до Тмуракані (на Таманському півострові), а вранці вершити свої княжі справи в м. Києві.

Магічною здатністю чарувати людей володів Іван Мазепа. Ще юнаком він зачарував польського короля і весь королівський двір. Ще молодим його мав стратити Іван Сірко, перейнявши його з місією до Кримського хана, яку відомий козацький отаман

* Болотов Б. В. Диплом від Бога // Наука і суспільство. — 1991. — № 3. — С. 17–18.

дуже засуджував і вважав злочинною. Та Іван Мазепа так вплинув на Івана Сірка, людину із сталевими нервами і непорушну у своїх переконаннях, що кошовий замислився і сказав козакам-запорожцям: "не вбивайте його..., може, колись стане в пригоді Батьківщині". Навіть такий тиран, як Петро I, 20 років був під дією магічного впливу Івана Мазепи. Полюбивши Мотрю і будучи за неї значно старший, Іван Мазепа, напевне, зачарував і її глибиною почуттів, привабливістю своєї особистості.

Багато є свідчень і про характерництво легендарного кошового Івана Сірка. Унікальність його блискучої кар'єри як полководця пояснюють нерідко саме його магічним впливом на ворога, якому він нав'язував свою волю, вигідне для козаків розташування під час бою тощо. Навіть по смерті великого чаклуна ратного мистецтва запорожці, як це збереглося в народній пам'яті, п'ять років возили із собою руку улюбленого кошового, яка випромінювала переможну магічну енергію. Перед боєм вони виставляли звитяжну правицю свого полководця, вигукуючи: "Стій, душа і рука Сірка з нами!".

Відомо, що козаки перед боєм напускали ману на ворога. Загони запорожців дедалі ближче підходять до поляків чи татар, а ті їх не бачать. Уже в наші дні екстрасенси почали відтворювати такі та подібні феномени. Деякі з них виступають навіть у ролі артистів цирку: скажімо, тулуб артиста видно, а голови немає. А нещодавно один індійський факір установив своєрідний світовий рекорд: у присутності авторитетної наукової комісії за 40 з чимось хвилин зробив невидимим... цілий поїзд! Спершу потяг затягло туманом, потім його взагалі не стало видно. Якщо екстрасенси і факіри це демонструють, то чому б цього не робити й козакам-характерникам?

Науковці доводять, що козаки-характерники від своїх пращурів, зокрема від волхвів, духовних наставників віри дохристиянської епохи, перейняли їхні магічні дії, чаклунські вміння. Таке мистецтво у наших пращурів було на високому рівні. Переселяючись, наприклад, ще в трипільські часи на територію сучасної Індії, вони, очевидно, перенесли туди і свої чаклунські вміння, які згодом трансформувалися у систему йоґів.

Є історичні свідчення, що і в Козацьку добу, і в епоху Київської Русі деякі люди могли вмить перенести матеріальні тіла на величезні відстані. Сучасна наука продовжує досліджувати таке явище і називає його депортацією.

Уже нині незаперечно доведено, що людська психіка, наше біополе можуть вступати у взаємодію з фізичними полями та матеріальними тілами. Досить назвати таке відоме явище, як телекінез (здатність окремих осіб своїм поглядом переміщати різні предмети) чи полтергейст, коли через невідомі нам причини у квартирі починають рухатися окремі предмети.

Численні дані про козаків-характерників свідчать, що українське козацтво мало високий духовний, психологічний рівень.

Висновки та методичні рекомендації

В умовах незалежної України стало можливим поглиблене дослідження національної сутності, якостей характеру та світогляду українців, їхнього світосприймання, самобутньої психології. Вищі вияви національної психології були притаманні українським козакам, запорозьким лицарям. Козаки часто сягали духовних вершин розвитку своєї самобутньої психології, мислення. Вони мали, як правило, ясний і гострий розум, глибокі емоції та почуття, тверду волю, багату уяву. Не дивно, що чимало національних пріоритетів у різних галузях життя (військовій справі, соціальній і духовній сферах, розвитку своїх можливостей та ін.) належить саме козацтву.

Особливо великі заслуги українського козацтва в тому, що всім своїм способом життя воно утверджувало психологію та філософію народовладдя, людської гідності і честі, рівноправності і справедливості, принципи демократії та гуманізму. На теренах України ще в епоху Київської Русі і навіть раніше плекався культ вільної особистості і волі, свободи народу як його духовна домінанта. "Краще люта смерть, ніж ганебне рабство" — цю духовну настанову, фундаментальну ознаку своєї психології старші по-

коління козаків передавали молодим генераціям, як найдорогоціннішу естафету життя.

Аналіз суспільно-політичної, національно-державницької позиції козаків переконливо свідчить, що їхня психологія найтіснішим чином пов'язана з козацькою ідеологією, філософією, мораллю, політичною свідомістю і правосвідомістю.

Молодому поколінню треба глибоко усвідомлювати, що волелюбний і нескорений козацький дух, лицарська психологія, філософія, ідеологія українського народу стали благодатним ґрунтом для неперевершених національних шедеврів Тараса Шевченка. Як ніхто інший, він пізнав з раннього дитинства глибинні пласти психології рідного народу. Належачи до козацько-гайдамацького роду та увібравши в себе національні цінності і святині, глибінь народних почуттів, інтелекту і сили волі, Т. Шевченко відчував, переживав і усвідомлював всі грані розмаїтого життя народу, його прагнення, устремління та пориви до духовних висот і високохудожньо відтворив їх у вічно живому "Кобзарі". Ця геніальна книжка Велета української духовності вперше закарбувала на скрижалях історії вічно пульсуючий і непереможний лицарський дух рідного народу, зокрема його елітної частини — козацтва. Молодь має знати, що центральні персонажі творів Т. Шевченка — це козацькі керманічі визвольного руху: гетьмани, Гонти і Залізняк, Назар Стодоля і Ярема Галайда, козаки, лицарі. Вони концентрують у собі такий потужний потенціал психології, духовності, з якого завжди черпатимуть на снагу, енергію, найвищі національні цінності нові покоління нашого народу.

З верховин українського генія Великий Кобзар оволодів національним способом мислення і "став велетнем у царстві людської культури..., вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим" (І. Франко). Т. Шевченко осягнув найглибші пласти вітчизняної дійсності та часопростір Космосу, Божественну сутність буття. З вулканною силою і щонайглибшою любов'ю до України — Батьківщини він висловив і розкрив усьому світу заповітні мрії, ідеали, надії своєї нації на вільне і щасливе життя, її право мати власну національну державу.

На прикладах героїв творів Т. Шевченка, інших письменників, на фактах і подіях з історії та культури українського козацтва необхідно пояснювати учням, що козацький характер — це вищий рівень українського національного характеру. Для прийдешніх поколінь найвищими взірцями козацького характеру стали І. Богун, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик, І. Сірко, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький та багато інших представників українського козацтва.

Вдячним матеріалом для досягнення високих цілей виховання є наукова інформація, художні твори про козаків, їхню психологію. Батькам і педагогам необхідно глибоко знати про героїчні вчинки, справи, емоційні стани, екстремальні ситуації, інтелектуальні здобутки, вольові зусилля українських козаків, їхні морально-психологічні якості для того, щоб виховувати дітей на такому високодуховному матеріалі. Завдяки таким підходам у свідомості дітей формуються яскраві образи козаків, лицарів, які стають високими взірцями для творчого наслідування. Тому важливим завданням кожного батька, матері, вихователя дитсадка, вчителя школи є збагачення дітей змістовною і цікавою інформацією про гетьманів, провідників національно-визвольного козацького руху, інших козаків, на яких діти орієнтуються як на високі приклади любові до України, вічного служіння нашому народу.

Здобутки сучасної науки, потреби нашого суспільства вимагають від кожної матері, батька, вчителя і вихователя докорінно поліпшити виховання дітей, починаючи з раннього віку, а також підлітків та юнаків. Необхідно значною мірою підвищити рівень розвитку мислення, почуттів, емоційних станів, уяви, волі дітей дошкільного віку, оскільки саме в такому віці маємо багато невикористаних можливостей розвитку дитини.

Нині чимало батьків, вихователів дитячих садків забувають, що діти козаків змалку, в невимушеній і цікавій формі охоче оволодівали піснями, історичними розповідями, легендами, думами, прислів'ями і приказками про козаків, їхню високу мораль, героїчні вчинки. У процесі глибокого засвоєння у звичайних життєвих ситуаціях (від дідуся, батька, матері, родичів, кобзарів) різноманітного за жанрами козацького фольклору, під дією його

численних художньо-образних, логічних засобів у дітей успішно розвивалися мислення, пам'ять, емоції, воля та інші психологічні процеси, стани. В сучасних умовах обставини змінилися в гірший бік. Як правило, батьки і педагоги використовують у виховній роботі лише окремі твори фольклору, зокрема козацького — і то, від випадку до випадку. Звідси маємо великі втрати в пробудженні і розвитку духовних сил дітей, їхньої пам'яті, мислення, почуттів та емоцій, уяви, волі.

Враховуючи психологічні та вікові особливості дітей, необхідно, щоб вони з дошкілля систематично і послідовно засвоювали фольклорні твори про козаків, їхню героїчну боротьбу з ворогами України. В такому разі в дітей гармонійно розвиватимуться психологічна, моральна, інтелектуальна, естетична сфери. Ще з дошкілля діти захоплюються постатями, образами видатних гетьманів, провідників козацького визвольного руху С. Наливайка, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, Д. Нечая, М. Кривоноса та ін. Не забуваймо, що діти 5–6 річного віку, як твердять науковці, мають уже знати видатних представників свого народу, національних героїв, захоплюватися ними і брати з них приклад.

Підрастаючи і дедалі глибше оволодіваючи козацьким фольклором, науковими відомостями про козаків, діти глибоко замислюються над тим, що вільна, розвинена особистість була духовною домінантою козацької психології. Історія козацтва, його культура дають вдячний матеріал для того, щоб підлітки та юнаки глибоко усвідомлювали і розвивали в собі якості справжнього, високодуховного козака, людини-лицаря.

Коли особистість із ранніх років вибирає улюбленого національного героя-козака, лицаря для наслідування, вона черпає в його духовності, подвижництві, любові до рідної землі енергію, моральні сили і стимули для подолання перешкод, здійснення добрих справ, досягнення успіхів у навчанні, поведінці, громадській роботі.

Залучаючи дітей до козацьких гуртів, братств, сотень, куренів, паланок і кошів, педагоги домагаються того, що учні глибше вивчають силу волі та силу духу, психологічні особливості козаків, їхню культуру та державотворчу діяльність.

Виховний вплив на дітей початкової школи посилюється, коли систематично проводити з ними бесіди на теми: "Чим мені подобаються українські козаки?", "Що було найголовнішим у житті козаків?", "Які героїчні вчинки здійснив Іван Сірко?", "Козаки — народні герої України", "Народний герой — гетьман Байда-Вишневецький", "Лицарські справи і вчинки козаків", "Козаки — вірні сини України" та ін.

Необхідно домагатися, щоб учні середніх класів вміли аналізувати якості характеру козаків, помічати особливості їхнього мислення, уяви, пам'яті, волі. З такими учнями доцільно проводити бесіди на теми: "За що наш народ шанує козаків?", "Стійкість і незламність козаків у боротьбі з ворогами", "Воля козаків до перемоги", "Мотиви вчинків козаків", "Які риси характеру мають козаки — герої пісень, дум?" та ін. З учнями середніх класів доцільно проводити диспути, дискусії, в яких вони можуть ділитися думками щодо різних художніх творів, мистецьких картин, в яких зображено постаті козаків-героїв. Теми дискусій, диспутів можуть бути орієнтовно такими: "Чому козаки засуджували зраду Батьківщини?", "За що Тарас Бульба покарав сина Андрія?", "Жертовність українських козаків", "Що означає поняття — козацький гарт людини?", "Наше ставлення до сучасних козаків" тощо.

Старшокласників потрібно активно залучати до участі в наукових, науково-практичних конференціях, "круглих столах", усних журналах, тематичних вечорах, присвячених українському козацтву. В учнів необхідно виробляти уміння глибоко аналізувати внутрішній світ козаків, особливості їхнього мислення, почуттів, волі. Тематика виховних заходів може бути такою: "Лицарська звитяга козаків", "Козак — це звучить гордо!", "Розумова сфера козаків", "Бог і Україна — найголовніше для козака", "Шляхи виховання козацького характеру", "Духовні цінності українського козацтва" тощо.

Педагоги уважно стежать за тим, щоб у процесі пізнання старшокласниками внутрішнього світу козаків — історичних діячів та героїв мистецьких творів перед учнями розкривався потужний потенціал психології, духовності козацтва, з якого вони черпатимуть наснагу, енергію, силу волі і силу духу, глибокий український патріотизм і високу громадянськість.

З метою глибшого усвідомлення учнями психології українських козаків необхідно, щоб вони дали вичерпні відповіді на такі питання й вирішили завдання:

1. Які складові внутрішнього світу козаків входять до сфери їхньої психології?

2. В яких геополітичних, суспільно-політичних умовах відбувався психологічний гарт козаків?

3. З яких джерел національного життя діти пізнавали протягом століть мислення, уяву, емоції та інші психологічні процеси, особливості козаків?

4. Як треба розуміти висловлювання: "Культ вільної особистості — духовна домінанта козацької педагогіки"?

5. Які основні морально-психологічні якості мали козаки, їхні гетьмани, кошові отамани?

6. Розкрити чинники (природні, суспільні), які впливали на формування українського козацького характеру.

7. Проаналізуйте твердження академіка Д. І. Яворницького, який вважав, що "світлою стороною характеру запорожців" була "висока любов їх до особистої свободи, за яку вони вважають краще люту смерть, ніж ганебне рабство".

8. Якою була морально-психологічна атмосфера, притаманна козакам у буденному житті, військових походах, битвах із ворогами?

9. Якими думками, цілями і почуттями керувалися козаки, коли зміцнювали козацький демократичний лад, систему вибору старшин, широке народовладдя?

10. Які є підстави для того, щоб вважати козацький характер вищим виявом українського національного характеру?

11. З'ясувати найтісніший зв'язок "зовнішнього вигляду" запорізьких козаків та їхніх "внутрішніх якостей" (за академіком Д. І. Яворницьким).

12. Чому дослідники часто називають козаків "володарями становища", "господарями рідної землі"?

13. Як треба розуміти природні основи, специфічні національні якості, особливості характеру українських козаків, запорожців-лицарів?

14. Чи поєднувалися гармонійно в характері козаків-запорожців щедрість, гостинність і доброзичливість до всіх добрих людей, їхня поетичність, романтизм, мрійливість із твердістю, незламністю в боях, ненавистю до загарбників?

15. Якою була розумова сфера українського козацтва?

16. Як ставилися українські козаки до рідної мови? Якою мовою спілкувалися на Запорізькій Січі козаки, зокрема і представники інших національностей (білоруси, поляки, росіяни та ін.)?

17. Як впливали на психологічний комфорт козаків їхнє ставлення один до одного, до дітей, жінок і старих людей?

18. Розкрити засоби і прийоми козаків з метою самовдосконалення, саморозвитку, самоконтролю та самореалізації в діяльності, справах, корисних для України.

19. Які психологічні особливості мали козаки-характерники?

20. Що було спільним у психології українських козаків, січових стрільців і вояків УПА?

21. Якими психологічними, морально-політичними якостями ще належною мірою не оволоділа частина сучасних українських козаків?

22. Яких ви знаєте дослідників козацького характеру, світогляду, психології? Чи згодні ви з їхніми висновками про психологічну сферу козаків?

МАУП

РОЗДІЛ III.

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДУХОВНІСТЬ

§ 1. Висоти козацької духовності

Україна робить упевнені кроки у своєму державному, культурному та духовному відродженні. Повертаються із забуття волелюбні заповіді дідів і прадідів, національні цінності та святині. Сучасна епоха відродження має привести до відновлення забутих і занедбаних національних, зокрема й козацьких, традицій і звичаїв, досягнень вітчизняної культури на попередніх етапах її розвитку. Національне відродження — це якісне оновлення багатогранного життя, яке передбачає всебічний розвиток нашого суспільства, української нації та держави, і забезпечує невпинний поступ вітчизняної культури, науки, освіти, економіки, духовності до світових висот.

Розбудова незалежної України, досягнення нею в найближчому майбутньому в багатьох галузях життя світового рівня розвитку неможливі без пізнання і творчого відродження національно-духовних пластів минулого, зокрема великої Козацької доби. "У XVI ст. народжується нова форма спілкування українців — Запорізька Січ як християнська демократична республіка. Її визначальними рисами були воля й козацтво, що розливалися, за висловом М. Гоголя, на всю Україну. Цієї думки дотримувались М. Костомаров, М. Грушевський та інші дослідники. Саме з Січі розпочала свій віддік українська Гетьманщина, привабливість упорядкування форм співжиття народу якої не втратило свого значення й нині". Пізнання ідейно-морального, виховного потенціалу козацької духовності, розкриття своєрідних форм її існування, самобутніх шляхів розвитку має вирішальне значення у відродженні та становленні української національної системи виховання, школи і педагогіки, у формуванні вільної особистості, її духовності.

* Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій: у 2-х т. — К.: Генеза, 1993. — Т. I. — С. 199.

Особлива роль у вихованні сучасної молоді належить пізнанню духовності запорізьких козаків, які були елітною частиною українського народу. Мав рацію видатний історик України Михайло Грушевський, підкреслюючи, що період існування Запорізької Січі — “це найбільш яскравий і цікавий період українського життя і з погляду українця-потомка, і з погляду стороннього дослідника-історика”. Додамо, що Запорізька Січ разом із її морально-духовним потенціалом, виховними традиціями є найяскравішою сторінкою і в історії вітчизняної педагогіки. У багатьох відношеннях Запорізька Січ не має аналогів в історії. В цьому лицарському осередку гартувалася слава когорта видатних українських гетьманів, мудрих державних діячів, полководців, провідників народних повстань проти національного гніту: Северина Наливайка, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Павлюка, Івана Сулими, Дмитра Гуні, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Івана Сірка, Івана Мазепи, Максима Залізняка, Семена Палія та багатьох інших. Запорізьке козацтво — це гордість української нації, найвищий її злет у своєму віковичному розвитку.

Одним із найвидатніших козацьких полководців був Петро Конашевич-Сагайдачний, освіченість, духовність якого були надзвичайно високі. Саме під його керівництвом козацтво стало не лише могутньою військовою силою, а й найважливішим державотворчим чинником. Навіть військові, політичні супротивники давали йому високу оцінку як неперевершеному стратегу і тактику військової справи, далекоглядному політику. Коли над Європою нависла смертельна загроза навали величезної армії султанської Туреччини, в керівних колах європейських країн вироблялися плани призначити головнокомандуючим з'єднаних збройних сил антитурецького блоку держав гетьмана запорізького козацтва Петра Сагайдачного. Він здобув освіту в першій вітчизняній Острозькій академії, заснованій в 1576 році. Тут працювали професорами такі відомі українські вчені, як Г. Смотрицький, Д. Наливайко (рідний брат відомого провідника козацько-селянського повстання проти польського гніту Северина Наливайка), В. Малюшинський, С. Флячич та ін.

На все життя П. Сагайдачний залишився вірним поборником національної системи виховання, меценатом освітніх закладів. Глибоко усвідомлюючи роль Києво-Могилянської академії в розвитку культури, освіти, науки України, її державності та роль Київського братства в об'єднанні всіх національних сил, гетьман П. Сагайдачний вступив до нього, як ми вже зазначали, разом із 20-тисячним Військом Запорізьким. Цей крок мав велике політичне значення, він сприяв зміцненню Київського братства як національно-просвітницької і патріотичної організації. Значну частину своєї маєтності П. Сагайдачний заповів Київському братству і Києво-Могилянській академії, яка успішно готувала національні культурні, освітні та наукові кадри, була найвизначнішим центром української духовності.

Українська козацька духовність постійно поглиблювалася завдяки творчому використанню досягнень вітчизняної та зарубіжної науки, а також народної мудрості, вона впливала на найширші народні маси, надихала їх на боротьбу за свою свободу.

Українська козацька духовність — це історично сформована система духовних багатств лицарської верстви рідного народу, яка виробила і в своєму бутті, способі життя відобразила найвищі цінності його національної душі, характеру, світогляду та ідеології. Козацька духовність — це містке фундаментальне поняття, наснажене згустками життєвої, культурно-історичної мудрості, ідейно-моральним та емоційно-естетичним змістом, національним і загальнолюдським потенціалом. Це поняття розкриває людину-українця як активного діяча історії свого народу, господаря рідної землі та держави, володаря, охоронця і примножувача національних матеріальних і духовних багатств.

Як вища якісна характеристика свідомості, козацька духовність має свою самобутню систему цінностей. Їй притаманні цілісність і гармонійність, віра, надія і любов до всього батьківського, свого родоводу, повага до загальнолюдських здобутків, єдність істини, добра і краси. Складовими і невід'ємними компонентами козацької духовності є презирство і ненависть до всього, що гальмує розвиток рідного народу, обмежує його можливості та перспективи, прагнення та уміння долати перешкоди,

які стоять на шляху до утвердження волі, свободи особистості і народу, незалежності України, рівноправності всіх націй.

Чужоземні колонізатори прагнули будь-що знищити матеріальну базу козацької духовності, насамперед ту споконвічну територію, яка виплекала лицарську духовність України. Її серцевину становили Запорізька Січ — форпост вільнодумства, народної філософії свободи і незалежності та Гетьманщина — Українська козацька держава, стольними градами якої були Чигирин, Батурин, Глухів.

Дуже важливим історичним фактом є те, що козаки завжди були **власниками** (землі, домашньої худоби, будівель тощо), дбайливими господарями, мали високий рівень добробуту, жили, як правило, заможні. У спадок від дідів і прадідів вони одержали рідну землю, густо зрошену потом і кров'ю. Збереження і примноження скарбів рідного народу, звитяжний захист його від ворогів сприяли постійному розвитку культури, духовності козаків. У ній чільне місце посідали ідеї власності, здобутої власними руками, кмітливою і підприємницькою думкою.

Козацька духовність була невіддільна від ідеї Бога як захисника народу, нації, України. Образно кажучи, на вершині козацької духовності були Бог і Україна, а непорушними підвалинами її — ідеї любові до рідної землі, народу, пошани до волелюбних заповідей дідів і прадідів.

Стійкість і міць козацької духовності становило те, що лицарі свято берегли віру батьків і дідів, їхні духовні здобутки. Ще з епохи дохристиянської, зокрема дайбожицької, вони донесли побожне ставлення до рідної природи, землі, середовища, у якому жили. Вірування, духовні традиції дайбожичів так виховували молодих, що вони відчували нерозривну єдність із неживою і живою природою, територією пращурів, духовність яких сприяла тому, що в кров і плоть, свідомість і підсвідомість козаків входило відчуття і осмислення себе органічною частиною навколишнього природного середовища, материзни і дідизни. Засоби сімейної, шкільної та соціальної козацької педагогіки так впливали на особистість, що в неї не виникало ніякого відчуження від рідної природи, землі, як це стало помітно в пізніші часи, ближчі до наших. Високе поетичне ставлення до дійсності, оспівування

краси життя, високі душевні поривання, що, здавалося, своїми регістрами сягали неба й зірок, були притаманні і козакам, і їхнім предкам-дайбожичам. Світлість душі, високість її устремлінь, глибина милосердя і віра в перемогу людського тепла, гуманності, єдність із рідною природою, устремління до таємниць Космосу — все це дає підстави називати їх **сонцепоклонниками**. Знаменно, що близькість до природи, її глибоке відчуття, гуманне ставлення до неї дайбожичів і козаків, їхня самобутня духовність, що передавалася з покоління в покоління, допомогли великому українському патріоту зі світовим ім'ям, першому президенту Всеукраїнської академії Наук (ВУАН) В. Вернадському створити геніальне вчення про ноосферу, збагатити сучасну цивілізацію.

В останні десятиліття офіційного існування українського козацтва в межах Російської імперії наш великий національний любомудр Г. Сковорода, що був родом із козацької родини, став на сторожі волелюбної духовності. У науковій, філософській думці, широкій просвітницькій і педагогічній діяльності він був авторитетним виразником і творцем на новому історичному етапі не скутого жодними чинниками лицарського мислення. Однак культурно-історичні обставини погіршувалися, російська імперія поступово підрізала коріння українській, зокрема козацькій, духовності, систематично звужувала сфери її функціонування та розвитку. Коли русифікована і пройнята московським духом Церква стала виразником інтересів Російської імперії, Г. Сковорода почав різко критикувати її служителів, Біблію, трактування і усвідомлення змісту якої спрямовувалося на витіснення пізнавального та виховного ідейного, емоційно-образного потенціалу української, зокрема й козацької, духовності. Доводиться лише дивуватися, яку треба було мати глибіню проникливої думки, силу духу, громадянську мужність, справді лицарську відвагу і прозорливість, щоб усвідомити ту негативну роль, з якою наші недруги почали використовувати Біблію — скарбницю багатьох загальнолюдських цінностей.

Найвищими національними і загальнолюдськими духовними цінностями козацької еліти були ідеї волі та свободи людини і народу, нації і держави. Козацька духовність спрямовувалася на утвердження національного способу життя, укорінення та увіч-

нення в ньому реалій, геніально висловлених Великим Кобзарем України Тарасом Шевченком: "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля".

Історична доба козаччини формувала цілісну, суверенну індивідуальність, повноцінну особистість, яка була творцем і володарем самотутніх скарбів духовності. Козацька духовність забезпечувала високу ефективність розвитку економіки, зокрема вирощення сталих високих урожаїв пшениці, жита, інших злакових. Чужоземці згадували, що в козацьку добу українці збирали стільки хліба, що нерідко не знали, куди його подіти.

Доки козацтво плекало свою високу духовність, доти була і українська держава, незалежна чи автономна. Вільне українське лицарство забезпечувало стрімкий розвиток усіх сфер державного життя, зокрема культури, науки, освіти, виховання.

§ 2. Основні складові козацької духовності

Національне відродження народів світу починалося з поглибленого пізнання духовних здобутків рідного народу. І лише на такій національно-духовній основі творче використання досягнень світової культури є дуже корисним, необхідним.

У нашого народу козацька духовність мала найвищий статус, користувалася непорушним авторитетом, пріоритетністю. У своїй етнічній пам'яті народ свято береже легенди, перекази, бувальщини, думи, пісні, поеми, інші історико-культурні пам'ятки, в яких закарбовано для майбутніх поколінь благородні діяння, лицарські подвиги попередників.

Козаки — це люди з міцним здоров'ям, фізично дужі, стрункі і статечні, мудрі досвідом, мужні серцем і щедрі душею, сильні волею і духом, діти квітучої, родючої землі та полуденного неба, розкішної української природи, неповторно чарівних ландшафтів. Безмежні причорноморські простори, незаймані і розлогі степи півдня країни, велич і краса прадавнього Дніпра-Славути, незабутні в народній пам'яті героїчні діяння пращурів, їхні духовні поривання та досягнення — все це реально відчувалося і

сприймалося, жило в уяві козаків, трансформувалося в їхній свідомості, сприяло формуванню глибокої духовності.

Етнічна свідомість, менталітет наших предків формувалися в конкретно-історичних обставинах під дією низки чинників — природних умов на території, де вони проживали, духовного досвіду попередніх поколінь, впливів культур інших, зокрема сусідніх народів. Поступово формувалася козацький спосіб життя, який у взаємодії з природними, геополітичними факторами кристалізував той глибинний, самобутній, історично стійкий внутрішній світ, комплекс якостей, найтонших нюансів душевного та духовного життя козаків, який увійшов у світову цивілізацію під назвами козацька філософія, козацький світогляд, козацька ідеологія, козацький характер та ін. Пізнання духу нашої минувшини, всебічне цілеспрямоване відродження козацької духовності забезпечить успіх у справі очищення наших душ від "злоякісних пухлин", нарощень у колоніальні часи на нашій національній ментальності, сприятиме врахуванню її сильних і слабких сторін у державотворчому процесі.

Наші багаторічні дослідження української ментальності, козацької духовності свідчать про те, що лицарській духовності були притаманні особливі прикмети.

Усі свої духовні сили, любов, віру і надію козаки пов'язували зі святими для них іменами Бога і України. Ними були пройняті їхні бажання і сподівання, мрії, плани, практичні справи та дії, перспективи життя. Козаки глибоко вірили в Бога як у Вищу Справедливість, у їх середовищі навіть побутовали прислів'я, усталені вирази, що відображали провідні ідеї їхнього світогляду: "Із своїм Богом пряма дорога", "Корись своїм Богом — і тобі скориться світ", "І наш Бог — не плох" та ін. Тобто козаки були переконані в тому, що віра в Бога, надія на те, що він всесильний, допоможе в розв'язанні і особистих, і загальнонаціональних, державних питань, сприятиме досягненню поставленої мети. В такому разі вони говорили "Дякуємо Богу за допомогу".

З іменем Бога в серці і в думці козаки не допускали ні окатоличення, ні русифікації рідної церкви. В їхній свідомості Бог беріг Матір-Україну, весь український православний народ, козацтво. Ідея Бога була вінцем козацької духовності, системоутво-

рюючим ядром якої була любов до рідної землі, її державних, політичних, культурних і національних інтересів.

Надзвичайно важливою ознакою духовного життя козаків була гармонія любові та ненависті. Народна виховна мудрість, козацька педагогіка (сімейна, шкільна та соціальна) формували в дітей синівську любов до Матері-України, землі-годувальниці, рідного краю, заповітів батьків і дідів, материнської мови, рідної культури, історії. Недоброзичливці та прямі вороги нашого народу намагалися всілякими шляхами притлумити національні цінності українців, викоренити з їхніх сердець любов до материнського, перетворити їх у безбатченків, яничарів, манкуртів, тобто людей, які не дорожать рідною духовністю, національними багатівковими традиціями, своєю мовою і проливають кров свого роду-народу, щоб на угоду чужинцям він забув себе і ставав частиною іншого народу.

Глибока і всебічна козацька любов до всього рідного в тих історичних умовах, згідно з вічними законами розвитку, формування особистості та цілих поколінь, потребувала такої ж глибоки ненависті до всього чужого, ворожого, що заважало жити на своїй землі і було спрямоване на гальмування і знищення гуманного в людині. Глибока ненависть, обурення, гнів до ворога сприяли формуванню непереборного бажання вигнати його з території України. Любов і ненависть як внутрішньо поєднані, але полярні за своїм "зарядом", характером і спрямованістю дії сутнісної сили людини зміцнювали одна одну, сприяли гармонійному формуванню багатьох інших високих якостей особистості, світогляду.

З високою вимогливістю ставились козаки до людей, негативні якості яких та їх низька духовність заважали злагоді, гуманним стосункам у суспільстві, утвердженню державної самостійності України. Не нижчою в них була вимогливість і до земляків, друзів. Козаки реалізовували міжособистісні стосунки, розкриті в настанові відомого вченого, педагога козацької доби С. Яворського: "Аще хотящи поістині любити друг друга, возненавидь його злонравіє і зловіріє". Інакше кажучи, треба говорити другу правду в очі, допомогти йому позбутися своїх недоліків, ставити до нього і до себе високі вимоги.

Та чи не найвищими були вимоги козаків до себе, своєї духовності. Постійне прагнення до досконалості змушувало їх систематично займатися самовихованням, вони розуміли, що лише таким чином можна розвинути свої внутрішні сили, загартувати дух.

Глибоко знаючи життя і духовність європейських та інших народів, козацтво прагнуло постійно розвивати власну духовність, розширювати її обрії, сягати нових вершин.

Козацька духовність була багатокомпонентною, розмаїтою за своїм внутрішнім змістом і характером.

Козацька філософія. Продовжуючи і розвиваючи українську народну філософію (етнософію), козацтво використовувало скарби народної мудрості з метою глибшого самопізнання, усвідомлення законів розвитку — становлення, розквіту і занепаду держав тощо. Козаки розуміли суперечності життя, полярність його явищ, в яких відображалася вічна антитеза любові та ненависті, добра і зла, правди і кривди, краси і потворності, Бога і диявола.

Як правило, козаки мислили масштабно, на високому рівні узагальнення відомих їм знань, народних і наукових, про світ, його будову, космічні явища. Вони любили філософствувати, глибоко поважали народних любомудрів. Козаки-інтелектуали обґрунтували волю людини як головний дар життя, її природне право, вони послуговувалися філософією волі, свободи і незалежності, любові до Матері-природи, рідної землі, а тому ґрунтовно осмислювали життєвий досвід пращурів, буття народу, його духовні скарби, глибоко замислювалися над проблемами життя, вічності та миттєвості.

Дуже важливими показниками високого рівня розвитку козацької філософської системи є те, що вона обґрунтовувала як найвищі цінності людину, народ, національну державу. Народ, нація є найвищою цілісністю, а кожна людина — її складова частина. Стійкість і цілісність, соборність нації залежить від того, чи усвідомлює кожен її представник необхідність згуртованості в міцну духовну спільноту. Дотримання законів збереження нації, Української держави як цілісності було найвищим, найсвятішим у житті козацької еліти, козацької громади.

Козацький світогляд. Це різновид українського національного світогляду. Він гартувався в звитязних битвах, патріотичних справах, трудовій діяльності, державотворчих звершеннях, у зіткненнях із ворожими теоріями, поглядами та ідеями. У процесі самотнього козацького світорозуміння формувалися оригінальні компоненти духовності світоглядного характеру. Результати такої пізнавальної діяльності утворили своєрідну систему поглядів, переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій. Козацький світогляд — один із вищих проявів українського національного світогляду, який ґрунтувався на ідеях Бога, України-Батьківщини, волі особистості і свободи народу, гуманних поглядах на спадщину предків, їхню духовність, переконанні в торжестві народної правди, перемоги добра над злом і кривдою, ідеалах незалежності України. До козацького світогляду також входили такі фундаментальні поняття, як Бог, Україна, природа, людина, народ, воля, держава, віра, любов, ненависть, перемога та ін.

Козацький світогляд вирізнявся негативним ставленням до підступництва і зради, міщанського животіння, пасивного очікування добра, байдужості до долі України. Зраду козаки вважали найтяжчим злочином перед товариством, народом, своєю державою, Богом. Плекалися ідеали братства, побратимства, згуртованості та єдності людей для досягнення шляхетних цілей, цінувалися моральні заповіді, закони пращурів, їхні переконання та ідеали — жити самотнім етнічним життям, розвивати духовність рідного народу.

Козаки глибоко знали, шанували і збагачували вироблену народом систему ідей, ідеалів, принципів. Вони дотримувалися народних вірувань, знали здобутки вітчизняної та світової філософії. Козацький світогляд гармонійно поєднував у собі елементи міфологічного світогляду своїх предків-дайбожичів, православного релігійного та наукового світогляду.

Козацький характер. Козаки глибоко знали сутність і особливості українського національного характеру, свідомо та цілеспрямовано формували високі і стійкі якості свого характеру. Їх характер гартувався у битвах із ворогами, в подоланні життєвих труднощів, а тому мав низку переваг над характером багатьох ук-

раїнців-селян, ремісників та ін. **Це дає підстави говорити про козацький характер як вищий тип українського національного характеру.**

Особливо необхідно підкреслити високий розвиток, силу і міць вольових якостей козаків, завдяки яким вони нерідко долали неймовірні труднощі, сягали вершин військової доблесті. Почуттєве багатство, емоційна наснага, внутрішня невичерпна енергія є складовими козацького характеру.

Висока шляхетність і порядність, кмітливість і дотепність, підприємливість і практичність, стійкість і незламність у боротьбі з ворогами, безкомпромісність і твердість у відстоюванні правди і справедливості, ніжність і ліризм у ставленні до добрих людей, братерська любов до друзів і товариства, глибока шана до громади, вірність своєму обов'язку захищати рідну землю, співчуття до всіх знедолених, милосердя до всіх, хто його потребує, — ці та інші чесноти козаків є високим взірцем для молодішої генерації нашого народу.

Козацька мораль. На поклик історії в козацькому середовищі зародилася і розвинулася лицарська мораль. Її принципи та норми були непорушними для всієї козацької ієрархії — гетьмана, старшини і рядових козаків. Лицарі пишалися високими чеснотами своєї моралі, ставили її значно вище від моралі "сластоїдів", "сидюхів", "сплюхів" та ін. Їхній моралі була притаманна глибока людяність, діяльна доброта, милосердя, здатність жертвувати власним добробутом, навіть життям в ім'я перемоги добра над злом, торжества козацької правди.

Козацька мораль вбирала в себе досягнення предків-дайбожичів, рідного народу і християнства, одухотворяючи їх загартованим у специфічних життєвих умовах українським менталітетом. На вищу сходинку козацтво підняло етнуетику, з успіхом застосовуючи родинні моральні цінності в громадському житті: в різноманітних козацьких об'єднаннях, державних структурах тощо.

Носії лицарської моралі були непримиренними до тих, хто плямував духовні цінності, завдавав шкоди народу, державі, вони оберігали не лише свій соціальний стан, еліту суспільства, а й усю українську націю, представників інших народів.

Козацька естетика. Українські лицарі успішно розвивали народні естетичні смаки, уподобання, погляди, захоплювалися довершеними формами навколишнього світу, української природи.

Козаки розвивали всі види народного мистецтва, збагачували його творчими знахідками, художніми цінностями. Вони зробили настільки великий і важливий внесок у розвиток усіх видів народних мистецтв, надали їм нових сутнісних ознак, оригінального забарвлення, відтінків і колориту, що дослідники вживають терміни "види козацьких мистецтв", "козацьке бароко", "козацький стиль у мистецтві", "козацькі мистецтва" та ін.

Козаки вміли грати на багатьох національних музичних інструментах — кобзі, бандурі, сопілці, лірі, цимбалах тощо. Козацькі будівлі, палацово-паркова культура, зокрема архітектура, мали специфічний, яскраво виражений національний характер.

Серед козаків панував культ краси людини, її фізичної і духовної досконалості. У фольклорі народ опоетизував внутрішню та зовнішню красу високодуховної людини-козака як один із найвищих національних ідеалів.

Козацька правосвідомість. Козацтво славалося своєю самотньою законотворчістю. Витоки правосвідомості козаків сягають княжої доби, давньокиївського збірника законів "Руська правда". Козацьке право відображало інтереси не лише козацького стану, а й усього народу. Воно передбачало виборність органів козацького самоврядування, утвердження демократичних основ української державності, гуманістичні засади громадського життя. В основі козацької правосвідомості були філософські ідеї про волю як найдорожчу цінність у житті, свободу особистості як гарантію розквіту суспільного буття.

У козацьких родин, громадському вихованні юне покоління привчали дотримуватися народного звичаєвого права, принципів і правил, норм моралі, зафіксованих у законах — народних, козацьких традиціях.

Козацька законотворчість закріплювала високоморальні традиції ставлення до людини, поваги її гідності. Право власності в козацькій Україні охоронялося законом, звичаєвим правом, захищалося владними структурами.

Високим взірцем козацької державності, законотворчості є Конституція українського гетьмана Пилипа Орлика 1710 року, яка стала першим у світі документом такого типу. Ознайомлення з її змістом сприяє формуванню у сучасної молоді гордості за наших предків, які прагнули жити за законами добра, істини, краси.

Козацька ідеологія. Вона увібрала в себе все краще, що було в ідейній скарбниці наших предків-дайбожичів, народному житті, християнській релігії. Козацька ідеологія, з одного боку, була одним із джерел, стимулів Українського Відродження XVI — першої половини XVIII століть. З другого боку, вона постійно збагачувалася здобутками як вітчизняної, так і зарубіжної науки. Козацька ідеологія є одним із виявів, складовою української національної ідеології.

Козацька ідеологія — це система філософських, політичних, правових, економічних, моральних, релігійних, естетичних ідей, принципів, ідеалів, покликана захищати демократичний лад, політичний устрій України, її самостійну державність, органи самоврядування, інтереси козацького стану, всього народу. Вона захищала права, привілеї, здобуті козаками в боротьбі з ворогами, які з часом поширювалися на весь народ. Козацька ідеологія спрямовувала зусилля, нестримну енергію козацтва на будівництво правової демократичної держави, на звільнення своєї землі від будь-яких агресорів, чужоземних зайд, захищала ідеї вищості інтересів народу, нації, Вітчизни над інтересами окремої особистості, утверджувала необхідність боротьби з порушниками української законності, політичними течіями та лжетеоріями, ворожими рідному народу, його державності.

Українська козацька ідеологія формувала цілісну особистість із глибоким і стійким духовним потенціалом, яка не гнеться і не ламається перед небезпеками життя, ворожим натиском.

Козаки були гідними спадкоємцями подвижницьких, героїко-патріотичних традицій дідів і прадідів богатирської епохи в історичному бутті нашого народу. Так, одним із найголовніших компонентів козацької духовності становило давньоруське поняття "слава". На сьогодні воно дещо занедбане, притлумлене, його зміст штучно звужений. Нині дуже мало громадян-патріотів,

які глибокий і високий, історично виправданий зміст поняття "слава" примірювали б до свого життя, своїх вчинків.

Фундаментальне системоутворююче поняття "слава" як важлива сфера духовності вживалося нашими пращурами ще в Княжну добу і навіть раніше, в часи дайбожицької культури, віри. Відомо, що в далекі дохристиянські часи у наших предків, поряд з іншими богами, була і богиня перемоги Слава — одна з найшанованіших. В історичній пам'ятці "Велесова книга" та в інших документах дохристиянської доби це підтверджується багатьма фактами.

В "Ізборнику Святослава" (1076 р.) знаходимо такі настанови: "не ослабитися на славі", "не згинуті в напасті" (поняття "напасть" ужито як антипод "слави"), "смирен будь при славі, а при печалі мудр" та ін. Пращури по-батьківському застерігали молодь, майбутні покоління не бути в полоні безславного і найганебнішого — "у неволі фараона невидимого", не попасти в цупкі лабети "слабості свинського життя". Наші предки наводили у своїх писемних пам'ятках повчальні, мудрі слова давньогрецького любомудра Геракліта: "Луччі люди воліють від усіх інших речей одну — славу (виділення наше. — Авт.), але маса вмє лише обжиратися, як худоба".

Як вірні продовжувачі своїх великих і мудрих попередників-подвижників, козаки ждали слави і досягали її і собі, і рідній землі, Україні. Слави, тобто перемоги над труднощами, над лихими силами, над ворогами повинна хотіти і досягати кожна людина. Такі благородні пориви багатьох людей-громадян Вітчизни становлять непереможну силу. Добра слава про Україну линутиме світом лише тоді, коли її народ буде вільний, а Батьківщина — незалежна. Такі ідеї домінували серед еліти Київської Русі-України, тому вона й була могутньою і незалежною державою. Беручи приклад зі своїх предків-богатирів духу епохи Київської Русі, козаки домагалися слави, тобто жили, діяли і проливали кров в ім'я свободи України. Лицарська ідеологія, світогляд, мораль, система виховання так діяли на козаків, що для них життя і слава були нероздільні, як сонце з променями, як день зі світлом, як вогонь із теплом.

Зміцнюючи сучасну українську систему виховання, необхідно творчо продовжувати вітчизняні традиції виховання молоді в дусі слави предків, борців за волю України. Так, одним із найважливіших засобів етнопедагогіки є всесвітньо відомі думи про козацьку славу. У цих національно самобутніх і неповторних перлинах народної мудрості рефреном проходять слова: "Слава не вмере, не поляже од віку до віку".

Про високий героїчний зміст слави дуже часто згадує у своїй творчості Т. Шевченко. Як вірний син народу, він прагнув відтворити, утвердити у свідомості сучасників та нащадків і увічнити славу як основу української духовності: "а слава — заповідь моя", "слава України", "козацька тая слава" та ін. Беручи до уваги те, що українські думи присвячені відображенню героїки Козацької доби і що головні їхні персонажі — це козаки, ще раз вдумаймося в знаменні і пророчі слова національного генія:

*Наша гума, наша пісня
Не вмере, не загине.
От де, люди, наша слава,
Слава України.*

Як бачимо, головна ідея тут — ідея козацької слави, яка є славою України перед усім світом. Великий Кобзар України писав, що саме така слава "голосна та правдива, як Господа слово", що вона ніколи "не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти".

Без відродження змісту давньоукраїнського, козацького поняття "слава" нині не можна глибоко зрозуміти ні творчості Т. Шевченка, ні всієї української культури попередніх епох, ні української духовності взагалі, зокрема національних ідеології, світогляду, філософії, моралі, характеру. Тому вся система національної освіти, всі її ланки мають формувати в молоді переконання, що саме вона є спадкоємницею лицарської слави України, нашої національної духовності.

§ 3. Націотворча та державотворча місія козацької духовності

Матеріальним і духовним форпостом українського народу, його вільного розвитку була Запорізька Січ, яка створила свою козацьку республіку — край вільного Війська Запорізького. Образно кажучи, козацький волелюбний дух "розливався" по всій Україні і далеко за її межі (на Дон, Кубань, Терек, Урал та ін.). Завдяки формуванню та зміцненню в свідомості підрастаючих поколінь козацької духовності український народ упевнено набував ознак державницької нації європейського зразка.

Українське козацтво з гідністю і палким завзяттям почало утверджувати соборність українських земель, єдність всього народу, його національної державності. З високих мрій і поривів душі, дум волелюбних козацьких мислителів, лицарів духу виникала злагоджена система, ієрархічна будова першої лицарської держави.

Виховані в душі згуртованості та єдності, вірності державотворчим процесам своєї минувшини, козаки усвідомлювали історичну місію рідного народу — самовизначитися як національна (етнічна) окремішність, тобто як самобутня спільність людей, що має однакові природні (генетичні, фізіологічні, антропологічні), психологічні, історичні, економічні, культурні, етнографічні особливості, яка споконвіку проживає на спільній території, має єдину мову, духовність. Козацтво було добре освіченим прошарком суспільства, його еліта ґрунтовно знала історію попередніх поколінь, зокрема і про ті державні формування, які створили наші пращури, наприклад, в епоху Трипільської культури, у Княжу добу тощо. Беручи приклад зі своїх попередників-державотворців, козацька еліта докладала зусиль до того, щоб у нових історичних умовах, ускладнених агресією сусідніх держав, будувати і зміцнювати власну національну державу як наймогутніший гарант повноцінного життя і розвитку рідного народу.

Козацькі провідники, близькі до них політичні, культурні і наукові кола вели просвітницьку діяльність, спрямовану на

вироблення у представників різних прошарків українського суспільства почуття загартованості, єдності, поглиблення етнічних відносин. Аналіз діяльності багатьох кошових отаманів Запорізької Січі, гетьманів України Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи та інших лідерів козацтва свідчить, що козацька еліта виробляла широку, за своєю сутністю народотворчу та державотворчу програму, цілісну систему опору загарбницьким намірам, агресивним прагненням чужинців. Велася невпинна боротьба і з матеріальними спокусами, егоїстичними інстинктами, політичною недалекоглядністю, а то й прямим відступництвом, зрадою тих українців, які потрапили під ворожий вплив і розкладали наше суспільство зсередини, послаблювали національну єдність.

Крім цього, загарбники, скажімо, спершу поляки, а згодом росіяни все робили для того, щоб ліквідувати українські навчально-виховні заклади, а натомість відкривали свої, які виховували українську молодь як манкуртів.

Система опору навалам чужинців, їхній ідеології охоплювала не лише збройну оборону, а й традиції та звичаї, писані і неписані закони життя, принципи і норми моралі, національно вивірені зразки поведінки і принципової громадянської позиції. Наскрізні положення національного самозахисту, боротьби з ідеологією ворога та з ним самим розкривалися в ухвалах козацьких рад, універсалах гетьманів, посланнях і листах населенню певних регіонів України кошових І. Сірка і К. Гордієнка, козацьких літописах та інших історичних документах.

Політичні, наукові та освітні провідники нашого суспільства прагнули вплинути на українство, підвищити його національну свідомість шляхом засвоєння козацьких ідеології, світогляду, моралі. Значний виховний вплив на дітей та молодь, у цілому на суспільство справляли кодекси лицарської честі та звитяги.

Велика заслуга козацької духовності полягає в тому, що родинні цінності в ній вважалися за найглибші та найміцніші, які, до того ж, набували загальнонаціонального характеру. Закони, традиції, цінності родини, стійкі емоційно та ідейно насажені і тривалі в часі, козаки творчо переносили в козацьке щоденне буття і військову справу. Таким чином зміцнювалася

ідейно-моральна, емоційно-естетична основа всієї козацької спільноти, а через неї — і всього народу. Козацька еліта домагалася, щоб увесь український етнос відчував себе як одна родина, тоді йому були б не страшні збройні навали чужинницьких орд, які далеко не завжди були чисельними. Своєю мораллю і поведінкою лицарі доводили, що для них Україна була найвищою цінністю, найдорожчою родиною, яку вони любили вірно, а якщо цього вимагали обставини, аж до самозречення.

Високу лицарську духовність, народотворчі якості у молоді покликана була виховувати козацька педагогіка, акцентуючи увагу на вихованні в юнаків і дівчат етнічної свідомості і самосвідомості, гідності і честі, патріотизму, тобто якостей, які поглиблюють взаєморозуміння, сприяють усвідомленню спільних обов'язків. Козацькі виховні традиції допомагали формувати почуття взаємопідтримки, створювати такі громадські осередки, організації, які об'єднували б населення, спрямовували його зусилля на досягнення суспільно важливих цілей.

Виховні ідеї, традиції народотворчого характеру сильні тоді, коли задіяні в родинному вихованні. Козацька педагогіка в цьому відношенні досягала значних практичних результатів в мільйонах українських сімей. Так, стимулюючи фізичне і духовне загартування підлітків та юнаків, схвалюючи їхні добрі справи, старші говорили: "будь дужий і мужній, як козак-запорожець", "будеш сильний і мужній — попадеш на Запорізьку Січ", "будеш схожий на козака — будуть від тебе лихі люди давати драпака", "буде з нього козак на славу" та ін.

Підростаючі покоління українців значною мірою виховувалися засобами вертепних дійств, казок, легенд, міфів, пісень, дум та інших жанрів фольклору, в яких зображувався козак, зокрема запорожець, як "всеперемагаючий герой", "степовий лицар невгамовний", характерник "з великим надміром сил фізичних і духовних". Він настільки сильний і мужній, кмітливий і винахідливий, що завжди успішно відбивається навіть від "самого чорта", "диявольської сили", а від ворогів — поготів. Народ завжди ставив молоді за високий взірць запорожців, їхніх гетьманів та отаманів, інших провідників, досвідчених і загартованих козаків — особливого типу і гарту людей, що, як вікові

дуби-велети, все своє свідоме життя полум'ям сердець своїх освітлювали шлях до волі тисячам і тисячам співвітчизників.

Для представників інших соціальних станів козаки були духовними законодавцями: вони визначали ідейні орієнтири, цілі та засоби боротьби, завдання і напрямки діяльності в ім'я свободи України. Представники інших соціальних груп брали козаків за взірець у тому, кого треба поважати, а кого зневажати і ненавидіти, у що вірити і на що чи на кого надіятися, що саме утверджувати і множити в житті, а від чого відмовлятися. Козацькі ідеї, ідеали, державницькі дії та наміри об'єднували сотні тисяч людей, надихали і організовували їх на корисні для народу справи, стимулювали створення національних установ, закладів, громад та інших осередків. Як справедливо зазначав Д. Донцов, козацька духовність, державність утримувала "в формі і силі національний організм", не допускала відцентровим силам розкладати і розривати його на частини.

Багато зусиль козацька еліта докладала до того, щоб наша нація берегла свій генофонд, була фізично і морально здоровою. **Українська національна ідея — системоутворююча в козацькій духовності і посідала найвищий статус у ієрархії духовних цінностей.** Інтереси і потреби цілісності, соборності обґрунтовувалися та утверджувалися як найшляхетніші. Провідники козацтва чудово розуміли, що національна ідея, її всебічна реалізація зміцнюють націю як культурно-історичну спільність, вносять елемент свідомості в "етнографічну масу", згуртовують громади співвітчизників у єдине ціле, яке має свої закони розвитку, внутрішню спрямованість до довершеності. У свідомості козаків національна ідея набувала провідної животворчої сили, яка підпорядковує собі всі інші ідеї, потреби, інтереси, координує дії, об'єднує весь народ, зміцнює власну державу.

Нинішні поняття "нація", "національна ідея", "національна єдність" в той час відображалися в дещо інших термінах. Наведемо такий приклад. Відомо, що козаки кидалися в бій з ворогом в основному з такими бойовими вигуками: "За віру!", "За волю!", "Слава!", "Слава лицарям". Практично це означало, що вони б'ються "За Батьківщину!", "За рідну землю!", "За свободу і незалежність!", "За рідну культуру і націю!". Це

об'єднувало людей, надихало їх на подвиги, викликало бажання знищити ворога, вигнати його як загарбника з території своїх дідів і прадідів.

Лідери козацтва були переконані в тому, що без соборної національної ідеї, яка здатна згуртувати і заможні, і бідні прошарки українського суспільства, підняти його на боротьбу з чужоземними загарбниками, на захист рідної землі — Батьківщини, не можна.

Представники козацької еліти помічали, що життя етносу, його енергія та завзяття, оптимізм і сила духу послаблюються, коли усвідомлення та відчуття належності до свого етносу притлумлюється, гасне. Тому козаки прагнули підтримувати найтісніші стосунки з усіма прошарками суспільства й домагалися свідомого ставлення людей до цілей і завдань національно-визвольної боротьби.

Козацька духовність чинила стійкий опір гальмівним відцентровим силам, інстинктам самозбереження власного "я" на шкоду потребам та інтересам народу, нації. Силою лицарського прикладу, дружнього переконання, гуманного ставлення козаки надавали допомогу усім стомленим життям, розчарованим і зневіреним. Вони викривали аморальну та антинародну позицію в трагічний для України час ворожих навал різних "лежнів", "полежаїв", "гніздюків", "домарів", "запичників", "сластоїдів", "слабодухів", "сплюхів" та інших людей із антигромадською поведінкою, байдужих до долі Вітчизни. Такі люди мали свій "кодекс вартостей", свою "ковбасну психологію": смачно поїсти, м'яко виспатися, поповнити кишеню за рахунок своїх земляків, насолодитися життям тощо. Такий "кодекс вартостей" козаки називали плебейським, рабським.

Вимогливо, жорстко лицарі ставилися до людей, які уникали боротьби зі злом, від якого потерпала їхня Батьківщина, прагнули нажитися на всенародному горі. Козаки рішуче відмежовувалися від тих, хто гальмував святу справу визволення народу від чужоземного ярма, відсікали їх як засохле чи гниле галуззя, щоб врятувати живе дерево національного буття. Представники козацької еліти прагнули не допускати стихійного "саморуку в різні боки" всередині нації.

Так, варто окремо сказати про зусилля гетьмана Івана Мазепи, спрямовані на об'єднання українців, згуртування козацької старшини з метою досягнення мети — незалежності України. У дуже складних політичних умовах, коли за кожним його кроком стежили донощики, інформатори московського царя (згадаймо "Донос Петру от Кочубея"), Іван Мазепа домагався усвідомлення багатьма українцями, їхніми лідерами необхідності припинення конфліктів і чвар та зосередження на пошуках шляхів виходу зі стану залежності. У складеній ним і поширеній в народі "Думі гетьмана Мазепи" засуджується те, що "не в один гуж всі тягнуть: той направо, той наліво — а все браття: то-то диво!". З болем у серці він говорить, що "през незгоду всі пропали, самі себе звоювали". І. Мазепа звертається до Бога: "Зжалься, Боже, над Україною, що не вкупі має сини!". Він пристрасно засуджує невдячних синів України, які не хочуть "матки рятувати", а порабськи служать їй ворогам: "один живе із поганим, кличе: сюди, отамани!", "другий ляхам за грош служить", "третій Москві юж годує і їй вірно услугу". Імперські структури сусідніх держав розкладали українське суспільство, його еліту, цілеспрямовано і підступно сіяли зерна чвар, розбрату. Звертаючись до Матері-України, І. Мазепа, як пізніше це робив і Т. Шевченко, із сумом запитує: "Чом синів не учила, чом од себе їх пустила?". Розуміючи, що українська нація гине під важким чоботом Російської імперії, І. Мазепа закликає свій народ, козаків до боротьби за визволення:

*Нуте врагів, нуте бити!
Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!*

На час гетьманства І. Мазепи російський уряд встиг роз'єднати лідерів козацького руху, послабити лицарську духовність. Козацька мудрість створювала атмосферу презирства до всіляких відступників, зрадників. Із людьми такого гатунку давня українська церква також не дозволяла "кумуватися, свататися, брататися і

мішатися з ними". Народна, зокрема козацька, мораль, громадська думка таврували різноманітних відщепенців загальною зневагою, прокляттям. У історично переломні моменти, коли в кровопролитних битвах вирішувалася доля України, зрадникам і запорозцям не було пощади.

Лицарі, їхні духовні предтечі навчали молодь, усіх людей "возненавидіти всяку неправду", "не щадити злотворящих", протестувати проти "вопіючого зла", хоч би звідки і від кого воно походило. Лицарі розвінчували "овечий послух" чужинцям, злиденність плебейської свідомості, вузькоєгоїстичні потреби, шкурницькі інтереси міщан і обивателів. Будучи справжніми виразниками козацької еліти, українські гетьмани (маємо на увазі національно свідомих, відданих Україні), отримуючи булаву — ознаку високої влади і моральної сили, клялися застосовувати її "доброму на любов, злому на кару" (І. Виговський).

Порівнюючи козаків із представниками інших верств суспільства і надаючи перевагу першим, народ утверджував вищість лицарства, його духу: "не рівня їм козак, не рівня їм і Січ", "якщо козак швець, то і Січі кінець", "сказав козак — то й буде так" та ін.

У тяжкі часи лихоліття, розгулу свавілля, заборон української мови, культури, державності лицарська духовність була тим ґрунтом, на якому виростали цілі покоління борців за національну свободу.

Російська імперія цілеспрямовано і підступно, жорстоко і "хірургічно" втручалася в волелюбну духовність нашого народу, як могла, знищувала її коріння, послаблювала історичну пам'ять. Здійснюючи планомірну тотальну русифікацію України, колонізаторські сили усім українським інституціям накидали, нав'язували чужу ідеологію, психологію, мораль, світогляд, мову. Систематично, але непомітно для багатьох щиросердних і довірливих українців, навіть часом у козаків, здійснювалася підміна кардинальних понять, компонентів духовності.

Так, козаки вірою і правдою служили своєму Богові. Однак із русифікацією української церкви, знищенням автономної України трактування багатьох релігійних ідей, церковних положень, самої ідеї Бога почало відображати інтереси Російської імперії. Віруючі українці залишилися без власного Бога і, не розуміючи

такої великої омани, фальші, підміни ідей імперською дійсністю, служили чужим богам.

У такій історичній ситуації дедалі менше ставало національно свідомих, лицарських сил, які не втрачали політичної пильності і свято берегли українську, козацьку визвольну ідеологію як провідну зорю на шляху історичного розвитку своєї нації. Там, де слабла, а то й занепадала під тиском ворожої ідеології моральна і духовна сила козаків, там слабли і гинули політичні і державні козацькі структури.

Наш народ тривалий час витримував натиск окатоличення, колонізації, онімечення, мадяризації, румунізації та русифікації. Боротьба, часто кровопролитна і нерівна, національний гніт, залежність від держав-метрополій не могли не позначитися негативно на національній психології, характері багатьох українців, зокрема і козаків. Підкуп і шантаж, залякування і переслідування, заслання — на Соловки, в "Сибір неісходиму" (Т. Шевченко), фізичне знищення лицарів духу, їхніх провідників — все це послаблювало українські державницькі сили. Російські колонізаторські кола застосовували всі засоби, щоб посіяти розбрат, пробудити егоїзм, дворушництво. Особиста пожадливість, себелюбство, своєкорисливі інтереси, які всіляко стимулювалися ворогами, призводили до відступництва частини козаків від лицарських законів життя, до ослаблення козацтва як могутньої, високої, моральної, інтелектуальної і духовної сили, здатної захищати незалежність України.

Російський імперський уряд вживав захід за заходом, аби послабити, а згодом і повністю ліквідувати лицарську еліту, козацький стан. Робилося все для того, щоб козацьку старшину "злити" з російським дворянством.

Розвиток історичних подій в Україні підтверджує, що народ зберігав, плакав козацьку духовність як свій вищий національний здобуток.

Висоти лицарської духовності найглибше і найоб'єктивніше відтворив наш національний геній Т. Г. Шевченко. Він постійно наголошував на величезному пізнавальному, освітньо-виховному значенні козацьких визвольних ідей, волелюбного лицарського духу. На недосяжному для інших майстрів рівні художньо-образ-

ного відтворення вітчизняної дійсності поет в багатьох творах найвище славить героїзм, шляхетність козаків, їхню подвижницьку боротьбу за незалежність України.

З геніальною художньою силою Т. Г. Шевченко бореться за об'єднання рідного народу, соборність його споконвічних земель, які були часто розшматовані сусідніми агресивними державами. Поет розвінчує пасивність, збайдужіння до волі народу, занепад серед українців наступального і войовничого козацького духу, що негативно вплинуло на організацію національного самозахисту: "А ми дивились та мовчали, та мовчки чухали чуби. Німії, подлії раби, підніжки царськії, лакеї, донощики і фарисеї", "Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття — ваші пани, ясно-вельможні гетьмани". З глибокою силою ненависті він критикує тих гетьманів, інших провідників народу, які не мали національної свідомості, а то й прямо зраджували інтереси України. Звертаючись до всіляких відступників від заповідей дідів і прадідів, відщепенців і зрадників, Т. Шевченко по-народному виносить їм найвищу кару-прокляття: "О роде суетний, проклятий, коли ти видохнеш?"

Поет-мислитель утверджував у серцях і душах українців козацьку волелюбність. У творі "Юродивий" він різко протиставляє, вивищує козаків-лицарів над людьми-"свинопасами": "Найшовсь таки один козак із міліона свинопасів", який, знаючи, що опиниться в Сибіру за свій вчинок-протест, привселюдно все ж "сатрапа в морду затопив". Цього свідомого українця-борця, мужнього громадянина, володаря духовних скарбів волелюбних предків Т. Шевченко називає "козаком", "святим лицарем". Як і представники козацької еліти, поет будив від сну пасивні, зледачілі серця і душі земляків, не давав їм "гнилою колодою по світу валятись".

Під тиском тотальної русифікації, духовного гніту відбувалася подальша деукраїнізація нашого народу. Представники української інтелігенції, національно свідомих синів і доньок нагадували невеликі "острівки" у всеімперському морі російських шовіністичних течій, бездуховності. Зденаціоналізовані нові покоління української інтелігенції глибоко не відчували і не вважали себе спадкоємцями рідної давнини, культури предків, зокрема Коза-

цької доби, її героїчних діянь. Заборонене, занедбане і забуте лицарське минуле "не будило інтересу, не оживляло енергії, не заповняло світогляду, зіставалось мертвим капіталом в нашій добі", — писав М. Грушевський. Як великий мислитель, один із лідерів національно-визвольного руху, він прагнув "включити спадщину старої доби до нового змісту нашої національної культури".

Спостерігається така закономірність: чим глибше освічені українські кола пізнавали свою героїчну минувшину, чим активніше молодь залучалась до вивчення козацького національно-визвольного руху, тим швидше зростали ряди поборників свободи і незалежності України. Лицарська духовність була могутнім джерелом волелюбних ідей для підростаючих поколінь українців.

У роки Української Революції 1917–1920 років було відроджене вільне українське козацтво. Виникали також юнацькі молодіжні організації, які діяли за козацькими традиціями. Козацтво ставало могутньою матеріальною і духовною силою, яка допомагала утверджувати незалежність нашої держави в часи Української Народної Республіки, Гетьманату і Директорії.

Російський більшовизм підступно і віроломно, силою зброї зупинив природний, історичний процес відродження українського козацтва і його духовності. Козацькі формування виконували роль місцевої самооборони українських сіл і міст від більшовицької навали. За 2–3 роки новонароджена Україна не змогла надати державної підтримки процесу відродження козацтва, повною мірою відтворити козацьку ідеологію, духовність, щоб протистояти збройній агресії більшовицької Росії.

Політичні, економічні експерименти радянської влади значною мірою послабили фізичні, моральні та духовні сили українців. Арешти і тюрми, концтабори і голодомори 1921–1922 років, 1932–1933 і 1937–1939 років, виснажлива війна з німецьким фашизмом не поставили на коліна наш народ, українські національні, в тому числі військові організації, об'єднання (ОУН, УПА та ін.) боролися за самостійну Україну і в нових історичних умовах продовжували бойові традиції козацтва.

Глибоке і всебічне пізнання лицарської духовності, творче відродження її в сучасних умовах є завданнями надзвичайної

ваги як у педагогічній теорії, так і практиці. Такі процеси свідчать про розвиток української педагогіки, вдосконалення методів і прийомів виховання молоді.

Історичною неправдою є той стереотип, який нерідко видають за науковий, що українській національній духовності, характеру невластиві стійкість і твердість, наступальність і войовничість у захисті прав народу, зокрема природного права на самостійність і незалежність власної держави. Агресивний дух українцям не властивий, але войовничий дух самозахисту, оборони рідної землі, народу споконвіку їм притаманний. Про це свідчить зміст давньоукраїнської міфології, нові погляди на фольклор і відображений в них етнічний, національний менталітет, дух. Про це свідчать безперервні національно-визвольні війни, змагання українців, їхніх пращурів і в Княжу та Козацьку добу, і в гайдамацьку епоху, і в період національної революції 1917–1920 років, і в часи більшовицької та німецько-фашистської навали, коли стрільці, воїни УПА рятували честь і гідність великого європейського народу, яким є українці. Вони миролюбні, довірливі, щирі і глибоко задушевні, витримані і поступливі люди, але коли переконаються, що їхньою гостинністю і терплячістю зловживають, коли виникає загроза національному буттю, тоді українці постають на боротьбу, починають войовничо захищати себе, свою материзну і дідизну, Батьківщину, своє право як нації бути господарем на своїй споконвічній території, вічно жити в дружньому колі народів.

Історія української національної системи виховання, етнопедагогіки, зокрема козацької педагогіки, переконує в тому, що вітчизняні освітньо-виховні традиції спрямовуються на формування в підростаючих поколіннях високої духовності і якостей, які об'єднували співвітчизників у народ, націю, самостійну державу.

Розкриття глибини і багатогранності лицарської духовності, її історико-педагогічний аналіз, впровадження в життя шляхів, форм і методів козацького виховання переконливо свідчать про те, що обрії сучасної педагогіки значно розширюються, що вона набуває конкретного національного характеру, виховної цілеспрямованості.

Історико-педагогічне порівняння результативності виховного впливу на особистість засобами козацької педагогіки дає змогу виявити і успішно використовувати в наш час значні, але забуті і занедбані резерви виховання підростаючих поколінь. За силою духу, стійкістю, волею і шляхетністю, глибиною милосердя, твердістю і загартованістю характеру, порівняно з Козацькою добою в розвитку нашого народу, ми, українці, багато в чому змаліли і здрібніли, знизили критерії, вимоги до формування духовного світу особистості. Творче відродження і виховання лицарської духовності в сучасних умовах — історична необхідність.

§ 4. Духовні традиції козацьких родів (династій)

На прикладі багатьох козацьких родів можна побачити всю глибину, масштабність, велич боротьби українського лицарства за свободу і незалежність свого народу, утвердження національної державності. Знання хоча б у основних рисах, ескізно життєпису козацьких династій сприяє глибокому емоційному сприйманню та усвідомленню сили духу, відданості інтересам України наших пращурів, їхнього героїзму та трагізму в нерівній боротьбі з ворогами.

Густі і міцні гілки старовинних українських козацьких родів часто переплетені родинними зв'язками. Складається враження, що вони становлять собою величезну багатолісту і вічнозелену крону з могутнім корінням, яке живилося цілющими соками масних українських чорноземів. Вивчення учнями патріотичної діяльності козацьких родів переконує їх у тому, що елітна частина рідного народу мала глибоку і стійку духовність. Такі лицарі духу витримували на собі весь тягар захисту материзни і дідизни від чужинців-завойовників.

Наведемо такий приклад. Вельми колоритною постаттю прославленого козацького роду є славний генеральний обозний Війська Запорізького Петро Михайлович Забіла. Сама доля, щедра для людей, що люблять рідну землю, шляхетних і сильних духом, дала йому можливість втілити в собі стійкість, непорушність у ві-

ках родинних принципів життя, могутньої сили народу. Петро Забіла прожив довге і змістовне життя, сповнене ратних подвигів. Доля ніби випробувала міць козацького загартування. Він народився ще в XVI столітті. Проявив козацьку витривалість і живучість. Як і багато інших його друзів-лицарів, він витримав і пережив усе: далекі і тяжкі походи, перемоги і поразки, втрату в битвах побратимів та вірних друзів, довготривалі розлуки з дружиною і дітьми, рідним батьківським краєм. Над Україною часто нависала смертельна загроза, тому Петро Забіла майже не полишав козацькі чати, охороняючи рідну землю. Важко повірити, але до 107 років він сидів у сідлі бойового коня. Вороги ніколи не вибивали гострої шаблі з міцної лицарської руки. І здоров'я у нього було міцне, козацьке, і думка ясна, і погляд гострий, орлиний. У 80 років, після смерті першої дружини, він одружився вдруге, виростив ще, крім багатьох синів першої дружини, сина і доньку, які були значно молодші від своїх небог та небожів. Петро Забіла у козацькому дусі виховував онука від останньої своєї доньки. У 100 років він на весіллі доньки шпарко танцював козацького гопака, виблискуючи вигадливою в'яззю мережив на жупані з турецької парчі.

Україна славна на весь світ козацькими родами, династіями, які свято зберігали лицарську духовність, традиції прашурів. Це роди Забіл, Мазеп, Орликів, Тарновських, Терещенків, Симиренків, Харитоненків, Ханенків, Тупталів, Чикаленків, Яхненків та ін.

Рід Харитоненків. Родоначальником Харитоненків — "лицарів великого бізнесу" України — був козак Герасим із слободи Нижня Сироватка на Сумщині. В 1658 р. Суми були центром Слобідського козацького полку, з часом — Слобідсько-Української губернії, перейменованої згодом на Харківську. Завдяки козацькій працьовитості, кмітливості, діловитості, підприємливості, умінню передбачати розвиток подій чумак Герасим зібрав значні кошти. Син Іван мав уже цукроварню, а онук з батьком — 16 цукрових заводів. У фірмі "Батько і син Харитоненки" були дослідні господарства, кінні заводи. На родовому гербі красувалися слова "Працею звеличуюсь". Харитоненки за власний кошт тримали лікарню та їдальню для

робітників, дві школи. Завдяки підприємницькій, культурній і меценатській діяльності Харитоненків Суми постійно розбудовувалися. На їх пожертвування тут були відкриті реальне і кадетське училища, дитяча лікарня, школа для дівчат із багатодітних сімей і сиріт, що готувала народних учительок для рідного краю, виділялися пенсії сім'ям, які втратили свого годувальника.

На кошти Харитоненків у Харкові були збудовані та утримувалися дитячий притулок, будинок медичного факультету, гуртожиток для студентів університету. Продовжуючи славні козацькі меценатські, релігійні традиції, вони будували духовні центри — церкви, собори.

Цікаво, що в Харкові на тому п'єдесталі, де з чавуну вдячні нащадки поставили пам'ятник Івану Харитоненку, після перевороту в жовтні 1917 року з'явився раптом... Ленін. Традиції козацької духовності не витримали наружи над собою. У роки нинішнього національного відродження пам'ятник засновнику чужої ідеології було знято. На п'єдесталі вдячні нащадки хочуть відновити скульптуру родоначальника козацького роду Харитоненків. Козацька духовність, як бачимо, в пізніші часи, на прикладі представників цього роду, проявлялася в корисній для Вітчизни економічній, просвітницько-культурній, меценатській діяльності.

Рід Терещенків. Федір Терещенко був зі старовинного козацького роду на Глухівщині. Він один із перших організував майстерню, яка виготовляла літаки в роки Першої світової війни. Будучи дуже заможною і освіченою людиною, він прагнув пізнавати невідоме, постійно розширював обрії своїх знань. Федір Терещенко сам склав екзамен на звання пілота, брав участь у перших авіаційних змаганнях, був причетний до обладнання авіамайстерні в Київському політехнічному інституті, побудови першого вітчизняного літака "Ілля Муромець". У Глухові, колишній столиці гетьманської України, на його кошти були відкриті і утримувалися дитячий притулок, міське ремісниче училище, жіноча торговельна школа, трикласне училище. Він був українським патріотом, про що свідчить пожертвування на будівництво сільської лікарні в Кирилівці, як вияв пошани до

переслідуваного і забороненого російським царизмом, імперсько-шовіністичними колами національного генія Тараса Шевченка. Він жертвував кошти на різноманітні освітні, культурні потреби міст Києва, Новгород-Сіверського, Чернігова та ін. Колекція картин Івана Терещенка могла з успіхом конкурувати з широко-відомою Третьяковською галереєю м. Москви, в ній були полотна Айвазовського, Рєпіна, Врубеля, Куїнджі, Трутовського, Шишкіна, Ярошенка та інших українських і російських живописців-класиків.

Від української громадськості довго приховувався і замовчувався такий культурно-історичний факт, пов'язаний із просвітницькою і меценатською діяльністю Івана Терещенка: на його кошти була відкрита Київська образотворча школа М. Мурашка, яка, як зазначала преса, "гідна цілого краю", тобто України. Вона існувала майже чверть століття. У класах школи вчилися, а потім і викладали Ф. Красицький, І. Їжакевич, Г. Світлицький, М. Пимоненко — прославлені майстри вітчизняного барвистого пензля, мистецька еліта нашої нації. У цій школі живопису брали уроки малювання В. Серов, Леся Українка, О. Форш та інші в майбутньому відомі діячі культури.

Гідно продовжував традиції свого козацького роду і Михайло Терещенко — відомий промисловець і фінансист, впливовий громадський діяч. Він був міністром фінансів і закордонних справ Тимчасового уряду. Після збройного перевороту 1917 року його заарештували більшовики. Однак йому вдалося втекти і емігрувати за кордон.

Невсипуща енергія, бурхлива діяльність, добродійність, меценатство в ім'я розвитку рідного краю — характерні ознаки козацького роду Терещенків.

Рід Сими́ренків. Яскраву сторінку в козацьку духовність вписав рід Степана Сими́ренка. Відомо, що він 20 років козакував на славному Запорозжжі, одержав лицарський гарт, як і інші козаки, прагнув бути хліборобом. Повернувшись до рідного Городища, купив землю, завів господарство, мав сад, пасіку. У нього був гострий природний розум, підприємницький хист. Вирощував і продавав пшеницю, інше збіжжя. Заклав міцний підмурівок казковому злету до свого добробуту та своїх спод-

вижників, співробітників. Разом із родичем Яхненком заснував фірму з виробництва і продажу цукру, який називали "біле золото", "солодке золото" України. Серед далеких від козацьких традицій людей поширювалися чутки, що брати Симиренки знайшли справжній козацький скарб. Насправді ж козацьким скарбом була для братів Симиренків висока лицарська духовність, яку репрезентували їхня гострота розуму, діловитість, підприємливість, хист працювати і спілкуватися з людьми. Брати Симиренки не цуралися, як і їхні предки-козаки, будь-якої роботи: разом із робітниками тягали лантухи, вантажили грабарки тощо. В екстремальних умовах, у холод і спеку могли цілодобово працювати, фізично і розумово, аби господарство не мало збитків. Своєю щирою вдачею, відвертістю, задушевністю, нестримною енергією, творчою ініціативою, прагненням досягти поставленої мети вони надихали всіх навколо, запалювали в них вогник до активної діяльності.

Вловлюючи віяння нового часу, виробничі потреби, Симиренки побудували в Городищі машинобудівний завод для цукроварень. Стійкі традиції козацької духовності проявлялися в усіх справах Симиренків. У 1853 році був побудований так званий "залізний пароплав", який назвали "Українець", і Симиренки ввійшли в історію як засновники сучасного судноплавства по Дніпру-Славутичу.

Великим інтелектуалом-новатором, винахідником був Платон Федорович Симиренко, який спроектував і власноруч сконструював "випарний апарат", що зафіксовано в енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона. У формуванні особистості чільне місце відводив соціальній педагогіці, прагнув створювати нормальні умови для життя і праці своїх підлеглих.

Свою резиденцію Городище Симиренко перетворив на острівець української козацької духовності. У морі імперсько-російського безправ'я та жорстокості, приниження особистості, нехтування її правами він розбудував материк добробуту, людяності і милосердя. Його завод і контора перебували у світлій багатопверховій красивій споруді. Було побудовано лікарню на 100 місць, магазин із товарами за собівартістю, технічне училище, де молодь здобувала знання і готувалася працювати на вироб-

ництві. Зведені 150 будинків для службовців із городами, садами — стали справжнім містечком високого добробуту, значно поліпшених умов життя людей. Смиренків називали великими філантропами свого часу.

Українські освітні та культурні діячі високо оцінювали глибоко гуманну діяльність Смиренків у галузі розвитку рідного краю. У господі Смиренків, по-козацькому привітній і гостинній, відряду для душі і серця знаходили М. Максимович, М. Костомаров, М. Драгоманов — найвидатніші представники української інтелігенції. Без будь-яких перебільшень скажемо, що садиба Смиренків була одним із найбільших в Україні осередків національної самосвідомості. Козацька оселя Смиренків утверджувала в серцях і душах українців волелюбність, упевненість у власних силах, готовність і здатність захищати свою національну самобутність у безмежному імперсько-шовіністичному морі.

Платон Смиренко — відомий український філантроп, меценат освіти і культури. Він тримав власний український національний театр. У роки його бурхливої економічної, просвітницько-культурної діяльності Городище продовжувало розбудовуватись, набувати ознак цивілізованості. Недарма багато сучасників називали Городище “Містом сонця”. Як і інші мислителі, громадські діячі, Платон Смиренко вважав, що просвіта, освіта і виховання — одні з найважливіших шляхів підвищення добробуту народу, його духовності.

У 1859 році оселю Платона Смиренка відвідав Тарас Шевченко — співець козацтва.

— Батьку, що ти тут наробив?! — у захопленні від добрих, глибоких людяних справ Смиренка вигукнув Т. Шевченко. Він міцно подружився з високодуховною родиною Платона Смиренка, складав разом із її представниками плани просвіти свого народу.

Платону Смиренку імпонувала палка любов Шевченка до знедаленої України, його боротьба за самостійність. Він писав Шевченку: “Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забував”. Як і Шевченко, він не шкодував сил, енергії та коштів на виховання підростаючих поколінь. Саме

його коштом було здійснено останнє прижиттєве видання "Кобзаря" Шевченка.

П. Симиренко зробив великий внесок у розвиток вітчизняної економіки, був відомим знавцем та ентузіастом садівництва і плідівництва, заклав основи виведення нових сортів фруктів і ягід, зокрема відомого сорту яблук, названого його сином — духовним спадкоємцем Левком на честь батька "Ренет П. Ф. Симиренка". Свою глибоку козацьку закоханість у розкішну рідну природу він передав Левкові, який учився на природничому відділі Київського університету святого Володимира. За участь у національно-визвольному русі Левко був заарештований і засланий до Сибіру. Навіть на засланні він займався улюбленою справою, вирощував в умовах Сибіру виноград, ананаси, камелії тощо. У Красноярську заснував міський парк. За свою козацьку стійкість, допомогу іншим в'язням, землякам він був засланий ще далі, в Іркутськ.

Лише в 1887 році Левко Симиренко повернувся до рідного краю, перетворив сад на маточний, озеленюючи і прикрашаючи довкілля. 1912 року його сад налічував 900 сортових яблунь і груш, 350 — вишень і черешень, 155 — персиків, 155 — агрусу, 937 сортів троянд, декоративних рослин.

Мліївське господарство Л. Симиренка стало зеленою науковою лабораторією, експериментальною помологічною базою, де було зібрано одну з кращих колекцій плодючих культур, яка часто експонувалася на численних найпрестижніших вітчизняних, європейських і світових виставках.

Високі наукові здобутки Левка Симиренка були визнані світовою громадськістю ще за його життя. Французьке помологічне товариство нагородило його Великою Золотою медаллю. Він був обраний членом помологічних товариств багатьох країн світу. Книги Л. Симиренка "Помологія", "Кримське промислове плідівництво" стали основними підручниками садівників, початкуючих природодослідників. Науково-дослідницька, громадська діяльність Л. Симиренка — високий взірць патріотичного служіння рідному народу.

Родовід закарпатського богатиря І. Фірцака. У кожному з регіонів України були і є люди-богатири, люди-лицарі, про яких

ми або зовсім нічого не знаємо, або знаємо дуже мало. Особливо це стосується молоді, яка часто не має доступу до такої цінної у виховному відношенні інформації. До українських феноменальних богатирів належить Іван Фірцак, якого за життя називали найсильнішою людиною ХХ століття. Він народився у закарпатському селі Білки. Відомо, що Закарпаття — рідний край І. Фірцака деякий час належав то до Австро-Угорської монархії, то до Чехословаччини. Можливо, хтось із предків І. Фірцака належав чи до угорського, чи чеського роду, але дослідники здебільшого відзначають, що в його родоводі переважав український елемент. Найголовнішим є те, що він вважав себе українцем. Дехто з його предків служив, є такі дані, в Запорозькому війську. Все життя, вдача, діяльність і фізична та духовна сила І. Фірцака свідчать, що він продовжував славні традиції запорожців-лицарів.

У Закарпатті і нині добре пам'ятають про І. Фірцака — переможця багатьох чемпіонатів, міжнародних змагань, він часто виступав під іменем Кротон. У липні 1999 року в Україні відзначали 100-річчя від дня його народження. До цієї дати вийшов тритомник "Кротон" (серія "Богатирі України") В. Гаджеги.

А все починалося так. Одного разу, перебуваючи на заробітках, Іван побачив в одному з парків Праги змагання борців і взяв у них участь. Першого ж свого суперника він поклав на землю без порушення правил змагань, того винесли на ношах. І. Фірцака оголосили переможцем. Ні в цей, ні в наступні дні вже ніхто не наважувався міряться з ним силою. Чехи назвали його Кротоном.

Після інтенсивних тренувань протягом одного року він став чемпіоном Чехословаччини з важкої атлетики і боротьби.

Потім Кротон працював у празькому "Герцферт-цирку", а з середини 20-х років ХХ ст. почалися його гастролі країнами світу. Він зажив світової слави як борець, артист.

Вистави часто починалися так. Кротон урочисто виходив на арену. Вся труппа з 9 осіб розміщувалася пірамідою на дошці на його могутніх плечах, а конференсьє стояв у нього на долоні

втягнутої вперед руки. Як правило, це приголомшувало глядачів, шквал оплесків потрясав повітря, публіка була в захопленні.

Номери, з якими виступав артист Кротон, вражали, перетворювали циркову виставу в захоплююче видовище. Скажімо, одним пальцем руки він заганяв у дошку цвях-двохсотку і витягував його зубами, згинав на власному носі сталевий обід товщиною 1,2 см, а на шиї — рейку з вузькоколійки, без особливого напруження крутив у повітрі затиснуту зубами вірвовку, за протилежний кінець якої трималися 5 людей.

Цікаво, що під час гастролей в Іспанії Кротона запросили взяти участь у кориді. На арену випустили величезного бика, який вихором помчав до артиста, а той відкинув убік шпагу і мулету. Багатотисячний загал глядачів завмер: що ж буде далі? Дехто вже молився за душу Кротона. Та він ухопив бика за роги і потужним зусиллям звернув йому шию. Потім на очах приголомшених глядачів тушу бика відніс до ресторанної кухні.

В одному із магазинів Німеччини, який спеціалізувався на продажу автомашин "Форд", торгівля йшла мляво. Щоб її пожвавити, власник магазину запропонував Кротону підняти і пронести машину вагою понад тонну хоча б кілька метрів. Богатир за допомогою дошок і ланцюгів це зробив і отримав авто в подарунок. Завдяки такій рекламі фінансові справи власника магазину пішли вгору, а артист на подарованій машині об'їздив майже всю Європу.

У середині 20-х років ХХ ст. Кротон, не готуючись, взяв участь у чемпіонаті з культуризму в Парижі і неочікувано навіть для себе посів перше місце. Та найбільший розголос у світі набула його перемога в Лондоні. Після ажіотажного виступу в цирку йому запропонували вийти на ринг проти чемпіона Англії з боксу, чорношкірого суперважкоатлета Джона Джексона. Організатори зустрічі радили атлетові, який ніколи на займався боксом, вдатися до "глухого захисту" і якомога довше протриматися на рингу, за що пообіцяли велику суму грошей. Перші раунди бою Кротон так і робив. Але кілька ударів чемпіона Англії у голову ввели його з рівноваги і він завдав супернику удару в груди. Шкіряна боксерська рукавиця луснула, мов булька, а чемпіон упав снопом на підлогу з проломленими грудьми. Через кілька

днів, не перенівши своєї поразки, Джексон порохувався з життям, вистрибнувши із вікна багатоповерхового будинку, а переможцю бою від імені королеви Англії вручили шолом, манжети і пасок, прикрашені золотом та діамантами.

У 1930 році відбувся один із найважчих поєдинків Кротона. Після багатьох циркових перемог у Бразилії непереможному атлету запропонували взяти участь у боях без правил з чорношкірим бійцем, який теж не мав собі рівних. Переможець мав отримати 80 тисяч доларів (на ті часи це була величезна сума).

Ринг був обнесений сталевими, вгорі загостреними, стояками. Глядачі, яких було дуже багато, робили ставки. Тривалий час жоден із спортсменів не міг досягти переваги. Нарешті Кротону вдалося схопити суперника ззаду під руки і потужним зусиллям викинути через себе за межі рингу. Для чорношкірого борця поразка стала трагедією — він упав на лави глядачів і скрутив собі шию. Переможець також зазнав важкої травми, оскільки під час кидку зачепив головою гострий стояк і пошкодив череп. Понад місяць провів у лікарні, йому зробили складну операцію: в череп вставили золоту пластину розміром 5 см². Видужавши, Кротон ще 10 років виступав на сценах і рингах багатьох країн світу.

Дослідники підраховували, що український богатир відвідав 64 країни світу. Відомо, що українці мають великі здібності до вивчення іноземних мов. Це підтверджує і випадок із Кротonom, який розмовляв десятима мовами світу, ніколи не забуваючи рідної, материнської.

Кротон був одружений із повітряною гімнасткою Ружиною Зикл, яка працювала разом із ним у "Герцферт-цирку". Вони мали восьмеро дітей.

На початку 40-х років минулого століття І. Фірцак залишив свої артистично-циркові та спортивні мандрівки, виступи за кордоном і повернувся на Батьківщину, у Закарпаття.

Під час радянської влади він кілька років працював начальником народної міліції в с. Білки. Близько 10 років відомий у світі атлет виступав зі своїми дітьми на імпровізованих сільських сценах Закарпаття за символічну плату, навіть інколи за продукти. І це був у нього єдиний засіб для життя. Але він охоче передавав

свій великий досвід, майстерність артиста і борця підростаючому поколінню.

Діти І. Фірцака гідно продовжували лицарські традиції свого батька. Так, старший син Іван, названий на честь батька, у спорті також домігся значних результатів — став чемпіоном України з боксу в середній вазі.

У 1948 році він, повертаючись потягом додому, співав з друзями закарпатські народні пісні. Через кілька днів його заарештували, звинувативши в українському буржуазному націоналізмі, у створенні в селі осередку, який займався антирадянською діяльністю. Йому винесли смертний вирок, який згодом замінили 25-річним позбавлення волі і відправили до ГУЛАГу. Лише після смерті Сталіна Іван повернувся додому.

Кротона і членів його сім'ї підозрювали в політичній неблагонадійності. Недовір'я з боку радянської влади багато в чому псувало життя, не давало можливості синам і донькам розкрити свої природні таланти. Скажімо, Кротону-молодшому лише наприкінці 50-х років влада дозволила брати участь у спортивних змаганнях.

Ще за свого життя І. Фірцак став легендарною людиною. В пам'яті наступних поколінь він залишився непереможним богатирем, лицарем Гідності і Честі. Він жив і перемагав в ім'я світової слави України.

Представники цих і багатьох інших козацьких династій, лицарських родоводів вистояли, вижили в умовах імперсько-шовіністичного засилля, колонізації, румунізації, мадяризації та русифікації українського народу, заборони його освіти і культури. Вони зробили вагомий внесок у розвиток економіки, промисловості, культури, підвищення добробуту і духовності рідного народу.

Їх подвижницьке життя і невсипуща діяльність довели правдивість народного крилатого виразу: "Козацькому роду нема переводу".

Висновки та методичні рекомендації

Кожен народ має такі пам'ятні місця, історичні осередки, вітчизняні символи, які найвищою мірою відображають його національну сутність, духовність.

Для українського народу Запорізька Січ є тим історико-культурним, національно-духовним феноменом, який найглибше концентрує в собі найістотніші ознаки нашої нації. Упродовж століть Запорізька Січ втілювала в собі волелюбні мрії та надії українського народу, стала нездоланною фортецею його нескореного духу. Запорізькі козаки створили українську козацьку державу — Землі вольностей Війська Запорізького, яка мала свою столицю — фортецю Запорізьку Січ, армію, школи, православні церкви, зв'язок, козацький уряд на чолі з гетьманом чи кошовим отаманом, демократичний лад, судову систему, архів. Запорізька Січ була форпостом волелюбності, козацько-лицарської філософії, ідеології, правосвідомості та психології українського народу.

На вершині козацької духовності були Бог і Україна. Козаки свято шанували заповіді предків, берегли їхню світлу пам'ять, вважали себе спадкоємцями духовних і матеріальних цінностей, створених попередніми поколіннями українців.

Підкреслимо, що наш великий національний любомудр Григорій Сковорода походив із козацького роду, а тому поширював і вдосконалював лицарську мораль, козацьку філософію, оспівував "батька вольності" гетьмана Богдана Хмельницького, прославляв лицарську духовність, творив її нові пласти і утверджував у серцях і душах тисяч і тисяч українців. Так само і Тарас Шевченко.

Для наступних поколінь українців козаки стали високим взірцем того, як треба любити рідну землю, свій народ і ненавидіти його поневолювачів. Козаки домоглися високого рівня розвитку своєї духовності. Її складові — козацькі філософія, ідеологія, психологія, правосвідомість, лицарська мораль стали вищими здобутками української національної духовності.

Підкреслимо, що козаки дотримувалися верховенства лицарських моральних цінностей. У них на високому рівні була козацька естетика, яка утверджувала культ краси досконалої люди-

ни, найвищу красу вірності рідній землі, своєму народові, Батьківщині — Україні.

Висоти козацької духовності, які розвивала в собі елітна частина козацтва, переймають підростаючі покоління нашого народу. Нерідко йдучи на самопожертву в боях із ворогами України, козаки гинули самі, але завдавали ворогові значних втрат, прискорювали перемогу над ним. Козаки прагнули звеличити славу України серед інших народів. Розвиваючи себе фізично і духовно, вони прагнули якнайбільше корисного зробити для свого народу і дуже критично ставилися до тих своїх співвітчизників, хто мав "слабкості свинського життя", був байдужий до долі України.

Запорізькі козаки розвинули свій лицарський кодекс моральних цінностей, яким кожен учень має творчо оволодівати.

Батьки і педагоги втрачають багато можливостей у виховній роботі з дітьми, коли із раннього віку не ознайомлюють їх із духовними традиціями козацьких родів, династій. Ще в дошкільний період діти мають знати славний життєвий шлях, подвижницьку діяльність таких козацьких родів, як Костомарови, Драгоманови, Косачі, Забіли, Терещенки, Симиренки, Хмельницькі, Ханенки та ін. Для молоді представники цих козацьких родів є високим зірцем синівського служіння рідному народові.

Батьки і педагоги мають навчити кожну дитину тієї гідності і честі, мужності і звитяги, твердості духу, які втілювали в собі представники козацтва, його еліти. Як духовний заповіт лицарів-запорожців, дотримання якого розвиває національну психологію, мораль, культуру і духовність, кожен українець має зберігати в серці та реалізовувати у своїх справах, поведінці такі настанови наших великих попередників: "У нас над усе честь і слава, військова справа", "Краще смерть, ніж гибіти в рабстві", "Себе на сміх не дати і ворогів під ноги топтати" та інші.

З учнями середніх класів доцільно проводити бесіди, інші заходи на теми: "За що боролися козаки з ворогами України?", "Які риси характеру Богуна, Хмельницького, Мазепи нам найбільше подобаються?", "У чому козаки є для нас високим прикладом?", "Образи козаків-героїв у художніх творах". "У чому проявлялася нездоланна сила волі козаків?", "Які цілі, прагнення були в козацької молоді в епоху українського Відродження (XVI—XVIII ст.)?" тощо.

Різні грані духовності українського козацтва необхідно розкривати старшокласникам у процесі проведення виховних заходів на теми: "Висоти героїзму українських козаків", "Глибокі емоції та естетизм козаків", "Козацька звитяга і шляхетність козаків у повісті "Тарас Бульба" М. Гоголя", "Основні етапи розвитку козацтва і духовність", "Лицарство як висока інтегруюча якість українського національного духу", "Продовження січовими стрільцями героїчних традицій козаків", "Вояки УПА — лицарі України", "Відродження сучасного козацтва і духовність" тощо.

Велику зацікавленість у сучасних учнів викликає аналіз ними яскравих прикладів із козацького військового життя (взяття козаками ворожих замків і фортець, їхні морські бої з турецьким флотом, захист своїх стаціонарних і рухомих таборів, створених із возів, застосування "летючих вогнів" і перших порохових ракет та ін.) і виявлення тих високих якостей духовності козаків, які допомагали їм отримувати перемоги над ворогом.

Поглибленню козацької духовності сучасних підлітків, юнаків сприяє пошук ними правильних відповідей на такі питання та вирішення завдань:

1. Яку систему цінностей, на вашу думку, утворює козацька духовність?

2. Чому козацька духовність викликає захоплення не лише в українців, а й у представників інших народів?

3. Як треба розуміти те, що "Бог і Україна" була і є інтегрованою ціннісною ідеєю козацької духовності?

4. Які основні складові має козацька духовність?

5. Чи є суперечність у тому, що любов і ненависть є істотними компонентами козацької духовності?

6. Розкрити козацьку філософію як складову частину козацької духовності.

7. У чому полягає духовний зв'язок козацького характеру, світогляду та лицарської моралі?

8. Що означає ідея верховенства моралі в козацькій духовності?

9. Розкрити козацьку правосвідомість як компонент козацької духовності.

10. З'ясувати багатство змісту, цінностей козацької ідеології як вершинного вияву української національної ідеології.

11. Якими діями, вчинками, справами необхідно створювати привабливу гуманітарну ауру української нації?

12. Як треба розуміти поняття "Слава України", "Слава українського народу", "Козацька слава не вмере, не поляже", "Козацька слава — міцна українська держава", "Світова слава українського козацтва"?

13. Розкрити націотворчу та державотворчу місію козацької духовності.

14. Як ви розумієте критику козаками поведінки, бездіяльності своїх співгромадян, яких вони називали "сплюхи", "лежні", "гніздюки", "домарі", "запичники", "сластоїди" тощо?

15. Якими шляхами в наш час необхідно досягати єдності, соборності Українського козацтва?

16. Які ви знаєте духовні традиції українських козацьких родів (династій)?

17. Які традиції утвердили в українській культурі козацькі роди Харитоненків і Терещенків?

18. Які традиції у вітчизняній культурі заснував рід Симиренків?

19. Розкрити традиції богатырського здоров'я, фізичної культури, які розвивав у Закарпатті рід Фірцака (Кротона).

20. Які нові традиції розвиває сучасне козацтво?

РОЗДІЛ IV.

ОСНОВИ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

§1. Сутність, витоки та специфіка козацької педагогіки

Українська національна (етнічна) ідея проходить через всю педагогічну спадщину нашого народу. Вона надихала освітніх діячів, педагогів на вірне служіння рідному народу. Дослідження витоків, становлення та розвитку національної системи виховання, вітчизняної педагогіки є першорядною проблемою, від розв'язання якої значною мірою залежить вихід України на сучасний рівень світових стандартів у галузі освіти і виховання.

Україна має багаті і різноманітні вітчизняні педагогічні традиції. Починаючи ще з епохи Трипільської культури (IV – III тисячоліття до н. е.), українці та їхні предки створили одні з найбагатших у світі фольклор, міфологію, багатогранне народне мистецтво, глибинну символіку, національні традиції, які, будучи основними засобами народної педагогіки, виховної мудрості, успішно виховували підрастаючі покоління в самобутньому національному, гуманістичному, демократичному дусі.

У дайбожицьку (язичницьку), богатирську, козацько-лицарську добу та в пізніші періоди життєдіяльності нашого народу на твердому етнічному ґрунті розвивалися вітчизняні педагогічні традиції, які стали надійною та стійкою основою української національної системи виховання, наукової педагогіки.

Всебічний і глибокий аналіз цілей, завдань, засобів, шляхів та методів виховання дітей і юнацтва в попередні історичні періоди розвитку українського народу переконливо свідчить про те, що національна система виховання була багатогранною та різноманітною. Вона складалася з багатьох підсистем, які мали свої особливості у зв'язку зі змінами історичних умов, потребами суспільного життя, безперервного національного розвитку. Однак всі підсистеми, складові компоненти вітчизняної педагогіки, розви-

ток яких ґрунтувався на українських національних цінностях і святинях, становлять єдність, цілісність.

Щоб зберегти волю і свободу рідного народу, поглиблювати національну самобутність українців, утверджувати їх у світі, виникала історична потреба у формуванні духовно багатих, сильних духом, фізично здорових і шляхетних людей, які палко любитимуть Україну, будуть жертовно боротися з чужоземними загарбниками.

Виховання козака як нового типу українця було покликане історією рідного народу, долею України-Батьківщини, потребами виховання підростаючих поколінь на значно вищому рівні розвитку їхньої національної самобутності.

Багатівіковий визвольний козацький рух покликав до життя унікальне явище не лише української та східнослов'янської, а й світової культури — козацьку педагогіку. Вона якнайтіснішим чином пов'язана з матеріальною та духовною сферами, творцями яких було козацтво. Історія обумовила виникнення таких національно-культурних обставин, специфічних педагогічних явищ, коли в сотнях тисяч сімей, в січових, козацьких школах, школах джур і почасти в інших типах тогочасних шкіл, в соціальному середовищі діяли козацьке навчання і виховання, які мали свою, особливу педагогіку. Широко практиковані навчання і виховання козацьких дітей мали дуже багато спільного (в цілях, завданнях, традиціях, засобах впливу на особистість тощо). Їх поєднували цілісність, багатство ідей, положень і висновків, настанов козацької виховної мудрості, що становили собою і теоретичну, і практичну частини специфічної та самобутньої козацької педагогіки.

Дослідження істориків, етнопедагогічні праці М. Г. Стельмаховича, Є. І. Сявакко свідчать, що в козацькому навчанні і вихованні дуже широко застосовувалися ідеї та засоби народної педагогіки. Точніше кажучи, фундаментальною основою козацького навчання і виховання були ідеї та засоби української народної виховної мудрості, вітчизняної педагогіки. Козацька педагогіка обґрунтувала і реалізовувала цілісну навчально-виховну систему козацтва.

Дослідники козацького навчання і виховання вживали наукові терміни — "січові школи", "козацькі школи", "програма ви-

ховання козака", "виховання на козацьких традиціях", "козацька система виховання", "ідеї козацького виховання". Вони виявляли певну специфіку, деякі спільні та відмінні ознаки козацького навчання і виховання порівняно з іншими навчально-виховними державними чи громадськими закладами, системами виховання. Головною причиною недостатнього і часто поверхового дослідження навчання і виховання козацьких дітей були різноманітні чинники політичного та ідеологічного характеру.

Неупереджений аналіз багатогранного і довготривалого в часі процесу козацького навчання і виховання переконливо свідчить про те, що в ньому реалізувалася історично обумовлена система навчально-виховних цілей, завдань, принципів, ідеалів, провідних ідей, форм і методів роботи, осередків виховання, яку слід називати козацька педагогіка. Вона функціонувала протягом кількох століть, часто визначала основні напрями виховної діяльності батьків, школи і багатьох інших громадських осередків.

Термін "козацька педагогіка" охоплює зміст, ідейну спрямованість, національні виховні традиції українського народу, які він виплекав упродовж століть з метою ефективнішого захисту рідної землі від постійних чужоземних навал, для гартування підростаючих поколінь у душі непокори ворогам, подвижництва і героїзму. Цей фундаментальний термін містить у собі ту систему народнопедагогічних і наукових знань, ідей та інших цінностей, які вже щонайменше 500 років займають чільне, часто найчільніше, місце в національній системі освіти і виховання. Одним із найголовніших ідейно-духовних і морально-естетичних, теоретичних і практичних чинників є той, що, починаючи з початку XVI століття, ідеал українця-козака, людини-лицаря був і залишається понині центральним як в українській культурі (фольклорі, художній літературі, живопису та ін.), так і в народній педагогіці, національній системі навчання і виховання. Батьки і вчителі — патріоти завжди виховували дітей, підлітків і юнаків на історичному, культурному і мистецькому матеріалі, який розкриває героїчне життя і подвижницьку діяльність С. Наливайка, К. Косинського, П. Сагайдачного, Т. Федоровича (Трясила), Б. Хмельницького, Д. Нечая, І. Богуна, І. Виговського, І. Мазепи,

П. Орлика, І. Сірка та багатьох інших провідників українського козацтва. В епоху українського Відродження (XVI – XVIII ст.) козацька педагогіка, як складова народної виховної мудрості, сягнула вершини свого розвитку.

Козацька педагогіка виникала як частина народної педагогіки в її вершинному вияві, вона формувала в підростаючих поколіннях українців синівську вірність рідній землі, Батьківщині, народу, виховувала в них незламну силу духу, стійку волю і високу козацьку мораль, лицарські якості.

Головна мета козацької педагогіки — формування в сім'ї, школі та громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина, захисника рідної землі з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю, дійовим патріотизмом, високим рівнем духовності.

Основні завдання козацької педагогіки:

- готувати фізично загартованих воїнів-захисників рідного народу від чужоземного поневолення, ворожої агресії;
- виховувати в підростаючих поколіннях український козацький характер, світогляд, ідеали та інші національні і загальнолюдські духовні цінності;
- формувати високі лицарські якості, глибокий український патріотизм, інші моральні чесноти, гуманізм, почуття милосердя;
- виробляти непримиренність і ненависть до всього лихого, потворного, ворожого гуманній сутності людини, вміння боротися з такими явищами і перемагати їх;
- виховувати здатність до альтруїзму, надання пріоритетності громадським обов'язкам, інтересам української нації, Батьківщини.

Як складова української педагогіки, козацька педагогіка реалізує визначені сучасною педагогічною наукою принципи, зокрема в сфері виховання.

Так, фундаментальними для сучасної педагогіки є принципи природовідповідності та культуровідповідності виховання підростаючих поколінь. Реалізуючи принцип природовідповідності виховання, козацька педагогіка вимагає враховувати природу, національний генотип дитини (чого сучасна педагогічна наука часто не

робить чи лише декларує), особливості її природних (анатомічних, антропологічних, фізіологічних та ін.) задатків, нахилів. Дотримуючись принципу культуровідповідності виховання, вчителі та вихователі, які працюють за методами козацької педагогіки, продовжують тисячолітні традиції нашого народу, виховуючи дітей на засадах української культури, міфології, фольклору, народних і класичних мистецтв, художньої літератури тощо.

Аналіз віковичних здобутків козацької педагогіки переконливо свідчить, що її специфічними принципами є надання пріоритетності українським загальнонаціональним інтересам перед особистими, виховання дітей на найвищих досягненнях українського народу, його вершинних здобутках духовності, на подвижницькій діяльності та героїзмі козацтва. Козацька педагогіка реалізує принципи формування в підростаючих поколіннях державотворчої і націотворчої спрямованості, виховання в них високих лицарських чеснот, здатності спростовувати лженаукові ідеї, теорії, підходи, які послаблюють єдність нашого суспільства, взаємопідтримку і взаємодопомогу громадян, представників національних меншин України. Козацька педагогіка обґрунтовує принцип виховання самостійності особистості, яка керується у своїй діяльності національними цінностями і святинями, дбає про формування різноманітних і міцних об'єднань, колективів дітей та молоді на культурно-історичних засадах способу життя українського народу (братств, побратимств, товариств, громад та ін.). Принципи козацької педагогіки художніми і науковими засобами утверджують в серцях і душах кожної дитини українську національну ідею.

Аналіз історико-педагогічного досвіду українського козацтва свідчить про те, що **основними ідеями, цінностями козацької педагогіки, які становлять серцевину духовності особистості, є:**

- любов до Бога і синівська відданість Україні, рідному народу, готовність і уміння боротися за його волю і свободу, національні інтереси;
- систематичне вдосконалення тіла і душі, саморозвиток і самореалізація всіх фізичних, душевних і духовних сил, можливостей;
- плекання глибокої поваги до етнічних предків, вдячності їм за жертвовну боротьбу з ворогами України;

- оволодіння здатністю бути володарем становища, господарем на рідній землі, "і воїном у полі, і хазяїном удома";
- формування в собі і в інших почуттів честі, шляхетності, інших лицарських чеснот, державотворчих якостей;
- плекання в кожній особистості національної гідності і гордості, національної свідомості і самосвідомості, готовності шанувати представників інших народів;
- утвердження в житті вітчизняного самоврядування, демократичних засад, українського козацького способу життя;
- здатність постійно виконувати обов'язки перед Україною, гармонійне поєднання особистих і загальнонаціональних потреб та інтересів, готовність до жертвовності в ім'я перемоги українських ідеалів;
- вірність волелюбним заповідям борців за свободу України, плекання високих лицарських якостей людини-українця шевченківського типу;
- готовність боротися з антиукраїнськими, антидержавними явищами в житті, реалізовувати українську національну ідеологію, козацьку філософію, лицарську мораль.

Виникнення і розвиток козацької педагогіки були підготовлені всією еволюцією життя українського народу. Вона ввібрала в себе ідейно-моральні, емоційно-естетичні, психолого-педагогічні надбання наших пращурів від часів Трипільської культури, Київської Русі.

Ще за кілька тисячоліть до нової доби, в епоху Трипільської культури, наші предки так загартовували, насамперед природними засобами, спеціальними вправами і процедурами, дітей та юнаків, що вони легко зносили труднощі життя, вміли долати перешкоди, успішно боротися з ворогами. Видатний англійський філософ, педагог і медик Джон Локк ще в XVII ст. писав про мужність, витривалість скіфів у битвах, їхній фізичний гарт: вони майже ніколи не хворіють, не бояться лютих морозів, ходять босі по снігу, купаються в крижаній воді тощо. Відомо, що все це було притаманне і козацькій системі виховання. Це свідчить про наступність поколінь, спадкоємність кращих виховних цінностей, ідеалів, спільні етнічні, духовні об'єднуючі традиції.

О. Губко, В. Петрук, С. Плачинда та інші дослідники переконливо доводять, що скити (сколоти, скіфи) — це лише інша назва наших прямих предків, принаймні частини племен, яким греки в пізніші часи дали загальну назву скити. Багато деталей скіфського життя і побуту, принципів поведінки, ознак військової майстерності притаманні були і українським козакам, насамперед запорожцям. Хоч би там як траплялося в історії наших кровних предків, неспростовним фактом залишається те, що кращі патріотичні, військово-оборонні, виховні традиції, які століттями функціонували на нашій етнічній території, творчо передавалися від покоління до покоління і знайшли своє яскраве продовження і розвиток у велику Козацьку добу XVI – XVIII ст.

Цікавою і красномовною є така подія, яка мала велике історичне значення і виховний вплив на молодь. До сучасного словника українців, зокрема членів козацьких організацій, входить поняття, назване греками Екзампай. Батько історії Геродот, перебуваючи в Ольвії (V ст. до н. е.), відвідав священну землю наших предків — Екзампай. Історик В. Петрук чітко визначив цей прославлений край у сучасній Кіровоградській області. Тут Геродота цікавило "скіфське диво" — величезний котел, вилитий із металевих наконечників стріл воїнів-скіфів. Для його виготовлення скіфський цар звелів кожному воїну принести по одній стрілі. Фактично це був і перший незвичайний перепис населення Скіфії — України, зокрема чоловіків, війська. Для виховання підростаючих поколінь чи не найважливішим було те, що цей славнозвісний котел був вилитий на честь перемоги над ворогами-персами, фактично своєрідний пам'ятник Перемоги. Із цього незвичайного величезного священного ритуального котла "скіфи пили спеціально приготовлене "вино Слави" (В. Петрук).

Виготовлення такого незвичайного пам'ятника Перемоги над чужоземними загарбниками є унікальним явищем не тільки у вітчизняній, але і в європейській та світовій історії. Це є свідченням високої духовності, любові до волі і свободи, патріотизму наших пращурів. Цей пам'ятник Перемоги над ворогами має не лише історичне, а й політичне, ідеологічне, історико-педагогічне значення. Адже така велика державна, громадянська акція (кожен воїн-краянин приносив по одній стрілі) — символізує єд-

ність і згуртованість всіх громадян держави, незалежність Великої Скіфії, свідчить не лише про звитягу наших предків, але й виховання у них любові до рідної землі через героїзм як вияв найвищої духовності.

Бажано було б з пізнавальною і виховною метою творчо відродити цей великий Символ Перемоги над ворогами волі і свободи Скіфії-України, відкривши у тій самій історичній місцевості Екзампай, на межі Кіровоградщини та Миколаївщини, Національний парк Перемоги. Напевне, ніхто не має сумніву в тому, що за скіфським "вином Слави" з великого священного соборного котла буде постійна черга і громадян України, і туристів. Та головне, звісно, в тому, що відродження цього великого Символу Перемоги сприятиме патріотичному, національно-державницькому, громадянському вихованню підростаючих поколінь України.

В епоху Київської Русі і пізніше серед виховних систем (релігійних, військових і цивільних) виділялася система навчально-виховних традицій, покликаних виховувати богатирів, витязів — воїнів особливого лицарського гарту, які мають незвичайну фізичну силу і духовну наснагу. Козацтво продовжувало та утверджувало демократичні і гуманістичні традиції, звичаї своїх предків-праукраїнців з метою лицарського загартування підростаючих поколінь.

Підкреслимо, що козацька педагогіка як система народних і наукових ідей, положень, звичаїв, практичних дій, виховних цінностей набула чітко окреслених ознак у XVI столітті, коли українське козацтво утвердило себе як найпотужніша національна суспільно-політична сила. Середина XVI ст. була багато в чому переломною в вітчизняній історії, культурі та освіті. У 1551 — 1552 роках Д. Вишневецький заснував Запорізьку Січ. Її історична роль у національно-визвольній боротьбі постійно зростала. Почала працювати і січова школа, яка стала прикладом національно-патріотичного виховання молоді для всієї країни. У цей час створювалися національно-релігійні патріотичні організації — братства, які відкривали друкарні, братські школи, готували навчальну літературу та ін. На кінець XVI ст. козацько-лицарські традиції виховання молоді вже становили певну систему — козацьку педагогіку. Вона постійно готувала молодь до оборони рідної землі від

чужоземних загарбників, для збереження свого народу від фізичного винищення та побудови власних органів самоврядування, національної держави. Традиції козацької педагогіки поглиблювалися, зміцнювалися і реалізовувалися не лише в родинному, а й у громадському вихованні. Територія застосування козацької педагогіки постійно розширювалася. Коли виникало нове поселення, насамперед будувалися церква, собор як центр духовності, школа для дітей і шпиталь для хворих і немічних.

Козацька педагогіка, її культурно-національний зміст, ідейно-моральні цінності повною мірою відображали національну психологію, характер, світогляд та інші компоненти свідомості нашого народу.

В українську систему освіти і виховання покладено провідні ідеї національно-визвольного козацького руху, такі основи суспільного життя, які потребували розвитку економіки, культури, освіти і виховання.

У цей час в Україні під могутнім захистом козацьких збройних сил діяли різні типи навчально-виховних закладів. Поряд із академіями, колегіумами, братськими, дяківськими, церковними, монастирськими школами, народними школами мистецтв і ремесел (кобзарства, гончарства, бортництва та ін.) працювали козацькі січові, сотенні і полкові школи та школи джур.

У цих навчально-виховних закладах панував волелюбний демократичний дух козацтва. Чільне місце відводилося ідеям і засобам народної педагогіки, українознавства. Всі вихованці разом із батьками, педагогами брали активну участь у впровадженні в життя народних традицій, звичаїв і обрядів.

Особливу увагу необхідно звернути на фольклорне виховання, яке становило один із найважливіших напрямків національного виховання. Його серцевиною були пісні, думи, балади, прислів'я, приказки про козаків, їхню героїчну боротьбу проти чужоземних загарбників — татар, турків, польської шляхти і російського самодержавства. Великий виховний вплив на дітей мали різноманітні види народного мистецтва — декоративно-прикладного, музичного, танцювального, вишивання, рушничарства, різьби по дереву тощо, насичені національними мотивами.

Українська козацька система навчання і виховання була глибоко самобутнім явищем. Її висока оригінальність і ефективність проявлялася в кожному складовому компоненті, на всіх її ступенях.

Перший ступінь — це козацьке дошкільне родинне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської козацької педагогіки. Із найбільш раннього віку батьки систематично і цілеспрямовано загартовували дітей фізично і духовно. Вже в цей період специфічною була роль батька. Він цілеспрямовано займався загартуванням своїх дітей, виховував у них честь і гідність, готував до майбутніх випробувань долі, до захисту рідної землі.

Другий ступінь виховання найдоцільніше назвати козацьким родинно-шкільним. У козацьких, братських та інших типах шкіл найвищий статус мали родинні, національні, духовні і матеріальні цінності, які переростали в загальнонародні (турбота матері і батька про родину, її міцність, гуманні стосунки в ній, рівноправність чоловіка і жінки, заповіді волелюбних дідів і прадідів, традиції та звичаї тощо) і які обов'язково передбачали релігійно-моральні цінності. На цьому ступені дотримувалася єдність вимог родини і школи у вихованні при збереженні пріоритетної ролі батька, сім'ї у виховному впливі на дітей.

Підвищену і вищу освіту (третій ступінь) молодь, яка прагнула вчитися, одержувала у вітчизняних колегіумах та академіях, університетах європейських країн. Такі молоді люди, освічені і виховані, як правило, на європейському рівні, часто очолювали національно-визвольний рух, народні повстання проти чужоземних загарбників, брали активну участь у розбудові освіти, науки і культури в Україні та інших, переважно слов'янських, православних державах.

Значною самобутністю характеризувався останній, четвертий ступінь козацької системи навчання і виховання. По закінченні, як правило, того чи іншого навчально-виховного закладу юнаки одержували в сотнях, полках, військових таборах, в Запорізькій Січі систематичне фізичне, психологічне, моральне, естетичне і трудове загартування, національно-патріотичну підготовку, спортивно-військовий вишкіл.

Культурно-історичні, історико-педагогічні джерела свідчать, що характерною особливістю козацького родинного виховання

був високий рівень реалізації ідей та засобів козацької духовності, народної педагогіки, національних ідей і звичаїв, здобутків християнської моралі. У козацьких сім'ях панував культ Батька і Матері, Бабусі і Дідуся, Роду і Народу, Родини і Батьківщини.

Козацька сім'я відзначалася демократизмом, рівноправністю чоловіка та жінки, глибокими духовними, в тому числі релігійними, традиціями. Керуючись лицарськими чеснотами, чоловік, як правило, робив поступки дружині в розв'язуванні багатьох сімейно-побутових питань, створював їй психологічний комфорт. Це благотворно впливало на виховання дітей.

Козацька педагогіка дає своєрідне трактування статусу і ролі батька та матері в навчанні і вихованні дітей. Батько — це насамперед захисник природного стану людини, її свободи і незалежності, вільного способу життя. Батько — це охоронець сім'ї, її морально-духовних цінностей, всього роду, своєї державності. У козацькому фольклорі, педагогіці батько для дитини символізує високий і незаперечний взірець мужності і відваги. Він непорушний авторитет у ставленні до громадських справ, потреб рідного народу. Громадянська позиція батька була для дітей покликом історії, виявом совісті предків, від яких естафета життя, боротьби за свободу передавалася синам і внукам. Козацька родинна педагогіка так виховувала дітей, що вони в словах і справах, вчинках батька відчували і сприймали як святу "золоту нитку історії", переривати яку — найтяжчий гріх, злочин, за яким невідворотно йде прокляття рідних, близьких, нащадків.

Важлива особливість козацької педагогіки — здатність розвивати відчуття, сприймання, уяву, інтуїцію, підсвідомість — все, що відноситься до ідеальної сфери особистості. Юнак чи зріла людина, яка пройшла всі ступені козацького загартування, була, як правило, так вихована, що завжди відчувала, уявляла, бачила перед собою образ Батька, навіть тоді, коли він відсутній (в походах, боях тощо), як символ предків, своєї та їхньої совісті. Така дуже цінна особливість духовного життя, вихована на традиціях козацтва, зафіксована в історичних фактах, творах мистецтва, зокрема художньої літератури.

Наведемо такий приклад. В історичній козацькій епопеї "Тарас Бульба" М. Гоголь, українець за походженням, своїм генієм

глибоко і образно, символічно відтворив "золоту нитку історії", яка розкривається в духовному спілкуванні козаків двох поколінь — Тараса і його сина Остапа — в передсмертний час. Остап по-лицарськи витримав тортури ворогів, але нікого з близьких в натовпі людей навколо місця страти не помітив і в останню хвилину свого життя згадав рідну матір і вголос звернувся до батька:

— "Чуєш, батьку?"

І у відповідь все ж почув жаданий голос батька:

— "Чую, синку!"

Що це, як не художньо відтворений перегук віків і поколінь нашого народу. Відповідь Тараса Бульби своєму синові була схваленням його лицарської поведінки, богатирського духу перед лицем невідворотної смерті. Тут геній М. Гоголя відтворив нездоланність волелюбного духу козаків-запорожців, які втілювали в собі пориви рідного народу жити вільним і незалежним життям.

Разом зі своїм чоловіком мати-козачка, зважаючи на тяжкі, часто екстремальні умови життя (під час визвольної війни, повстання, проживання в прикордонній смузі з ворогом та ін.) виховувала у своїх синів витривалість, мужність, твердість і рішучість. Мати формувала в характері синів глибокий гуманізм, добродушність, милосердя, готовність допомогти усім слабосилим, безпомічним і беззахисним. Виховуючи своїх дітей на козацькому фольклорі, вона не лише співала їм відомі пісні про козаків, а й творила нові, якими переливала в душі, серця їхні глибокий ліризм, задушевність і чарівну м'якість характеру української жінки.

Козацька педагогіка підносить родинний затишок і щастя жити сімейним життям, виховувати дітей на радість собі і на користь громаді, Вітчизні до рівня найвищих ідеалів, які вона формує в молоді. Однак в умовах постійних нападів зовнішніх ворогів на Україну, руйнування її державності, пљондрування її земель, нищення народу козацька педагогіка виховувала підрастаючі покоління в душі вищості обов'язку перед Батьківщиною над родинним затишком. Вона формувала у свідомості дітей визнання пріоритетності громадянської позиції батька, з якою може не завжди збігатися глибока і всеперемагаюча любов матері до свого сина.

Характерним і дуже важливим є те, що родинні виховні традиції батька продовжували бували, досвідчені козаки, старшина щодо хлопців-джур. Такі запорожці перед своєю совістю, громадою зобов'язувалися бути названим батьком своїх підопічних. У своїх козаків-наставників джури переймали різноманітні знання, набували військового мистецтва. Разом зі своїми наставниками вони жили в куренях, навчалися в січовій школі.

Ці школи були глибоко самобутнім і цікавим явищем козацької педагогіки. Вони задовольняли як культурні, духовні, так і військово-оборонні потреби козацтва, його державного утворення, яке називалося Землі вольностей Війська Запорізького. У січових школах вчилися читати, писати, рахувати. На високому рівні перебувало навчання музики, хорового співу, іншим видам народного мистецтва, оволодіння військовою справою. Вихованці досягали значних успіхів у фізичному загартуванні, військово-спортивних видах занять, народній медицині, астрономії, кулінарії тощо. В одній січовій школі навчалось, як правило, 50–80 хлопчиків.

По закінченні школи найздібніші учні, зазвичай, вступали до Києво-Могилянської академії. Частина випускників працювала церковнослужителями і вчителями в козацьких школах. Інші залишалися в своїх куренях, продовжували вдосконалювати своє бойове мистецтво. З них виростали загартовані, мужні воїни.

Дуже поширеними в Україні були сотенні і полкові козацькі школи, які функціонували здебільшого в сотенних і полкових містах і містечках Гетьманщини. Вони мали загальноосвітній характер. Юні козаки оволодівали знаннями про батьківський край, героїчну минувшину, події політичного і державного життя як своєї Батьківщини, так і сусідніх держав. Тут здійснювалися розумове, моральне, естетичне, релігійне, військово-політичне та інші види виховання.

У таких школах, крім загальних підручників і посібників, були і свої, які відповідали специфіці січових і козацьких шкіл. Так, одним із посібників була "Козацька читанка" (автор невідомий), яка пройнята ідеями українського патріотизму, національною духовністю. Чимало місця в ній займають матеріали українознавства. Серед текстів — "Переяславські статті 1659 року", прийняті

тоді, коли гетьманом України був Юрій Хмельницький. Тут розкривається мета скликання Переяславської Ради в 1654 році, називаються історичні діячі, які взяли в ній участь. Важливо, що посібник містить конкретні факти, події, імена людей, які творили історію народу. Великий виховний вплив на молодь має матеріал посібника, який розкриває обов'язки гетьмана, старшини, всього козацького війська перед державою. Вміщені також художні твори, релігійні тексти, подані відомості про різні народи і країни світу — "Аравію", "Царство Китайське" та ін. Є матеріал, покликаний виховувати моральні чесноти.

Густа мережа козацьких шкіл покривала значну територію України, зокрема і Землі вольностей Війська Запорізького та Гетьманщину. Так, відомий історик козацтва О. М. Апанович вважає, що після козацької ради 1736 року і до кінця існування Запорізької Січі як державного утворення "в межах Вольностей Війська Запорізького нараховувалося 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити... у 53 поселеннях та урочищах". Характерно, що при "кожному з цих поселень існували козацькі школи".

Історик І. Ф. Павловський у праці "Походження школи в старій Малоросії і причини їх знищення" зазначав, що в 1740—1746 роках у семи полках Лівобережної України було 35 міст і містечок, 998 сіл і слобід, діяло 866 шкіл^{*}. Знаменний історичний факт: майже в кожному населеному пункті на козацьких землях існували церкви, собори, шпиталі і школи, що свідчить про високий загальнокультурний і освітній рівень козацтва.

Історико-педагогічні факти переконливо свідчать про активну підтримку з боку Української держави, її управлінських структур, козацької старшини діяльності козацьких шкіл і про їхній високий статус у тогочасному суспільстві. Так, у XVII столітті лубенський полковник І. Кулябка розробив проект розвитку козацьких шкіл в Україні. Його було схвалено гетьманом І. Самойловичем, Генеральною канцелярією і рекомендовано іншим полковникам для реалізації, щоб такому "прикладу слідували і чекали за це підвищення від вищого уряду... похвали і нагород".

Дослідники сходяться на думці, що, крім загальних козацьких шкіл, були і такі, які мали відділення, що готували дітей до певних

* Киевская старина. — 1904. — Т. 34. — С. 5.

традиційних національних видів діяльності. Є факти, які підтверджують, що існували козацькі музичні школи та школи, в яких вивчали певні народні ремесла. Тому не дивно, що серед "козаків взагалі трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, лимарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох. Їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо... А взагалі, слід визнати, що всі вони розуміються на багатьох ремеслах, хоча одні вправніші в якомусь фаху, ніж інші, трапляються і такі, що мають більш обширні знання, ніж загал. Одне слово, усі вони досить кмітливі, але саме в тих справах, які вважають для себе корисними й необхідними, головним чином, що пов'язане з їхнім селянським життям".

Є також історичні дані про те, що починали організовуватися і діяти козацькі школи з підготовки старшинського складу, працівників гетьмансько-козацької адміністрації. У козацькій столиці Батурині українська інтелігенція плекала надію відкрити університет. Однак посилення політики русифікації України, насильницька ліквідація автономії козацтва як соціального прошарку нашого суспільства, цілеспрямована і довготривала денационалізація, переслідування і нищення української інтелігенції не дали здійснитися багатьом чудовим задумам, проектам розвитку національної освіти і виховання.

Ідеями і засобами козацької педагогіки наші співвітчизники послуговувалися не лише в родині і навчально-виховних закладах. Її принципи, заповіді, засоби впливали на формування громадської думки, характеру всього народу. В цьому відношенні можна говорити про соціальну козацьку педагогіку. Формування особистості здійснювалося під впливом багатьох "соціально-на-

* Боплан Г. Л. Опис України // Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани: Богдан Хмельницький (П. Меріме)/ Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — С. 25.

ціональних" (С. Русова) чинників — культурних, економічних, моральних, естетичних, етнографічних та ін.

У Козацьку добу нашому народові був притаманний високий рівень моральності, духовності, народних знань, освіченості. Це дає підстави стверджувати, що культурність, вихованість і значною мірою освіченість були невід'ємними складовими національного способу життя українців. Адже до критеріїв культурності і моральності, вихованості та освіченості належить не лише наявність навчально-виховних закладів (яких у козацькій Україні була густа мережа), а й високий рівень народних знань (в галузях народної медицини, математики, астрономії, рослинознавства, людинознавства та ін.), народної естетики, мистецтва, моралі. Про високий рівень освіченості і вихованості українців, як відомо, писало багато мандрівників, учених зарубіжних країн. Це досягалось завдяки існуванню різного типу шкіл.

У 1737 році була відкрита, наприклад, музично-співоча школа в тогочасній козацькій столиці м. Глухові. Учні навчалися в класах гри на бандурі, сопілці, кобзі. Про цю та інші козацькі музичні школи писали дослідники Л. Бойко, А. Марков, Д. Федоренко та ін. Починаючи з 1754 року, діяла спеціальна адміністративно-старшинська школа, яка готувала кадри козацької старшини, військових канцеляристів та інших фахівців для різних адміністративних посад козацького самоврядування, державного управління (Див. Школи запорізьких козаків // Наука і суспільство. — К., 1970. — № 5. — С. 25).

Про гуманістичні та демократичні засади шкільної справи свідчить і такий красномовний факт. Згідно з "Духовним регламентом" в епоху козацтва учнів шкіл годували і вчили безкоштовно. Для цього монастирі відраховували 20-ту, а церкви 30-ту частину річного доходу. Крім того, існували пожертвування на будівництво та розвиток, утримання шкіл.

Козацька соціальна педагогіка сприяла формуванню в найширших верств населення високих морально-вольових, духовних якостей, національної свідомості.

Дуже ефективно виконувала козацька соціальна педагогіка свої розвиваючі та виховні функції в процесі формування численних і стійких козацьких об'єднань — гуртів, братств, побра-

тимств, товариств тощо. Формувалась така ідейно-моральна, емоційно-естетична спрямованість цих об'єднань, яка відображала і захищала потреби, інтереси, права як окремої особистості, так і всього народу. Викликає подив і захоплення вірність і відданість козаків, аж до самопожертви, зокрема тих, що браталися між собою, ставали навіки побратимами. Багатьох іноземців дивувало те, що козаки нерідко йшли один за одного у вогонь і воду, на тортури і навіть на вірну смерть. Поглиблене дослідження цього феномена, розкриття психолого-педагогічних механізмів цих і подібних явищ відкриває завісу над невідомими сьогодні чинниками впливу на внутрішній світ сучасних юнаків і дівчат. "І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпанувала собі козацтво, есть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками".

Козацька педагогіка найтіснішим чином була пов'язана з багатьма соціальними факторами, інституціями, що мали під собою твердий національний ґрунт, глибокі культурно-історичні корені. Козацьку систему виховання, педагогіку збагачували політичні, державні, наукові ідеї, ідеали, високі ідейно-моральні, духовні цінності, які становили основний зміст діяльності національних осередків, демократичних громадських, культурних рухів та організацій. Козацька педагогіка увібрала в себе гуманістичні та демократичні традиції, звичаї національного самоврядування, виборності органів влади, посадових осіб, досвіду будівництва української державності, формування народної правосвідомості. Реалізуючи ідеологію українського козацтва, педагогіка формувала у свідомості молоді та дорослих ті ідеї, принципи захисту особистості, нації, держави, які зміцнювали українську суспільність і які згодом були узагальнені гетьманом Пилипом Орликом у його відомій Конституції (1710 р.).

Народжувана у період визвольних змагань України, очолених гетьманом Іваном Мазепою та його сподвижниками, ця Конституція була новим явищем у європейській і світовій політичній,

* Костомаров М. І. Закон Божий: /Книга буття українського народу/. — С. 24.

державотворчій і правознавчій думці. Козацька педагогіка виховувала в українців, представників інших національностей, що жили в Україні, готовність боротися за дотримання положень документів української держави, вимог народного звичаєвого права. "І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим-то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину, і не взяли козаки миси з червонцями як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому. А Сагайдашний ходив Кафу руйнувати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці. І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах мира сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі".

Саме в козацькій педагогіці, системі виховання найрельсфніше і найповніше окреслено ідеал вільної і незалежної людини, яка на культурно-історичних, національно-духовних традиціях вітчизняного досвіду, громадського і політичного життя буде незалежну державу. Козацький ідеал людини — це втілення лицарських чеснот, богатирських якостей, інтелектуальних здібностей і можливостей особистості, яка увібрала в себе все найкраще, найблагородніше, що було притаманне типовим представникам як духовно-елітарних "верхів" української нації, так і високоморальних народних "низів". У змісті козацьких виховних традицій відображено виплеканий у віках ідеал козака — історично обумовленого типу українця, який свято береже заповіти, мрії, волелюбні устремління батьків, дідів і прадідів і виборює вільну Україну. У багатьох фольклорних, літературних та інших творах наш народ опоетизував і оспівав ідеал козака-землероба, хлібороба, власника своєї землі, її мудрого господаря. У часи чужоземної загрози народ творив ідеал козака-воїна, витязя нескореного духу, незламної сили волі, лицаря честі і звитяги.

Для учнів сучасної національної школи козаки, їхні високошляхетні гетьмани, кошові отамани, полковники та інші лідери є взірцем для наслідування. В історичній пам'яті нашого народу навечно вкарбовані високі ідеали козаків-звитяжців, лицарів

* Костомаров М. І. Закон Божий: /Книга буття українського народу/. — С. 24 — 25.

духу — легендарного козака Мамає (портрети якого в ті часи були чи не в кожній українській хаті), першого прославленого ватага запорожців Дмитра Вишневецького (Байди), оспіваного в піснях Морозенка, живе серце якого вирвали вороги за любов до Матері-України, відомого всьому світові Тараса Бульби та ін. Беручи з них приклад, цілі покоління молоді виростили стійкими українськими патріотами, подвижниками. Високими взірцями для молоді найчастіше були історичні постаті козаків — братів Северина і Дем'яна Наливайків, батька й сина Сави і Данила Тупталів, гетьманів і кошових отаманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Калнишевського, полковників І. Богуна, І. Золотаренка, С. Нечая та ін.

Батьки і педагоги, які недооцінюють, а то й нехтують понині ідеями і засобами козацької педагогіки, ризикують допустити дегероїзацію життя, що однозначно свідчить про початок деморалізації і обездуховлення дітей і веде до кінцевого результату — деградації особистості. За народною мудрістю, святе місце ніколи пустим не буває... Воно відразу заповнюється життєвим дріб'язком, мотлохом, диким егоїзмом, обивательщиною, аморальністю та аполітичністю, інертністю і байдужістю до загальнонаціональних інтересів та цінностей, до долі незалежної України.

Ми переконані, що козацький героїзм, висока козацько-лицарська духовність є найвищими здобутками української нації. Український козацький героїзм і козацько-лицарська духовність нашого народу є глибоко самобутніми і неповторними національними явищами. Ці історичні факти, особливості духовного світу козаків обумовлюють високий виховний потенціал, ефективність козацької педагогіки як невід'ємної складової української національної педагогіки.

У статті "Педагогічна подорож по Швейцарії" К. Ушинський дав найвищу оцінку героїчному періоду розвитку швейцарської історії і наголосив на його найвищому педагогічному значенні для майбутніх поколінь швейцарців: "Блискучий героїчний період швейцарської історії, що робить її незрівнянним моральним курсом для швейцарських дітей і прекрасною збіркою дитячих історичних оповідань, якого не має жодна інша країна, — цей період, сповнений чарівної свіжості народженої свободи народу,

починається на початку XIV століття і закінчується на початку XV століття. У цьому прекрасному столітті швейцарці утвердили свою незалежність і так відчутно довели своїм могутнім сусідам неможливість скорити Швейцарію зброєю, що вони дали їй спокій". Тут К. Ушинський підкреслює, що саме героїчний період в історії Швейцарії, який тривав лише століття, має для всіх наступних поколінь швейцарського народу найбільше виховне значення.

Прекрасні за глибиною думки, знаменні педагогічні ідеї найвидатнішого нашого співвітчизника — педагога К. Ушинського про виховну роль героїзму в історії підростаючих поколінь швейцарців. Однак у наведених положеннях допущена деяка неточність, у якій К. Ушинський не винен. Це стосується його думки про "блискучий героїчний період швейцарської історії..., якого не має жодна інша країна". Відомо, що об'єктивне дослідження і вивчення в сімейному та громадському вихованні історії України, її національно-визвольного козацького руху суворо заборонялося і переслідувалося, замовчувалося і фальсифікувалося. Тому в умовах Російської імперії К. Ушинський не міг глибоко знати історії України, її бурхливих і водночас героїчних національно-визвольних козацьких змагань. Національне відродження України (XVI—XVIII ст.), здобуття блискучих перемог над загарбницькими військами Туреччини і Кримського ханства, Польщі та Росії зумовила велика Козацька доба, яка припадає на ці ж століття. Ніхто в сучасній науці не сумнівається, що саме в згадані три століття український народ на чолі з козацтвом героїчно боровся за свою свободу і незалежність проти агресивних мілітарних держав-сусідів. У ці століття українські козацькі війська, вишколені козацькою педагогікою, отримували блискучі перемоги над загарбницькими армадами. Згадаймо блискучу перемогу військ гетьмана України Івана Виговського над сотисячною армією Московії-Росії в 1659 році під Конотопом. І лише азійсько-монгольська за своєю природою підступність Московії-Росії призвела до того, що Україна поступово втрачала свою політичну незалежність, залишившись непере-

* Ушинський К. Педагогічна подорож по Швейцарії // Вибр. пед. тв. — У II т. — К., 1983. — Т. II. — С. 64—65.

можною в героїчній збройній боротьбі з численними ворожими арміями.

З пізнавальною і виховною метою проведемо ще одну аналогію між спільністю історичної долі і волі народів Швейцарії та козацької України, спираючись на обґрунтовані положення Ушинського. Він зазначає в згаданій статті, що після блискучих військових перемог над ворожими арміями, в процесі відносного спокою "починає послаблюватися й та могутня простота звичаїв, яка робила цей маленький народ вільним і непереможним. Сусідні держави, вже не зброєю, а грішми, через своїх посланців, значною мірою впливають на швейцарські справи й використовують її як слухняне знаряддя у своїх справах. Ощадливий від природи швейцарець (українці, відомо, також ощадливі. — Ю. Р.) виявився слабшим перед золотом, ніж перед гарматами". Такі самі явища спостерігалися і в українському суспільстві, коли польські та московсько-російські уряди, можновладці матеріальними вигодами, підкупамися ще довго тримали в покорі тих, кого збройно не могли перемогти.

В процесі розвитку вітчизняної педагогіки, теорії та практики виховання нам, батькам і педагогам, потрібно враховувати і те, що український козацький визвольний рух, героїчний козацько-лицарський дух постійно відроджувалися, наприклад, то у формі січового руху українців (кінець XIX — початок XX ст.), то у формі гайдамацького, опришківського рухів (XVIII — початок XX ст.), то в формі збройної боротьби вояків УПА проти німецько-фашистських і комуністсько-радянських тоталітарних режимів (період Другої світової війни — середина XX ст.).

Таким чином, без будь-якого перебільшення можна твердити, що "блискучий героїчний період" (К. Ушинський) в історії української нації тривав не лише одне століття, як у Швейцарії, а в XVI — XVIII століттях і з періодичними "вулканічними виверженнями" волелюбного козацького духу аж до середини XX століття.

Отже, "золоті зерна", "перлини" цінностей козацької педагогіки пробуджували і формували масовий козацько-лицарський

* Ушинський К. Педагогічна подорож по Швейцарії // Вибр. пед. тв. — У II т. — К., 1983. — Т. I. — С. 65.

героїзм, мали постійний яскравий вияв і практичну реалізацію у вихованні підростаючих поколінь українців протягом усіх історичних періодів нашої Вітчизни, починаючи з XVI століття і аж до нашого часу, тобто початку XXI століття. Тут знову немає жодного перебільшення. Адже визвольні українські революції 1990 — 1991 років і кінця 2004 — початку 2005 років (ця остання ще має назву Помаранчевої революції) відбулися на високому, справді лицарському — гуманістичному, демократичному, політичному та духовному — рівні, без жодної краплі пролитої крові, навіть ворогів, тобто безкомпромісних недругів, відвертих противників волі, свободи і незалежності України. Краща частина українського суспільства, еліта нашого народу відчула в собі могутній, гуманістичний за своєю природою козацько-лицарський дух, який переміг в нових історичних умовах демократичними, конституційними шляхами і засобами.

Активізація досліджень багатьох проблем козацької системи виховання, педагогіки сприяє поліпшенню сучасного навчально-виховного процесу в родині та школі, підвищенню духовності підростаючих поколінь.

§ 2. Формування в молоді фізичної та психофізичної культури

Козацька фізична та психофізична підготовка молоді своїми коренями сягає часів ще праукраїнської історії, періоду трипільської культури (IV — III тисячоліття до н. е.). Вона викристалізувалася і досягла найвищого ступеня свого розвитку саме в козаків, зокрема запорожців.

Свій етногенез козаки вели від предків, яких представники різних країн часто називали по-різному (анти, скіфи, поляни, руси та ін.). Як писав Прокопій Кесарівський про антив, "усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні". Ведучи свій родовід від пращурів-богатирів, козаки прагнули розвинути в собі богатирську силу і дух, в чому домагалися вражаючих успіхів. Вони

знали і творчо розвивали давні вітчизняні традиції тіловиховання і формування сили духу.

Видатний англійський філософ, медик і педагог кінця XVII — початку XVIII століття Д. Локк багато в чому надавав перевагу скіфам — прямим предкам козаків перед прославленими на весь світ стародавніми греками. Цікаво, що у своїй педагогічній праці "Думки про виховання" Д. Локк наводить діалог між греком і скіфом. Грек запитує: "Чому ти не боїшся холоду, босий ходиш по снігу і не простуджуєшся?". Скіф спершу відповідає контрзапитанням: "А чому твоє обличчя не боїться холоду?". Не здогадуючись, куди поверне розмова, грек здивовано відповів: "Я загартував своє лице". Після такої відповіді, на яку розраховував кмітливий скіф, він мудро закінчив розмову: "Я весь — лице". Тобто скіфи свідомо і цілеспрямовано загартовували все своє тіло, а не лише лице, як це робили греки.

Козаки та їх предки виробили високу техніку самооборони, фізично загартовувалися у таких ризикованих, сповнених відвагою і мужністю видах діяльності, як лови: вони йшли зі списом чи рогатиною на ведмедя, ставали на прю у лісових пущах з буй-турами, приборкували диких коней тощо.

Дух і тіло козаків гартувалися у умовах незгасаючих воєн і далеких військових походів, збереження власного етносу, виживання в надзвичайно складних життєвих обставинах, екстремальних ситуаціях, у змаганнях із стихійними силами природи. Суворий час напруження фізичних і психофізичних сил вимагав і жорстокої, нерідко залізної дисципліни в процесі бойової підготовки молоді, формування в неї готовності захищати рідну землю. Впроваджувалася спеціальна система фізичного і психофізичного загартування підлітків та юнаків, яка поступово набувала дедалі рельєфніших і чіткіших, вдосконалених форм.

Вітчизняна педагогіка має стійкі традиції фізичного вишколу дітей, національного (етнічного) тіловиховання, загартування здоров'я. Так, ще в епоху Київської Русі дітей із 7 років навчали стрільби з лука, фехтування, володіння списом та арканом, їзди верхи на коні, а з 12 — справжніх "військових хитрощів", тобто військового мистецтва.

Традиції фізичного та психофізичного загартування підростаючих поколінь бережливо і успішно подовжувалися і поглиблювалися в Козацьку епоху.

Серед козаків високо цінувався культ сили і фізичного здоров'я, а любов до України і особистий дійовий, практичний внесок у захист її інтересів були найвищими критеріями оцінки громадської позиції, ефективності прикладання своїх фізичних, психофізичних та інтелектуальних сил і можливостей. Загартовуючи себе і готуючи свій організм до складних випробувань долі, козаки купалися в прохолодній і холодній воді, влітку спали просто зоряного неба, уявою і думкою ширяли в невідомі світи, прагнучи проникнути у таємниці космосу. Вони ґрунтовно знали народну медицину, її лікувальні засоби, які забезпечували міцне здоров'я, повноцінне довголіття. Г. Боплан писав, що козаки "добре загартовані, легко переносять спеку і холод, спрагу і голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави".

Беручи приклад зі старших козаків і продовжуючи їхні традиції, козацька молодь на свята народного календаря, у процесі ігор змагалася на силу, спритність і прудкість, винахідливість, точність попадання в ціль тощо. Традиційними були змагання на конях (перегони тощо). Козаки любили своїх витривалих і прудконогих коней, це закріплено у теплих зверненнях до своїх чотириногих друзів: "брате мій", "товаришу мій", у прислів'ї "Козак без коня — не козак" та ін.

Відомо, що в січових і козацьких школах перехід з одного класу в інший, від букваря до часослова, а від нього — до псалтиря і т. д. супроводжувалися народними дитячими забавами, іграми, різноманітними фізичними вправами. Дослідник С. Сірополко писав, що в цих школах діти одержували хороше тілозагартування, виконували військово-спортивні вправи, завдання. Тут хлопців учили "богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти і списом

* Боплан Г. А. Опис України... — С. 26–27.

добре колоти". Чільне місце належало також формуванню в учнів умінь плавати, веслувати, керувати човном, переховуватися від ворога на дні річки (за допомогою очеретини) тощо. Все це підіймало дух учнів, насажувало їх оптимізмом, вірою у свої сили, можливості.

Займаючись фехтуванням, тренуючись орудувати шаблею, юні козаки змагалися один із одним, дотримуючись суворих правил техніки безпеки. Інколи в азарті бойового змагання і прагненні подолати в тренувальному бою свого супротивника справа доходила "до першої крові". Змагання негайно припинялося, а "винуватець" першим надавав медичну допомогу своєму супротивнику. За порушення чесності і справедливості, правил змагання козака жорстоко карали. У випадку грубого порушення таких правил козакові загрожувала смертна кара.

Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки, сили, пізнавала свої фізичні можливості, вдосконалювала тіло й душу в іграх, танках, піснях, хороводах, різних видах змагань, боротьби. Підлітки та юнаки брали приклад з досвідчених козаків, які відчували психологічний комфорт від того, що однаковою мірою турбувалися про свій духовний і фізичний розвиток. Це створювало настрій внутрішнього задоволення, хорошого самопочуття, сприяло єдності слова і діла, думки і вчинку, гармонії душі і тіла.

Бувалі козаки, їхня старшина уважно і прискіпливо, з відповідальністю перевіряли загартованість і витривалість новобранців (молодиків) на спеку і холод, дощ і сніг, брак одягу тощо". До тих, хто прагнув стати козаком, ставилися вимоги бути сильною, волевою і вільною людиною, володіти українською мовою, сповідати православну віру, присягнути на вірність Україні. Є історичні дані про те, що на Запорізькій Січі новобранців — юних козаків — піддавали певним випробуванням, від них вимагали "пройти певне навчання".

Культура — духовна, фізична та психологічна — козаків стояла на дуже високому рівні розвитку. Вони розуміли, що лише єдність духовної та фізичної культури забезпечує формування

* Сірополко С. Історія освіти на Україні. — Львів, 1937. — С. 55.

** Див.: Там само. — С. 56.

цілісної особистості, тому й приділяли виняткову увагу такому фізичному вихованню, яке істотно впливало на їхній духовний світ (спосіб і глибину мислення, емоційні стани, естетичні смаки та уподобання, характер, світогляд тощо). На Січі вдосконалювалася система відбору і вишколу молоді для козацької служби.

Козаки створили спеціальні фізичні та психофізичні вправи, системи, спрямовані на самопізнання і саморозвиток, своє фізичне, психофізичне і моральне вдосконалення.

Козаки уважно приглядалися до фізичної та психофізичної культури сусідніх та інших народів. Найбільшу ж увагу зосереджували на розвитку своїх власних здібностей, здобутків. Вони були обізнані, наприклад, зі значними досягненнями в цьому відношенні народів Сходу. Національна свідомість і самосвідомість, гідність і гордість у козаків були розвинені на високому рівні, що стимулювало поглиблення і збагачення самобутньої вітчизняної фізичної та психофізичної культури, бойового мистецтва, започаткованих предками ще в епоху Київської Русі, язичницькі (дайбожицькі) часи.

У багатьох країнах Європи та Азії славилася високе мистецтво козаків вести наступальні та оборонні бої, створювати неприступні для ворога табори, споруди з дерева і землі, каміння, глини, рити окопи, шанці та ін. Молодь охоче переймала від козаків-бувальців майстерність створювати стаціонарні і рухомі (пересувні) табори з возів, які приступом не могли взяти значно переважаючі сили поляків, турків чи татар. Козаки мистецьки володіли всіма видами зброї — вогнепальної, холодної. Іноземці свідчили, що під час тренувань зі стрільби козаки "кулею гасять свічку". На території Хортиці, Запорозьких Січей (протягом історії їх було всього 8) в козацьких таборах та інших місцях діяли справжні козацькі школи з навчання молодих козаків, селян (самооборони і військового мистецтва).

Всебічно фізично розвинені, козаки блискуче володіли в бою не лише різними видами зброї (шаблею, мушкетом, рушницею, кинджалом, луком, списом, арканом та ін.), а й своїм тілом. Так, вінницький полковник Іван Богун заслужено вважався кращим фехтувальником Європи: він по-лицарськи бився з двома шаблями в руках, перемагаючи одразу кількох нападників.

Велике пізнавальне, розвиваюче і виховне значення для сучасної молоді має опанування нею мистецтвом козацьких одноборств. Козаки створили кілька систем одноборств, завдяки яким вони успішно боролися з ворогами в будь-якій ситуації, за складних обставин. Зараз козацькі одноборства почали впроваджуватися і застосовуватися у фізичному загартуванні молоді, в розвитку національних видів спорту.

Найвідоміша система лягла в основу козацького танцю — гопака. У запальному і пристрасному, завихреному і відчайдушному, зі складними фізичними, навіть карколомними прийомами в гопаку і сьогодні помітна першооснова — бойовитість духу, віра у власні сили, надія на себе, свою спритність, винахідливість і силу, звитязну енергію. Весь дух танцю, закладена в ньому енергія, пристрась відображають порив до життя, напруження своїх фізичних і духовних сил, наступальність і оборонний характер рухів, дій і торжество перемоги. Психофізичний та історико-етнографічний "розріз", аналіз гопака переконує в тому, що всі збережені на сьогодні його елементи — складні акробатичні вправи, багато ударів ногами і руками були складовими комплексу самозахисту наших предків у боротьбі з ворогом.

Гопак і сьогодні втілює в собі численні специфічні прийоми, виконання яких потребує гнучкості всіх частин тіла, блискавичної реакції.

Учням національної школи дуже корисно знати про його походження. Дослідники доводять, що гопак починали культивувати наші пращури, волхви, які не мали права носити зброю, тому змушені були винайти способи самозахисту за допомогою свого тіла, рук і ніг. У "Хроніках" візантійського історика VI століття Льва Диякона є такий запис: "Волхви є справді дітьми Сатани... Ті з волхвів, котрі живуть у лісах, а не в містах, володіють руками своїми і ногами з таким успіхом, що можуть самотужки протистояти голими кінцівками мечам і списам кількох озброєних важких піхотинців Візантії". Далі історик з подивом зазначає: "Володіють волхви руками і ногами з такою силою, що перед ними не встоїть жоден воїн".

Мистецтво волхвів боротися з ворогом у пізніші часи перейняли козаки. Тренування козаків часто здійснювалося під музи-

ку. Молодим козакам-воїнам так було легше, зручніше оволодівати прийомами боротьби. Потім із плином часу відбулося "відокремлення" формальних фізичних вправ, прийомів, рухів від їхнього первинного призначення, самозахисної, оборонної мети. Вся ця злагоджена система різноманітних прийомів, рухів і супровідної музики дійшла до нас у вигляді сценічного, колись бойового, танцю. Подібні "бойові танці" є в багатьох народів світу. Український гопак — вічно жива пам'ять, що переросла в довершене мистецтво, про боротьбу з ворогом і дозвілля, вироблення нашими предками системи самозахисту.

В сучасному вигляді гопак втілює в собі численні специфічні фізичні та психофізичні прийоми, наприклад:

- **"повзунці"** — система боротьби із супротивником проти нижньої частини тіла;
- **"голубці", "тинки"** — система боротьби проти середньої частини тіла супротивника.

Прагнення оволодіти бойовим мистецтвом наших славних попередників потребують від учня оволодіти методами боротьби ногами проти верхньої частини тіла супротивника (його голови, шиї, грудей і рук);

- **"пістоль"** — удар в сторону однією ногою (у стрибку);
- **"розніжка"** — удар двома ногами в сторону (у стрибку);
- **"шулик"** — удар двома ногами вперед (у стрибку).

Цікаво відзначити, що у Стародавній Греції бойові танці також входили в програму гімнастичних вправ, без яких не можна було уявити успішної підготовки воїнів. Як свідчив Гельвецій, стародавні греки виробили такі системи вправ, спрямованих на вдосконалення тіла й душі, зміцнення здоров'я вихованців, що були профілактикою проти багатьох хвороб людського організму.

Педагог пояснить учням, що відмінні риси українського гопака від подібних систем вправ самозахисту інших народів, — досить рельєфні, визнані багатьма фахівцями. Порівнюючи, наприклад, багатство рухів китайської психофізичної системи вдосконалення людини "у-шу" з українським гопакком, дослідник І. Лебедев дійшов висновку, що для виконання гопака потрібно "багато ще дечого, що виходить за рамки китайської гімнастики". Ознаки гопака, з одного боку, яскраво специфічні, самобутні, ви-

разно національні. З другого боку, вони трансформовані в складних і важких для виконання представниками інших національностей стрибках — **"розтяжка в повітрі"**, **"щупак"**, **"яструб"** та ін. Порівняльний аналіз показує, що багато рухів, прийомів, які є в гопаку, немає в одноборствах і подібних танцях інших народів.

Цілі покоління нашого народу оволодівали комплексом прийомів козацької боротьби — **гойдок**. Він був призначений в основному для козацьких розвідників-пластунів. За цим комплексом боротьби боєць **"приклеювався"** до суперника, повторював усі рухи, а в разі помилки (через розгубленість, необачність, страх, відчай тощо) нападав на нього, брав у полон чи знешкоджував. Цікаво, що арсенал прийомів цього напрямку одноборства дозволяв козакові і вночі битися з ворогом.

В арсеналі козаків була система боротьби **спас**. На думку частини дослідників, вона мала не атакуючий, а суто оборонний характер. Для неї характерне філігранне, скрупульозне відпрацювання блокування дій супротивника.

Прагнення сучасних учнів оволодівати психофізичними та фізичними прийомами самооборони, саморегулювання козаків викликає інформація про те, що козаки спеціальними вправами досягали неймовірного ефекту, коли **"тіло грає"**. У такому разі больові удари супротивника не відчувалися... Такі козаки вмів миттєво концентрувати свою внутрішню енергію в ту частину свого тіла, куди спрямовувався удар ворога. Такі явища притаманні і східним системам боротьби, наприклад, мистецтву тибетських ченців **"катада"** і **"школі залізної сорочки"** в кунг-фу і карате. Такі з побутової точки зору дивовижні факти визнає сучасна наука, хоч переконливе їх пояснення та обґрунтування належить майбутньому.

Козаки боролися також **навкулачки**, **"на ременях"**, **"навхрест"**, мали місце двобій **"на палицях"** тощо. Оволодіння технікою боротьби і моральними принципами під час тренувань і змагань було злито в одне ціле, що забезпечувало комплексний виховний вплив на особистість. Підкреслимо, що всі види козацької боротьби у процесі тренування, оволодіння майстерністю одноборств ґрунтувалися на принципі народної моралі й етики, на твердих правилах змагань. Порушення їх вважалося непри-

пустимим і мало тяжкі наслідки для тих, хто нехтував чи недооцінював козацькі закони життя, його традиції та звичаї. Такі явища серед козаків були тільки окремими випадками.

Значний пізнавальний і виховний потенціал має цілий пласт козацької культури, який дістав назву **козацьке характерництво**.

Боротьба козаків-характерників із ворогами вважалася заслужено вершиною козацьких бойових мистецтв. В історичній пам'яті народу цей вид боротьби овіяний нев'янучою славою, ореолом легендарності. Деякі козаки настільки розвивали свої внутрішні сили, можливості свого організму, що досягали незвичайних успіхів у розвитку своїх здібностей. Багато сучасників вважало, що в них "вселялися" якісь надприродні сили. Таку силу та енергію козаки застосовували в разі потреби в боротьбі з ворогом. Вони володіли вміннями, які в наш час демонструють, наприклад, екстрасенси. Були козацькі чаклуни, які, знайшовши певні прийоми розвитку своєї ідеальної сфери впливу на психіку ворога, "зачаровували" його, вивідували в нього військові таємниці тощо.

Характерники вміли залякати ворога, навіювали йому інформацію про свою силу і непереможність, про те, що їх не бере ні куля, ні шабля, ні вогонь, ні вода. Вороги нерідко вірили, що козаки могли брати голими руками розпечені ядра, обминати кулі тощо. Такі козаки могли робити багато деяких речей, які психічно приголомшували ворогів, морально їх послаблювали.

Постійно займаючись самовдосконаленням, козаки оволодівали специфічними дихальними вправами, проявляючи, подібно до йогів, справді надзвичайні можливості людського організму. Академік Д. І. Яворницький писав, що серед козаків були справжні велетні тіла і духу і що "серед інших богатирів жив Васюринський козарлюга", який "тільки дихне, як від того подиху людина падала з ніг". Такі явища дослідники знаходять у китайських цигун, японських кіко, таємниці сили яких у "роботі з внутрішньою енергією через дихальні вправи".

Такі реальні і легендарні факти із життя козаків-характерників стимулюють учнів шукати і розвивати в собі фізичні, психофізичні та духовні резерви, пізнавати свої можливості.

* Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Т. І. — С. 236.

Тілесне і психофізичне виховання козаків було складовою частиною комплексної і цілісної системи ідейно-морального, емоційно-естетичного і військово-спортивного загартування. Однак, зважаючи на те, що наша культура постійно руйнувалася чужоземними загарбниками, а козацький волелюбний дух, лицарські традиції викорчовувалися за допомогою заборон, арештів, розстрілів і тюрем, чимало компонентів цієї системи на сьогодні забуто. Спеціалістів із народознавчих і людинознавчих наук, практиків, ентузіастів чекає важливе завдання — за кодом, закладеним у відомих нам вправах, тренуваннях, змаганнях, видах боротьби відтворити всю козацьку гімнастику, динаміку форм, структуру рухів, а також інші невідомі компоненти цілісної козацької системи вдосконалення і самовдосконалення.

Висока ефективність дії козацької педагогіки в галузі тілесного та психофізичного виховання, втілення нею найвищих досягнень національної педагогічної спадщини забезпечує глибоку і всебічну етнізацію підростаючих поколінь. Пізнавально-виховний потенціал козацької педагогіки сприяє створенню таких умов, ситуацій, які найбільше відповідають сутності генофонду української нації (його резервів, можливостей) і формуванню в молоді глибокої духовності.

§ 3. Виховання в молоді лицарських чеснот, сили духу

Козацтво утверджувало новий, досконаліший спосіб життя, який поглиблював і збагачував традиційний спосіб життя українського народу. Як волелюбний і ні від кого незалежний суспільний стан, козацтво переростало в духовний всенародний і загальнонаціональний феномен. Права та вольності козацтва мали тенденцію поширюватися на весь український народ. Масове покаяння означало насамперед те, що населення дедалі більшою мірою оволодівало козацькою духовністю, високими лицарськими чеснотами.

Керуючись віковою народною мудрістю, козаки розуміли, що чисті і незамулені національні джерела знань — це могутня і не-

поборна сила в боротьбі за волю. Поняття "воля" було найулюбленишим серед козаків. Образно кажучи, "воля до волі" у козаків була непереможна, про що свідчить і активний запас лексики кожного козака, вживання багатьох однокореневих слів (вільний, воліти, волелюбний тощо), і густа мережа географічних назв України тих часів (Вільнянськ, Привільне, Добра Воля та ін.). Поняття "воля" було для козаків найдорожчою духовною цінністю.

Відстоюючи свою свободу, свободу всієї України, козаки потребували знань як найважливішого засобу вистояти в нерівній боротьбі. Тому в козаків був, без перебільшення, культ знань. Процес здобуття знань, відомо, розвиває особистість, формує в ній такі якості, як винахідливість, ініціативність, кмітливість, допитливість, практичність та ін. У процесі здобуття знань, у трудовій діяльності козаки виробляли в собі, як правило, гостре мислення, спостережливий погляд, аналітичну думку, давали адекватну оцінку різноманітним життєвим ситуаціям, навколишній дійсності, прогнозували напрями її розвитку. Пізнаючи закони політичного та державного життя, козаки прагнули їх реалізувати в умовах української дійсності.

В Україні виникав культ освіченості і вихованості, високих лицарських чеснот, сили духу особистості. Так, не лише козаки, а весь народ глибоко поважав за високу освіченість, лицарський дух гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепу. Така всенародна шана увіковічена в піснях і легендах, історичних переказах, розповідях і приказках, наприклад, "Від Богдана до Івана не було гетьмана". Тут підкреслено, що саме ці два гетьмани проявили високий лицарський дух і мають найвагоміші заслуги в боротьбі за національну незалежність і державну самостійність України.

Козаки були в багатьох країнах світу як представники своєї держави, дипломати, перекладачі, військові діячі, чумаки тощо, глибоко знали і дорожили матеріальними і духовними загальнолюдськими цінностями. Кращі духовні досягнення інших народів завдяки оригінальному світосприйманню козаків набували суто українського характеру.

Активний творчий і мобільний спосіб життя козаків сприяв тому, що їхня система навчання і виховання, бойове мистецтво

були найтісніше взаємопов'язані з підвищенням загального морального, культурного, духовного рівня як козацької молоді, так і загартованих у битвах козаків. Демократичні і гуманістичні засади козацького життя сприяли постійному духовному розвитку як окремої особистості, так і козацьких громад.

Внутрішній світ козаків постійно поглиблювався у процесі зміцнення відносин, взаємостосунків, збагачення психологічних механізмів спілкування. У зміцненні духовних засад козацтва велика роль належала православної вірі. Козаки були віруючими людьми. Вони глибоко шанували свою віру, збагачуючи її традиціями культури своїх предків і використовуючи її об'єднуючі функції в інтересах самосвідомості, соборності України. Бог у свідомості козаків оберігав інтереси України, надавав їм фізичних і духовних сил у боротьбі з численними ворогами. "І навчав Христос, що всі люде — брати і ближні, всі повинні любити поперед Бога, а потім один другого, і тому буде найбільша шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто первий між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою... І жили християне братством, усе у них було общественне і були у них вибрані старшини, і ті старшини були всім слугами, бо Господь також сказав: "Хто хоче першим бути, повинен всім бути слугою"... І постановили вони чистоту християнську держати..."

Однією з найважливіших сутнісних сил способу життя козаків, їх згуртованості були глибокі національні родинні традиції, звичаї, почуття, покладені в основу ставлення їх один до одного, інших людей. Відомо, що найміцнішими козацькими об'єднаннями були братства і побратимства. Найвищий статус у козацькому лексиконі, спілкуванні та стосунках мали найдорожчі поняття мати, батько, брат, сестра, син, донька. Усталеною стійкою звичкою, нормою козацько-лицарського етикету були звернення до інших, нерідних людей — батьку, брате, панове-браття, сину, матусю, нене, сестро тощо. Ці та багато інших фактів переконливо свідчать про те, що ідейні, моральні, емоційні, естетичні, духовні цінності української сім'ї (а вони найглибші і найвищі за

* Костомаров М. І. Закон Божий: /Книга буття українського народу/. — С. 15–16, 24.

свою природою і значенням) були визначальними, домінуючими в козацькому житті.

Козаки були, як правило, глибоко гуманними людьми. Глибока людяність була надійною основою їхнього внутрішнього світу. Це проявлялося в багатогранній державній і політичній діяльності, буденних справах, в побуті і дозвіллі, спілкуванні козаків. У них гармонійно поєднувалися любов до людини, народу та презирство і ненависть до ворогів.

Про високу духовність українських козаків, їхнє подвижницьке життя, героїзм у битвах з ворогом знав світ. З козацькою Україною підтримували міждержавні стосунки Англія, Ватикан, Італія, Іспанія, Франція, Швеція та інші країни. Представники інших держав захоплювалися лицарським духом, високо оцінювали освіченість і загартованість українського козацтва. Високі поставлені державні та військові діячі зарубіжних країн посилали своїх дітей для лицарського загартування в Запорізьку Січ — колись фізичного і духовного загартування особистості.

У велику Козацьку добу чужоземці часто називали Україну Славія, Роксоланія, Козацька країна, Рутенія, а Києво-Могилянську академію — Українські Афіни, або Афіни наук і мистецтв. Запорізьку Січ часто порівнювали зі Спартою. Недаремно Сент-Бев назвав історію козацтва "Запорозькою Іліадою", а самих козаків "героями Гомера". Столицю України Київ нерідко прирівнювали до "степового Риму над Дніпром". Німецький мислитель Й. Гердер віщував Україні, глибоко знаючи її незвичайне і героїчне минуле, високу культуру і особливості ментальності, духовності українського народу, майбутнє нової Елади.

Подив чужоземців викликала висока мораль козаків, лицарські чесноти, творче бачення світу, кмітливість, дотепність, неперевершений гумор. У Відні, оточеному турецькою армadoю в 1683 році, переклали "Лист запорожців турецькому султану" на німецьку мову і читали солдатам. Козацький бойовий дух, високий оптимізм, упевненість у своїх силах передавалися солдатам європейських країн, які разом із козацькими збройними силами зупинили орди турецької імперії, що загрожували всій Європі.

Передова Європа захоплювалася перемогами українського народу під проводом гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницько-

го, доблестями І. Мазепи і розглядала ці історичні здобутки як продовження європейського визвольного руху. **Українське козацтво було однією з наймогутніших прогресивних сил в епоху європейських доленосних національно-визвольних революцій і соціальних потрясінь, в періоди Відродження, Реформації та Просвітництва.**

Духовно багаті, з невичерпною творчою енергією козаки були першопрохідцями в численних сферах національного життя. Вони — творці багатьох національних пріоритетів у галузях суспільного, політичного, державного і культурного життя. Українські лицарі, наприклад, одні з перших оволоділи ракетною технікою, елементами підводного плавання з військовою метою та ін.

Козаки оберігали, як зіницю ока, фізичне, моральне і духовне здоров'я своєї нації, щоб не замулювалися джерела народної мудрості, національної свідомості, історичної пам'яті. Козацька доба породила і сформувала такий національний тип українця, мораль і ментальність якого сягали, порівняно з іншими періодами нашої історії, найвищого рівня. У козаків була сформована така сила духу, яка викликала подив у багатьох європейців, навіть у ворогів українського лицарства.

Козацька дійсність формувала цілісну особистість із глибоким і стійким потенціалом. Продовжуючи виховні традиції своїх предків, а також краший досвід виховання інших народів, козаки надавали пріоритетність таким інтегруючим, соборним якостям особистості, як мудрість, шляхетність, мужність і справедливість. Ці якості особистості називали кардинальними, фундаментальними філософи і педагоги античного світу — Платон, Аристотель, в добу Відродження і Просвітництва — Я. А. Коменський та інші визначні мислителі, діячі освіти. Про високий статус цих якостей особистості в українській системі виховання говорили М. Грушевський, Д. Донцов, І. Огієнко та інші просвітники, діячі нашої культури.

Мудрість. Це перша, пріоритетна прикмета лицарського духу. Бути в житті насамперед мудрими — найголовніша заповідь наших пращурів, яку свято шанували козаки. Наші предки богатирської, Княжої, Козацької доби виховували мудрість у молоді

передусім на традиціях і звичаях батьків і дідів. Глибоке знання доленосних поворотів історії минулих епох, провідних ідейних напрямків, народних мрій і надій, врахування досвіду досягнення громадської злагоди і згоди, згуртованості та об'єднання національних сил, аналіз шляхів і механізмів досягнення соборності українських земель у єдину державу, узагальнення уроків історії — все це було благодатним ґрунтом, на якому щедро проростали пагони козацької мудрості. Вона давала можливість устанавлювати лад у родині й громаді, будувати демократичні структури влади, національну державність.

Культ мудрості у козаків мав глибокі етнічні, вітчизняні корені. Чужоземні історики зазначали, що "у русів вождь завжди називається віщим, що означає в них мудрий, всезнаючий або пророк. У них вождь має бути насамперед мудрий, а тоді вже хоробрий". Один із вітчизняних мислителів Данило Заточник ще в XI ст., глибоко знаючи сутність етнічної ментальності наших предків та ієрархію духовних, лицарських цінностей, говорив, що володарі перемагають "не множеством золота, а множеством мудрих і хоробрих: лучче один мудр десяти хоробрих без ума". Наші предки розкривали підростаючим поколінням силу і велич мудрості, необхідність формування її в кожній молодій людині. Культивуючи фізичну і духовну силу, досконалість людини, розмаїтість її якостей, наші пращури надавали пріоритет все ж мудрості: "мудра думка паче многих рук", "мудрий паче кріпкого" та ін.

Мудрий народний досвід учив козаків більше думати про найближче і далеке майбутнє, про можливий розвиток подій, передбачати напрям розвитку і використовувати його в інтересах людини, народу, нації. Мудрість козацької еліти створювала можливість розпізнавати ознаки майбутнього лиха, передбачати завтрашню небезпеку, уникати її.

Козацька мудрість утверджувала взаємопідтримку, братство рівних і різних людей, а не отарність, животворящу соборність яскравих індивідуальностей, а не мертву єдність "сірих", бездуховних людей.

Старші віком лицарі постійно турбувалися про те, щоб молодші козаки, діти поступово оволодівали досвідом національного

мислення, кмітливостію і дотепністю, високим інтелектом. Гетьманська булава була символом не лише влади, а й розуму, мудрості, про що свідчать крилаті вислови: "до бурави треба голови", "козаки — люди шаблі і бурави" тощо. Виховуючи в молоді основи мудрості, її першоелементи, козаки домагалися усвідомлення нею законів життя, становлення та зміцнення держави, оздоровлення, розквіту, а також розладу, занепаду суспільства. Козаки зберігали і плекали в підростаючих поколіннях бойовий дух захисту Батьківщини, осмислення ними народної мудрості: "Хто за Вітчизну не хоче воювати, той з Вітчизною мусить погибати".

Козацька мудрість визнавала найвищими цінностями в людині любов до рідної землі, України, утвердження її свободи і незалежності, глибоку віру в Бога як вищу справедливість, пріоритетність моральних чеснот, вірність законам братства і єдності всього народу, нації.

Шляхетність. Це була інтегруюча, соборна якість, яка відображала високість духу, благородність помислів та устремлінь, пріоритетність соціально значущих ціннісних орієнтацій, цінних суджень, поглядів, переконань, ідеалів, інших компонентів особистості козака. Порівняно з іншими суспільними верствами, у козаків був значно вищий рівень сформованості духовних цінностей — благородства душі, моральної та естетичної цінності, кришталевої чистоти і непідробної вишуканості поведінки, синівського ставлення до рідного народу, Батьківщини.

Козаки завжди і скрізь пишалися своїм родом, належністю до славного українського родоводу. Вони вважали себе нащадками богатирів духу, а благородне походження, відомо, вимагало і благородної душі, поведінки. Лицарі духу називали себе "шляхетно вродженими козаками", "уродженими козаками", "козацького роду". Козаки вважали себе шляхетними громадянами, які інтереси свого народу ставлять над усе, вище за свої власні. У їхньому розумінні козацький рід — це рід, який уславився добрими, героїчними справами, лицарськими ділами в ім'я України. Козацька еліта була вірна одній із кращих традицій своїх предків: слово — це діло, кожне слово має бути вагомим і нести в собі заряд впливу на дійсність. **І конкретними ділами, і зваженим словом**

козаки підтверджували свою належність до національної духовної аристократії, провідної верстви тогочасного суспільства.

Своєю енергією, силою духу, невтомною діяльністю, небезпечними для власного життя військовими справами, героїчними вчинками козаки творили національні пріоритети в різних сферах політичного, державного, культурного та економічного життя. Це викликало в них заслужену гордість за корисні діяння в інтересах не лише свого волелюбного козацького стану, рідного народу, а й представників різних національностей.

Козаки, як правило, усвідомлювали, що завдяки своїй високій духовності, авторитету серед інших верств народу вони перебувають на найвищому щаблі суспільної ієрархії. Вони були горді за свою історичну відповідальність перед народом, рідним краєм, гідні свого високого покликання. Козаки прагнули вищих сфер духовності, були для інших співвітчизників високими взірцями для наслідування. У їхньому середовищі панував культ ідеальної освіченості людини, її глибоких умінь і здатності відчуття і сприймання, мислення і почування, уявлення і прогнозування подій.

Шляхетний дух козаків складали замилювання ідеями про Матір-Вітчизну і рідну землю, глибока любов, віра і надія на перемогу в міжлюдських стосунках краси, добра та істини. Козаки вірно, по-синівськи безкорисливо і натхненно служили Богові і Україні, національним ідеям, ідеалам боротися з ворогами до переможного кінця. Горіння душі, плам'я серця, невичерпний ентузіазм, наснагу, натхнення, силу мудрого творця і відважного борця козаки віддавали рідній Вітчизні. І не дивно. Бо в основі особливої ідеї козацького виховання, як і "в основі особливої ідеї виховання в кожного народу лежить, звичайно, особлива ідея про людину, про те, якою повинна бути людина в уявленні народу в певний період народного розвитку. Кожний народ має свій особливий ідеал людини і вимагає у виховній справі відтворення цього ідеалу в окремих особах. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характерові, визначається його громадським життям, розвивається разом із його розвитком і з'ясування його становить найголовніше завдання кожної народної літератури".

* Ушинський К. Про народність у громадському вихованні. // Вибр. пед. тв. — К., 1983. — С. 76.

Через свою шляхетність козаки з погордою ставилися до всього низького і потворного, прагнули вилучити його з життя народу. Вони протиставляли шляхетність бездуховним людям, висміювали їх, називали "броварниками", "наймитами", "свинопасами" тощо. Козацтво викривало таких людей не як представників "низьких професій", неprestижних занять (вони часто самі виконували такі професійні, трудові функції), а як людей обмежених потреб та інтересів.

У козаків були розвинені гідність і гордість, непокірність чужинцям і долі, необхідність обов'язково відплатити загарбникам, нападникам за зневагу народу, його права на державну, політичну, національно-культурну самостійність.

Мужність. Вона була яскравою і самобутньою, соборною і героїчною якістю особистості козака. Народна козацька педагогіка була багата на засоби виховання в молоді високої лицарської мужності. Козацька система виховання постійно гартувала силу духу, наполегливість та уміння долати будь-які труднощі, перешкоди фізичного та психічного плану.

Історична обстановка, умови українського життя, родинна, шкільна і соціальна козацька педагогіка змалку формували в дітей та юнацтва стійкість і міцність духу. У козацькій системі цінностей високий статус мали твердість характеру, моральна стійкість, витриманість і непохитність громадянської позиції. Ставши воїнами, молоді козаки, як правило, завжди володіли ситуацією, ніколи не втрачали самовладання, контролю над собою, були хоробрими, безстрашними захисниками народу, України.

Громадянську спрямованість, бойовий дух козацтва прикрашала висока доблесть — лицарська відвага, що відбивалася в усьому: виразі обличчя, змісті сказаного, погляді і мові, поведінці, діях і вчинках. Духовні підвалини відваги козаків становили "вирізьблені" в їхніх душах переконання, які вони були готові боронити кров'ю свого серця, як герой поета "серця свого кров'ю рад людське горе змити" (І. Франко). Відважні та рішучі, хоробрі і вольові українські лицарі йшли на боротьбу зі злом з відкритим забралом, груди на груди. Вони не сходили зі свого праведного шляху, схваленого їхнім Богом, Україною. На компроміси зі злом не йшли, а розвінчували його аморальність і потворність, розкри-

вали несприйнятність його народним життям. Коли зло в особі ворогів, перевертнів і зрадників збиткувалося над людьми, сіяло жорстокість і смерть, зраду України, вони його знищували.

Козацька відвага мала характерну прикмету: вона була наступальною у поборюванні зла, потворності в житті. В умовах, коли численні вороги знахабніло зазіхали на українські багатства, на "українське сало і на хліб" (В. Симоненко), по-варварськи топтали найродючіші в світі чорноземи, козаки прагли бою, помсти за наругу і знуцання над гідністю людей, паплюження їхніх прав, відплати за народні страждання. Вони готові були завжди "бурею впасти на ворога", "вихором" вимести ворожу нечисть за межі України, вибити з недругів зловісні наміри грабувати рідний край, плюндрувати його природну і рукотворну красу, збиткуватися над народом.

Історична правда вимагає наголосити, що козакам була притаманна войовничість у відстоюванні всенародної правди, забезпеченні торжества справедливості, захисті інтересів свого багатостраждального народу, приниженої Батьківщини. Творче застосування в сучасних умовах козацької педагогіки вимагає домогтися такого рівня вихованості українського юнацтва, щоб лицарська стійкість, наступальність і войовничість у захисті національних інтересів незалежної України була відроджена в душі і серці кожного громадянина нашої держави.

Історична дійсність, обставини національного життя, духовність пращурів, козацька система виховання так загартували серця і душі, розум і волю козаків, що їх не можна було залякати ні страхом мук, ні болю, їх не можна було підкорити, як писали їхні сучасники, "ні залізом, ні золотом", тобто ні мечем, ні кулею, ні життєвими благами, багатствами.

Козаки були мужні і супроти сил, які підточували, як шашіль, українську народну спільність зсередини, підрізали корені козацької демократії, державності, духовності.

Однією з найважливіших і характерних граней ментальності, духовності козаків був український козацький аскетизм. Його ідеологія та практика, довготривала в історії реальність свідчать про незвичайну силу духу лицарів. Сувора історична епоха боротьби, яка не вщухала, розгорялася із дедалі новою силою, час-

то — у всенародному масштабі, за свободу і незалежність, драматичні і трагічні події, нерідко нестерпні умови життя вимагали і суворого способу життя, свідомого обмеження своїх природних потреб добробуту, задоволення земних радостей буття. Історичні обставини вимагали зосередженості всіх душевних і духовних сил, енергії на речах і ділах, неприсмних і небезпечних, але вкрай необхідних, обов'язкових в ім'я виживання, збереження у віках рідного народу, України.

Випробування долі, сувора дійсність постійних національно-визвольних воєн накладали відбиток на козацький характер, світогляд, ідеологію, мораль. Козацька система виховання, особливо в юнацькому і зрілому віці, формувала погорду до звичайних земних утіх, щоденних насолод життям, до вузькоегоїстичного і тлінного, якщо це відволікало від головної історичної місії, суперечило інтересам України, заважало національно-визвольній війні, послаблювало лицарське братство.

Козацькій еліті був притаманний кришталево чистий у своїй моральній і духовній красі, героїчній величі дух українського **лицарського стоїцизму**. Його сутністю була стійка і непохитна, для частини чужинців незбагненна, часто саможертвна позиція у захисті свободи і незалежності, як своєї власної, так і всього народу. Козаки нерідко добровільно прирікали себе на холод і голод, на поневіряння і матеріальні нестатки, на тортури і навіть смерть у нерівній боротьбі з ворогом.

Лицарі свідомо надавали перевагу інтересам рідної землі, її свободи над власним життям, тобто захищали пріоритетність загального, цілісного — Батьківщини перед своїм особистим життям як його частиною. Наші багаторічні дослідження переконливо свідчать про те, що козацька філософія та психологія, світогляд, спосіб сприймання та осмислення дійсності обумовлювали глибоке усвідомлення ними свого буття як складової частини рідної землі. Шляхи та механізми досягнення такого високого рівня сформованості душевних і духовних якостей багатьох козаків необхідно досліджувати в найближчому майбутньому, що може значною мірою збагатити арсенал впливу на особистість родини, національної школи. Відчуття і розуміння лицарями співвідношення однієї людини і народу, особистості і нації як части-

ни і цілого розкриває глибину і силу їхнього духу. Це свідчить про високий ступінь розвитку ідеальної сфери українського козацтва, його подвижницько-героїчної сфери духовності, "планка" якої, під впливом нарощення підступної політики, цілеспрямованого фізичного винищення, розладу і розкладу елітарних верств України з боку вороже настроєних зовнішніх політичних і державних сил, у масовому масштабі і вияві не підіймалася більше на такому рівні впродовж багатьох поколінь нашого народу, аж доки знову не вибухала революційна магна народного духу.

Козацька героїка, звитяжність заслуговують високого культу в умовах незалежної України, щоб уже ніколи не послаблювалася наша державність, її духовна опора в кожному з нас.

Справедливість. Козаки, як і їхні предки Княжої доби, у своєму житті культивували фундаментальну якість — справедливість, тобто кожен мав бути правдивим, чесним, щирим, відвертим — як людині і належить. Ідея справедливості для козаків, то принцип життя, а отже, уміння бачити свої недоліки, боротися з ними і до інших ставитися з чистим серцем, відкритою душею, щирими почуттями.

Козацький спосіб життя мав на меті забезпечити волю усіх громадян України, хоч би якої національності вони були. У цьому також реалізовувалася козацька справедливість, яка мала загальнолюдський зміст і характер — створювалися рівні умови для вияву і розвитку природних задатків, здібностей і таланту кожної людини. Козацька справедливість утверджувала мудре розуміння рівності людей, "рівності в нерівності" (Г. Сковорода). **Відомо, що ментальності українського народу притаманна філософічність, схильність до глибинного обмірковування, пошуку закономірностей розвитку тієї чи іншої сфери буття.** Народна мудрість виявляла такі закономірності, організовувала своє життя в напрямку їхньої дії. Розвиваючи філософське ставлення до дійсності свого народу, козаки нерідко досягали в цьому відношенні дивовижних успіхів, зокрема в реалізації принципу рівності людей. Умови козацького життя, його гуманізм і демократизм забезпечували рівні вихідні, "стартові" можливості для розвитку козаків, організації їхньої життєдіяльності. Місце, роль і статус кожного козака в громадському житті, державних і вій-

ськових структурах залежали насамперед від його природних задатків, нахилів і здібностей, особистісних якостей, їх визнання громадою, козацьким товариством. Нахили і здібності, заслуги і потенційні можливості козака, його користь для громади, всієї України були тими головними критеріями, які визначали його статус у козацькій ієрархії, в часопросторі реалізації принципу рівності.

Між козаками утверджувалися братерські, побратимські і товариські стосунки, які мали тенденцію поглиблюватися. Як зіницю ока вони берегли і зміцнювали справедливе ставлення один до одного, до інших людей. Козаки справедливо, шляхом жеребкування ділили між собою землю, коли займалися хліборобством, інші багатства, захоплені у ворога трофеї.

Козаки творили справедливі закони, які визначали їх життя, вдосконалювали його, наводили в ньому лад. Вони, як правило, ніколи не ображали гідність людини, і це споконвіку було властиве нашій українській ментальності.

Серед козаків злодійство як явище було відсутнє. Якщо ж і траплялися поодинокі випадки крадіжок з боку новоприбулих, новоприйнятих до козацького братства (а прибували до нього звідусіль, нерідко з територій, які етнічно не належали Україні), такі випадки розглядалися лицарською мораллю як найганебніше явища і суворо каралися.

Брутальність, лайливість, жорстокість у ставленні один до одного, злодійкуватість як соціальні явища не були властиві ні козакам, ні українцям взагалі. Ці антигромадські, аморальні явища серед українців почали поширюватися лише в останні два-два з половиною століття людьми, які прибували до нас з інших етнічних територій.

Зарубіжні вчені, мандрівники, державні та культурні діячі, які побували в козацькі часи в Україні, з подивом говорили про загальний високий моральний, духовний рівень всього населення, насамперед козацтва. Козацька мораль, лицарська духовність дедалі більшою мірою впливали на українську спільноту, зокрема молодь.

Оволодіваючи лицарськими чеснотами, підрастаючі покоління української молоді заперечували рабську психологію, втрату людиною відчуття національної належності, самостійності та гід-

ності, а також пасивність, слабкодушність, невіру у власні сили, політичне прислужництво.

У духовному житті молоді козацька педагогіка відводила особливу роль лицарській честі, лицарській звитязі і лицарському милосердю — своєрідним кодексам (комплексам) людського буття. Кожен молодий козак розвивав у собі лицарську честь, звитягу і милосердя, які творчо відроджуються і впроваджуються в сучасне життя.

Кодекс лицарської честі містив такі основні якості особистості:

- любов до батьків, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, товаришуванні, ставленні до Батьківщини, рідного народу;
- готовність турбуватись про молодших, зокрема дітей, усіх літніх людей і людей похилого віку;
- підкреслено шанобливе ставлення до матері, дівчини, жінки, бабусі;
- непохитна вірність ідеям, принципам народної моралі, національним і загальнолюдським цінностям;
- захист свободи і незалежності особистості, народу, держави, єдності та соборності українських земель;
- прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних закладів, просвітніх установ, пам'яток історії та культури;
- готовність проявляти принциповість і непримиренність до зла, аморальності та наступальність у боротьбі з ними;
- здатність цілеспрямовано й систематично розвивати фізичні та духовні сили, зокрема непохитну силу волі і непоборну силу духу, можливості свого організму, займатися самопізнанням і самовдосконаленням;
- уміння скрізь і всюди чинити благородно, виявляти доброчинність, лицарські чесноти, глибоку історичну пам'ять, національну гідність і гордість;
- турбота про розвиток національних традицій, звичаїв, обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі, при множення її багатств;
- прагнення зробити якнайбільший особистий внесок у підвищення добробуту рідного народу, його матеріального і духовного рівня.

Високим показником лицарських чеснот, сили духу козаків було те, що вони над усе, цінуючи свою лицарську честь, нерідко чинили саможертвно, в ім'я торжества добра, правди, справедливості, краси, інтересів рідного народу, України. В козацькій системі навчання та виховання якості лицарської честі гармонійно доповнювались **кодексом лицарської звитяги**:

- готовність боротися до загину за волю, честь і славу України;
- нехтування небезпекою, коли справа стосується життя рідних, друзів, побратимів, долі Матері-України;
- презирство і ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від завойовників;
- уміння доводити наукову неспроможність ворожих ідей і теорій, спрямованих на послаблення української держави, на притлумлення національної свідомості і самосвідомості, на встановлення національної несправедливості і нерівноправності;
- здатність захищати за будь-яких обставин рідну мову, культуру, мистецтво, духовні традиції, гідність і гордість свого та інших народів;
- героїзм, подвижництво у творчій праці і в бою в ім'я свободи і незалежності України;
- захист свого права бути господарем на рідній землі, володарем національних багатств, готовність нікому не давати на поталу своєї материзни і дідизни;
- здатність і готовність займатися постійно, зокрема і в години можливого лихоліття, народотворчою і націотворчою діяльністю, будівництвом і зміцненням Української держави.

Навчально-виховні традиції козацтва передбачають формування в молоді не лише суто героїчних, лицарських якостей, пов'язаних із військовою справою, захистом Батьківщини. Козаки були глибоко людяними, великодушними і милосердними до всіх, хто потребував співчуття, допомоги. Вони чуйно ставилися до інших людей, чесних, добрих і правдивих, ділили з ними радість і горе. В кожному середовищі українців утверджувались кращі здобутки української нації, прикмети лицарськості і у ви-

хованні, бо, як писав К. Ушинський, "виховання, створене самим народом і засноване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, заснованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу... У кожного народу своя особлива національна система виховання..."

Як дорогоцінний морально-духовний спадок, козаки залишили нам, своїм нащадкам **заповіді милосердя**.

Висновки та методичні рекомендації

Історичний досвід розвитку козацької педагогіки переконує в тому, що вона має високу ефективність, коли діти з раннього віку виховуються на козацько-лицарських традиціях. У Козацьку добу, наприклад, діти, оволодіваючи українською мовою, водночас оволодівали і засобами, цінностями козацько-лицарських традицій (казками, легендами про козаків-витязів, розповідями дідусів, батьків про участь у боротьбі з ворогами, спостерігали за військовим вишколом підлітків та юнаків, бачили конкретну участь батьків, односельців у діяльності козацьких сотенних і полкових канцелярій, тобто владних козацьких структур тощо). З раннього віку діти розуміли конкретну, безпосередню участь своїх батьків, родичів, земляків у практичних заходах, справах, у яких реалізувалися козацько-лицарські цінності. Згодом діти ставали очевидцями і безпосередніми учасниками свідомого козацького способу життя (брали участь у господарських справах, козацькому військовому вишколі, походах, боях із ворогами України).

Творчо враховуючи історичний досвід козацького виховання, необхідно домагатися, щоб сучасні діти ще в дошкільні ознайомилися з історичними оповіданнями, легендами про українських козаків, запорізьких лицарів, їхнє життя і героїчну боротьбу з чужоземними загарбниками. Діти мають вивчати вірші, пісні про любов козаків до рідної землі.

* Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибр. пед. тв. — У 2 т. — Т. I. — С. 100, 102.

Важливе значення у вихованні має створення в уяві дошкільнят величних образів козаків, їхніх гетьманів, наприклад Дмитра Байди-Вишневецького, Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та інших українських лицарів. Діти мають сприймати їх як богатирів, витязів, які завжди чесні і сміливі, справедливі і мужні, працьовиті і віддані рідному народові. Ще в дошкільний період кожна дитина має відчути велич і красу людей — богатирів, витязів, які з любов'ю та шаную ставилися до рідних, земляків, співвітчизників, представників інших народів, що прибували на нашу землю як добрі сусіди, гості з гуманними намірами.

Радість, захоплення, подив дітей мають викликати розповіді про українських козаків, лицарів, які в сиву давнину, ще в часи Київської Русі-України, захищали своїх матерів і батьків, бабусь і дідусів, родичів, усіх співвітчизників від ворожих навал печенігів, половців, татаро-монголів та інших поневолювачів.

Досвід виховання дошкільнят свідчить, що в них активно розвиваються уява, пам'ять, мислительні операції, виникають нові позитивні емоції, коли батьки, вихователі, інші дорослі чи учні розповідають про захоплюючі факти із життя козаків, запорізьких лицарів, їхні героїчні вчинки. Так, діти із наростаючим інтересом, захопленням слухають розповіді про виникнення козацтва, поселень козаків, про будівництво ними військових укріплень, фортець, зокрема Запорізької Січі, про далекі військові походи по суші і морю тощо.

Важливо, щоб ще в дошкільлі діти відчули та зрозуміли, що козаки ставилися один до одного, як побратими. Вони глибоко шанували старих, хворих, немічних людей, завжди допомагали їм, чим могли, і захищали від усілякого лиха, несправедливості. Діти переконуються, що взаємоповага і взаємопідтримка допомагали козакам жити, долати труднощі, перемагати ворогів, захищати від них рідний край, народ. Вікові та психологічні особливості дітей спонукають їх брати приклад із людей-героїв, бути схожими на них, поводитися і робити так, як вони. Такі внутрішні спонукки, стимули, бажання дітей треба систематично використовувати з виховною метою.

Гетьмани, кошові отамани, полковники, провідники селянсько-козацьких повстань за волю і свободу народу С. Наливайко, П. Сагайдачний, І. Підкова, Т. Трясило, І. Богун, П. Орлик, персонажі фольклору та художніх творів — козак Мамай, Тарас Бульба, Маруся Богуславка, Маруся Чурай, Назар Стодоля та інші лицарі є високими взірцями справжніх українців, Національними героями. Матеріал про них має високий пізнавальний і виховний потенціал.

У початкових класах значно глибше і докладніше діти повинні знати не про кількох видатних героїв, наприклад, козаків, лицарів-запорожців чи їхніх гетьманів, як це здебільшого має бути в дошкільці, а про багатьох визначних синів і дочок рідного народу. Діти починають дедалі глибше усвідомлювати, що Добро, Правда і Справедливість, Воля і Свобода народу, Батьківщини є найвищими моральними, духовними цінностями, які втілювали в життя козаки. На основі прочитаних історичних оповідань, художніх творів про національно-визвольну боротьбу українського народу діти переконуються в тому, що козаки були єдиною потужною військовою силою, яка звитязно боролася з іноземними загарбниками. Для всього нашого народу, міркують учні, козаки уособлювали в собі любов до найвищих цінностей, святинь — Матері-України, рідної мови, землі, культури. Діти уявляють козаків як втілення сміливості, мужності, звитязи, подвижницького способу життя і героїзму. Вже в початковій школі діти мають усвідомити, що найвищі заслуги козаків перед народом, Батьківщиною полягали в присвяченні свого життя, фізичних і духовних сил справі волі і свободи рідного краю, звільнення рідного народу від чужоземних загарбників і забезпечення його кращого життя, побудови власної Української держави.

Систематична виховна робота з учнями середніх і старших класів спрямовується на усвідомлення ними образу козака як ідеалу українця. Учні починають глибше розуміти, що умови життя, історична місія козаків сприяли тому, що в них формувалися високі моральні якості, широкий кругозір, стійкі риси українського характеру та світогляду. Любов до рідного народу, його волі і свободи стимулювала козаків розвивати свої фізичні, моральні і духовні сили, мужньо боротися з ворогами народу.

Учні середніх і старших класів доходять висновків про те, що козацтво заклало основи демократичного ладу, передового національного державного устрою. Козацький героїзм, міркують учні, спрямовувався на вигнання ворогів із рідної землі, зміцнення народовладдя та побудову національної держави — самостійної України. Кожен учень має зробити для себе правильний висновок, що мораль, культура, духовність козаків були на значно вищому рівні, ніж у багатьох інших співвітчизників. Величезними фізичними і духовними зусиллями козаки стримували агресію сусідніх мілітарних держав, прагнули забезпечити перемогу над ворогами Вітчизни і будували дві форми української демократичної державності — Землі вольностей Війська Запорізького і Гетьманщину. Тому багато учнів середніх і старших класів вбачають у козаках — історичних діячах і персонажах художніх творів — лицарів українського духу, Національних героїв, ідеал людини — українця і прагнуть бути схожими на них. Учні розвивають у собі якості, якими їх захопили улюблені герої-козаки.

Підкреслимо, що ідеї та засоби козацької педагогіки пробуджують у дітей, починаючи ще з дошкільного віку, захоплення героїчним в історичному минулому, пошану і любов до подвигів в ім'я волі, свободи і щастя рідного народу. У всіх народів світу героїзм — невід'ємний компонент духовного, суспільного життя розуміється як найвище досягнення людського духу, як вершина людської поведінки та діяльності. Героїзм козацтва виявлявся упродовж століть у масовому масштабі і якнайкраще репрезентував українську націю в очах європейської та світової громадськості. У виховному впливі на підростаючі покоління цей потужний чинник — велич героїзму (як, до речі, і багато інших чинників) козацька педагогіка реалізує із високою ефективністю, як жодна інша педагогічна система.

Наукові пошуки, досвід виховання дітей та молоді на основі технологій, методів і прийомів козацької педагогіки переконує в тому, що запорукою високої ефективності виховної роботи є застосування в комплексі історичних, культурних, моральних і духовних компонентів, що сприяє вихованню цілісної особистості патріотичної спрямованості. **Глибокі знання учнями рідної історії, культури, лицарської моралі та духовності козацтва є по-**

тужним чинником формування в учнів історичної пам'яті, національної гідності, свідомості і самосвідомості, готовності брати активну, дійову участь у державотворчих, культуротворчих процесах.

З метою розвитку логічного і художньо-образного мислення учнів, пробудження в них широкого спектра позитивних емоцій доцільно, щоб вони систематично писали художні твори, зокрема вірші, оповідання на козацьку тематику, створювали ілюстрації до прочитаних наукових чи літературних творів.

Учні ще дуже рідко виявляють і відзначають пам'ятні козацькі дати, складають хроніки козацьких подій за певний історичний період, пишуть літописи відомих битв козаків із татаро-турецькими, польськими і російськими завойовниками. Ефективними формами роботи є ведення учнями "Літопису козацьких справ" (свого класу, школи), "Короткого словника козацьких термінів", видання рукописних збірників "Видатні лицарі України", "Життєпис гетьманів України", "Віхи козацького державотворення" та ін. Важливо, щоб учні уважно стежили за розвитком сучасного козацького руху, об'єднавчими процесами, які в ньому відбуваються.

Постійний інтерес учнів до козацько-лицарської тематики, зокрема до проблем лицарської моралі, духовності, пізнавально-виховного потенціалу козацько-виховних традицій, підтримується і поглиблюється вшануванням ювілеїв видатних представників козацтва, придбанням, читанням та обговоренням книжок, друкованих матеріалів про них.

Для учнів початкової школи доцільно організовувати бесіди, розповіді орієнтовно на такі теми: "Що ми знаємо про запорізьких козаків?", "Українські пісні та думи про козаків". "Як боролися козаки з чужоземними загарбниками?", "Як виховувалися діти козаків?", "За що я поважаю вірних народу гетьманів України?", "Боротьба гетьмана Богдана Хмельницького за волю України", "Героїзм гетьмана Івана Мазепи", "Хто такі були січові стрільці?", "Що я знаю про вояків УПА?", "Справи і діяльність сучасного козацтва" та ін.

Учні середніх класів проявляють великий інтерес до книжок, бесід, класних годин, завдяки яким вони поглиблюють свої знан-

ня про походження українського козацтва, його військові походи і битви з ворогами України, козацькі стаціонарні і рухомі табори, фортеці, винайдення козаками бойових "летючих вогнів", бойових пристроїв на ракетній тязі, про військовий флот, примітивні підводні човни козаків тощо.

Значний виховний потенціал мають бесіди з підлітками на теми, наприклад: "Висока мораль українських козаків", "Історія заснування Запорізької Січі", "Як козаки ставилися до рідної мови?", "Яким було навчання в січових, сотенних і полкових козацьких школах?", "Як козаки загартовували своє тіло й душу?", "Військова майстерність українського козацтва", "Види козацьких єдиноборств", "Героїзм українських козаків", "Гетьмани — національні герої України", "Якою була культура козаків?", "Як Європа шанувала лицарів України?" та ін.

У старших класах необхідно домагатися, на основі пізнавальних інтересів учнів, щоб вони самостійно прагнули поглиблювати свої знання, уявлення, поняття про історичні цілі і завдання українського козацтва, його стратегію і тактику боротьби за волю і свободу рідного народу, високу військову майстерність, бойові мистецтва козаків, види козацьких єдиноборств, засоби і прийоми розвитку фізичних, психофізичних і духовних сил та можливостей.

Доцільно постійно стимулювати самостійне вивчення старшокласниками найважливіших сфер життя та діяльності козаків, насамперед військової, культурної, економічної, політичної, спортивно-оздоровчої та духовної. Старшокласників дуже цікавить наукова інформація про Хотинську битву з турками козаків під проводом П. Сагайдачного (1621), участь у Тридцятирічній війні в Європі (1618—1648), штурм і взяття іспанської фортеці Дюнкерк (1646), участь у захисті Відня — столиці Австрії від 300-тисячної турецької армії (1683) та ін. При створенні належних психолого-педагогічних та організаційно-практичних умов старшокласники залюбки, з величезним бажанням вивчають теорію та практику козацьких бойових мистецтв, дивовижні, з їхньої точки зору, явища козацького характерництва та інше.

З метою самовдосконалення, саморозвитку, самовиховання молодь охоче застосовує ту систему педагогічних знань, принци-

пів, ідей, яка їй більше до вподоби, відповідає її віковим і психологічним, національним особливостям і яка найтіснішим чином пов'язана з культурою, духовністю рідного народу і задовольняє як особисті, так і загальнонаціональні потреби, інтереси. На думку багатьох учнів-старшокласників і студентів, таким високим вимогам чи не найбільшою мірою відповідає козацька педагогіка, яка гармонійно поєднує в собі (в своєму змісті, завданнях, цілях виховання, формах і методах, технологіях роботи з дітьми і молоддю) народні і наукові знання, історію, сучасне і майбутнє нашого народу, України-Батьківщини.

Щоб учні глибше усвідомили сутність та особливості козацької педагогіки і частіше застосовували її з метою самонавчання і самовиховання, необхідно, щоб вони знали вичерпні відповіді на такі питання і завдання:

1. Коли виникла козацька педагогіка?
2. Які історичні джерела, витоки мають ідеї, підходи, форми і методи козацької педагогіки?
3. Які основні цілі та завдання козацької педагогіки?
4. Чому засоби, виховні технології козацької педагогіки забезпечують, як правило, високу ефективність виховання особистості?
5. Як здійснювалося лицарське загартування дітей і молоді в січових, сотенних і полкових козацьких школах?
6. З'ясувати, завдяки яким підходам, засобам впливу на особистість вищими досягненнями козацької педагогіки були і є не лише глибокі знання учнями культури, історії України-Батьківщини, а й сформовані в них якості українського національного характеру та світогляду.
7. Якими були статус і обов'язки, виховні функції батька, матері в козацько-лицарському загартуванні дітей?
8. Розкрити чотири ступеня козацько-лицарського загартування особистості у велику Козацьку добу.
9. Чи була наявність широкої мережі навчально-виховних закладів у Козацьку добу (братських, дяківських, церковних, монастирських, січових, сотенних і полкових козацьких шкіл, колегіумів та академій тощо) єдиним критерієм визначення рівня освіченості, культурності, моральності і вихованості нашого народу?

10. Якими шляхами і засобами здійснювалося виховання в козацькій молоді фізичної та психофізичної культури?

11. Які ви знаєте засоби та прийоми забезпечення міцного здоров'я козаків, їхньої працездатності і довготривалості життя?

12. Розкажіть, які ви знаєте види козацьких бойових мистецтв, одноборств та розкрийте їх роль у фізичному і духовному розвитку молоді.

13. Які історичні корені має сучасний танець гопак?

14. З'ясувати, як козацька педагогіка виховувала ставлення козаків до родинних цінностей.

15. Який статус у козацькій педагогіці, в духовному житті особистості мають такі її якості, як мужність, мудрість, справедливість і шляхетність?

16. Як формує козацька педагогіка готовність сучасної молоді людини викривати і спростовувати лженаукові положення, ідеї, які завдають шкоди українському суспільству, державі?

17. Розкрити зміст і вимоги кодексів лицарської честі і звятяги, заповідей милосердя.

18. В яких навчально-виховних закладах підвищеного і вищого типу вчилися козацькі діти в епоху українського Відродження?

19. Назвіть понад 10 гетьманів, інших видатних провідників українського козацтва, які вчилися в Києво-Могилянській академії.

20. В яких сучасних навчально-виховних закладах, сферах громадського, державного життя застосовується козацька педагогіка?

21. Які оригінальні, самобутні ознаки має козацька педагогіка?

22. Які ідеали людини-українця культивує і виховує козацька педагогіка в підростаючих поколіннях?

23. Чи має козацька педагогіка переваги над іншими педагогічними системами?

24. Який статус має козацька педагогіка в системі української народної та наукової педагогіки?

РОЗДІЛ V.

СУЧАСНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ І СТУДЕНТІВ НА КОЗАЦЬКО-ЛИЦАРСЬКИХ ТРАДИЦІЯХ

§ 1. Основні шляхи виховання дітей і молоді засобами козацької педагогіки

Глибоке пізнання духу козацької доби, виявлення вищого ступеня духовності лицарів, осмислення цілей, завдань і шляхів виховання молоді в ті далекі і дорогі для нас часи допоможе нам, людям початку XXI ст., глибше збагнути самих себе, наші набутки і втрати в історії, усвідомити сучасний кризовий стан багатьох складових національної духовності. Історико-педагогічне дослідження козацької духовності, козацької системи освіти і виховання сприяє самопізнанню, творчому самовдосконаленню, підвищенню вимог кожного громадянина до свого внутрішнього світу, поглибленню обов'язку збереження і зміцнення незалежності України.

У наш час — час відродження України, як незалежної і самостійної держави, насамперед потрібен в громадському житті і свідомості культ лицарства, духовних висот козаків, їхньої націотворчої і державотворчої діяльності. Поступово відроджуваний козацький дух не дасть нидіти у відповідальний період багатьом людям у духовній ницості, історичному безпам'ятстві. Для цього треба розширювати і поглиблювати запровадження ідей і засобів родинної, шкільної і соціальної козацької педагогіки, лицарської духовності, застосовувати нові форми виховної роботи на традиціях українського козацтва, а старі наповнювати новим змістом. Завдяки такій систематичній і копіткій роботі "планка" національної свідомості і самосвідомості, духовності молоді буде неухильно підійматися все вище і вище.

Успішне формування в молоді козацької духовності, лицарських якостей неможливе без створення матеріальної, навчальної бази, покликаної сприяти продовженню і розвитку в сучасних умовах традицій українського козацтва.

Свідома українська інтелігенція, передова, патріотично настроєна молодь домагаються від владних структур нашої держави, насамперед від Верховної Ради України, Президента, прийняття Закону, указів про розвиток Українського козацтва. У разі активної державної підтримки відродження українського козацтва вступить у нову фазу свого розвитку. Україна має найдавніші багаті козацькі традиції та звичаї, творче відродження яких може бути одним із могутніх гарантів зміцнення її незалежності, підвищення духовності народу, всіх прошарків суспільства, поліпшення виховання підростаючих поколінь.

Щоб ліквідувати розрив у міжпоколінній спадкоємності і духовній наступності, необхідно, щоб молодь брала безпосередню практичну участь у відродженні економічних, культурно-мистецьких, громадських, національних, політичних і державних традицій українського козацтва. Залучення дітей, підлітків і юнацтва, молоді з виробництва до відроджуваних козацьких видів економічної, господарської діяльності, лицарських волелюбних традицій має бути одним із головних завдань у діяльності державних, зокрема освітніх, органів, наукових організацій та установ, громадськості, що надасть цьому процесу міцного наукового ґрунту, послідовності і системності.

Успішне виховання дітей і молоді на козацько-лицарських традиціях залежить передусім від кардинального оновлення змісту освіти і виховання. Потрібно так організувати національну систему освіти і виховання, вивчення основ наук, позакласну і позашкільну роботу, щоб у навчальних програмах, змісті, який засвоюють учні і студенти, чільне місце займали філософія, ідеологія, психологія українського козацтва, його героїчна історія, багатогранна культура, державотворча діяльність.

Лицарська духовність, як одне з найвищих досягнень національного генія, має відобразитися насамперед у змісті освіти, спрямованості і методиці навчання та виховання молоді від дитсадків до вузів. Нашою історією, сучасним станом нашої державності, низьким рівнем виховного процесу судилось, щоб козацька педагогіка була творчо відроджена і щоб вона посіла належний їй високий статус у родинному та шкільному вихованні, громадському житті. Така виховна робота — не нав'язування козацьких

ідей і традицій молоді, а природне пізнання нею цілісної, а не фрагментарно вибраної з точки зору тієї чи іншої партійної ідеології, і дорогоцінної культурно-історичної, національно-духовної спадщини, складовою і невід'ємною частиною якої є козацькі традиції та звичаї, зокрема й виховні.

Відомо, що Запорізька Січ була місцем гарту козацтва, могутнім форпостом лицарського духу, серцевиною Української державності, "двигуном" національно-визвольного руху, ідейного, морального і духовного розвитку рідного народу. Тому величезне пізнавальне і виховне значення має вивчення молоддю багатогранного життя і діяльності, військової підготовки козаків Запорізької Січі — історичного першоосередку лицарської духовності.

Важливим фактором відродження історичної пам'яті, формування національної свідомості і самосвідомості, високим взірцем для наслідування має стати відновлення на славній Хортиці життєдіяльності козацького гарнізону Запорізької Січі. В сучасній Україні знайдеться багато козаків, козаків-молодиків, дорослих козаків, що, шануючи Запорізьку Січ, як колиску волелюбного духу, фізичного і морального загартування людини, прагнуть наслідувати розпорядок дня гарнізону Запорізької Січі, займатися тими видами життєдіяльності, якими займалися славні запорожці. На Хортиці мають бути створені умови для того, щоб усі, хто бажає відродити життєдіяльність козацького гарнізону Запорізької Січі, який буде функціонувати цілорічно, змінювали свій особовий склад, наприклад, щомісяця чи щоквартально, постійно поповнюючись охочими з усієї України. Стисло розкриємо розпорядок дня запорожців, знання і практичне наслідування якого має велике пізнавальне і виховне значення.

На Січі козаки жили в куренях, в які вони входили за територіальним принципом. Козаки кожного куреня за загальним сигналом, будучи вірні традиціям сонцепоклонництва своїх предків, вставали дуже рано, до схід сонця, і милувалися цим красивим, завжди неповторним природним явищем. Дбаючи про своє фізичне і духовне загартування, власну гігієну, вони йшли купатися на річку. Чимало козаків купалися і взимку. Так що традиція "людей-моржів" у нас давня, вона була притаманна козацькому способу життя.

Після цього козаки снідали разом з козацькою старшиною. Деякий час займалися самообслуговуванням, прали і лагодили одяг, зброю, човни, укріплення. Після цього починалася військова підготовка. До неї входили герці на конях, фехтування, стрільба з вогнепальної зброї, двобій на шаблях, долання природних і штучних перепон (рівчаків, яруг, загорож тощо), інші види змагань. Готуючись до походів, козаки вправлялись у будівництві оборонних споруд із землі, каміння, піску і возів, вчилися керувати човном.

У полудень, після пострілу з фортечної гармати, козаки і джурри (останні, звісно, із занять у школі) йшли обідати. На обід їм здебільшого подавалися тетеря (зварене пшоно або житнє борошно), риба, мед, пиво, галушки, юшка з риби (вона називалася щерба), куліш із салом або олією, баранина, дичина та ін. Після обіду частина козаків готувалася до виконання службових обов'язків у фортеці і за її межами. Вони брали бойову зброю, ішли на Січовий майдан, шикувалися в лави, загони з охорони прикордонних форпостів, січових шляхів, переправ на Дніпрі, Бузі та інших річках. З них формувалися роз'їзди та варти на Січових вежах і човнах. Огляд козацьких підрозділів та постановку їм завдань здійснював військовий осавул разом із курінними отаманами. Після цього підрозділи вирушали на бойові пости виконувати свої обов'язки.

Інші козаки після обіду займалися господарськими справами. Вільні козаки чи ті, які виконали свою роботу, організовували своє дозвілля: співали пісні, думи, грали на музичних інструментах — на бандурі, цимбалах, сопілці тощо.

Надвечір лунав малиновий дзвін Січової церкви Святої Покрови. Козаки дружно ішли на молитву. У церкві запорожці вшановували Бога, молилися, милувалися співом хору джур — учнів Січової школи. Після молитви козаки ішли в курені вечеряти. На вечерю здебільшого подавали гречані галушки з часником, щербу та ін. Потім козаки, як правило, займались хто чим: хто грав на улюбленому музичному інструменті, щонайчастіше на бандурі і кобзі, хто співав пісні чи танцював запальні козацькі танці, хто складав нові думи чи пісні, хто милувався вечірньою загравою, заходом сонця, зоряним небом, ширяв своєю мрійно-допитливою думкою в космічні висоти.

Згодом козаки, виморені трудовим днем і військовою підготовкою, поринали у міцний сон. Крім вартових на вежах фортеці і тих, хто був на чатах в інших місцях.

У пресі систематично порушується питання про те, що відновлення на славній Хортиці Запорізької Січі, життєдіяльності козацького гарнізону з пізнавальною і виховною метою сприятиме пробудженню в підростаючих поколіннях любові до героїчного історичного минулого, пошани до українського лицарства.

На сьогодні вироблені різноманітні та цікаві форми виховання на козацьких традиціях, до яких залучаються діти, підлітки та юнаки на добровільних засадах.

У ряді регіонів нашої держави (в Києві, Запоріжжі, Полтаві та ін.) вже кілька років діють козацькі вечірньо-недільні школи, колегіуми. Так, на Хортиці діє Січовий колегіум, в якому учні шляхом практичної участі в традиційних козацьких видах діяльності опановують лицарську духовність.

Дуже цінний педагогічний почин зроблено у м. Тернопіль. Між управлінням освіти Тернопільського міськвиконкому та Тернопільським державним педагогічним університетом укладена угода про співпрацю і взаємодопомогу щодо втілення в життя в закладах освіти практичної і теоретичної роботи з козацької педагогіки. Спільними зусиллями було вирішено організувати Тернопільський колегіум (інша назва — школа-колегіум) козацького виховання дітей, підлітків та юнаків, до якого залучено учнів тридцяти шкіл міста. За заключною угодою в організації козацького гарту учнів беруть участь міська рада, міське управління освіти, Тернопільський педагогічний університет і крайове козацтво. Всі групи студентів II–IV курсів Тернопільського вищого навчального закладу здійснюють шефство над класами шкіл. Учні утворили товариство "Юна Січ". Підготовлені викладачами і методистами університету студенти допомагають учням кожного класу вивчати козацьку військову майстерність, стратегію і тактику боротьби з ворогами України. В такому ж напрямку працюють батьківські комітети, шефи-підприємці, громадські наставники. У ряді шкіл вивчався факультатив із козацької педагогіки. Була створена координаційна рада козацького виховання, яка розробляла науково-методичні засади роботи з учнями. Така

ініціатива заслуговує на поширення в інших регіонах України з метою поліпшення козацько-лицарського виховання підростаючого покоління.

Значна частина науковців вважає, що має бути державна козацька система навчання та виховання як один із найплідніших різновидів української національної системи виховання. До неї мають входити дитсадки, початкові та середні школи, які давали б лицарське загартування сучасній молоді. Випускниками середніх навчально-виховних закладів мають стати юнаки і дівчата із сучасною європейською освітою, палкі патріоти і громадяни, по-синівському вірні Матері-Україні. В житті вони винахідливі та кмітливі, ділові і практичні, ініціативні та енергійні. Виховані на козацьких традиціях сучасні молоді борці за Україну — це і романтики, і реалісти, милосердні і високоетичні, фізично здорові і загартовані, бо вони гармонійно поєднуюватимуть у собі типові ознаки української ментальності, національної духовності із суто козацьким забарвленням. До речі, в тяжких умовах духовної стагнації у праці "Як виховати справжню людину" В. О. Сухомлинський захищав ідею виховання в молоді "лицарських чеснот", "якостей лицаря", "лицарського ставлення до дівчини, жінки" тощо.

Нині в багатьох школах, позашкільних установах, організаціях діють козацькі гурти, групи, загони та інші формування юних козаків, джур. Цей загальнонаціональний почин широко розгортається. Молодіжні козацькі осередки у своїй діяльності керуються українською ідеологією, філософією, світоглядом та іншими компонентами національної духовності.

Юні козаки, джури ґрунтовно вивчають козацький національно-визвольний рух, історичні заслуги українських лицарів у боротьбі з чужоземними загарбниками — ханським Кримом, султанською Туреччиною, королівською Польщею і самодержавною Росією. У багатьох дитячих і юнацьких осередках складені та успішно реалізуються програми вивчення козацької державності, культури, мистецтва, засвоєння лицарської духовності. У цій благородній справі використовуються насамперед фольклорні джерела (думи, пісні, легенди, їх місцеві записи від літніх, старих людей), історичні документи, зокрема козацькі літописи, наукові

праці про героїку козаччини М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, М. Аркаса, Д. Дорошенка, І. Криг'якевича, художні твори Т. Шевченка, П. Куліша, Б. Грінченка, Б. Лепкого, О. Олеса, В. Симоненка, І. Драча, Л. Костенко, Д. Павличка та інші.

Лише в останні роки, завдяки відкритому доступу до раніше заборонених архівних матеріалів, наукових і художніх творів, виданих у діаспорі, нам стали відомі нові напрями, течії, наукові і художні школи в рідній культурі, художній літературі та педагогіці, в основі яких лежать козацькі волелюбні традиції, ідеї лицарської духовності. Так, в українській поезії була художня школа (О. Ольжич, Ю. Клен, О. Теліга та ін.), представники якої у своєму житті і творчості відроджували та розвивали козацькі ідеї, традиції лицарської боротьби за свободу і незалежність України. У високодуховній формі вони утверджували непохитну волю, незламну силу духу особистості, нехтування життєвим комфортом, коли Україна в небезпеці. Ритми наступальності і войовничості в захисті національної держави, почуття помсти і перемоги над ворогом, а в разі необхідності і самопожертви, домінують у їхніх творах і запалюють молодь на подвижницьку діяльність, продовження лицарських традицій у боротьбі з недоброзичливцями і прямими та замаскованими ворогами Української держави.

У багатьох школах, козацьких організаціях, осередках на високий рівень, теоретичний і практичний, підноситься ідея творчого відродження в сучасних умовах традицій козаків, як працьовитих і мудрих хліборобів, умілих орачів і сіячів, господарів землі, охоронців і примножувачів рукотворних скарбів рідного краю та його природних багатств. Необхідно залучати до активної участі учнів разом із батьками, родичами, односельцями, кривцями в організації та веденні козацьких фермерських господарств, оволодінні козацькою господарською винахідливістю, кмітливістю, підприємливістю, творчою ініціативою. Треба всіляко стимулювати і надавати практичну допомогу в самостійній трудовій діяльності учнів у госпрозрахункових об'єднаннях, майстернях, кооперативах, асоціаціях, молодіжно-козацьких господарствах, підприємствах різного профілю (садово-овочевих, молочних, конеплемінних та ін.). Не варто забувати, що козаки та їхні предки були чудові городники і садівники, рибалки, бджо-

лярі та скотарі. Вони розводили високопродуктивних, породистих тварин, швидконогих рисаків, так званих царських коней білої масті, які високо цінувалися на європейських і азійських ринках, тощо.

Значно важливіше місце в нашому житті займе краса, якщо діти, підлітки та юнаки братимуть активну участь у відродженні козацьких мистецьких традицій. Адже козаки були високими майстрами кобзарства, лірництва, іконопису, хореографії, різьб'ярства, декоративно-прикладного мистецтва та ін. Всебічному впливу на учнів сприятиме вивчення і продовження ними традицій козацьких ремесел і промислів: бортництва, гончарства і ковальства, стельмахування тощо. З метою формування в учнів народного розуміння краси, високих естетичних ідеалів, традиційно-національних трудових навичок та умінь доцільно організовувати різноманітні мистецько-трудова об'єднання, залучати на допомогу народних майстрів, спеціалістів.

У процесі відродження козацьких мистецтв і ремесел слід домагатися, щоб кожен юний козак міг сам виготовити козацьке спорядження — пошити козацький одяг, прапор, корогву, виготовити булаву, пернач, сувенірну шаблю, зброю для коней тощо. Організація майстерень, підприємств із виготовлення козацького одягу, символіки, клейнодів тощо забезпечить не лише трудовий гарт, естетичний вплив на учнів, а й значні прибутки для козацького куреня, коша.

Подальшого розвитку потребує козацьке краєзнавство, активне вивчення учнями козацького визвольного руху в рідній місцевості. Великий виховний потенціал має вивчення юними козаками життя і діяльності в певних регіонах України гетьманів, кошових отаманів, керівників селянських і козацьких повстань С. Наливайка, І. Богуна, М. Кривоноса, І. Мазепи, П. Орлика, П. Полуботка, І. Сірка, П. Калнишевського та ін. Пошукові групи юних козаків, їхні експедиції вивчають пам'ятні місця, пов'язані з лицарською героїкою, беруть участь у реставрації історичних пам'ятників, присвячених представникам козацького визвольного руху, впорядкуванні козацьких могил, кладовищ. Це сприяє формуванню в юних козаків історичної пам'яті, національної гідності і гордості, свідомості і самосвідомості.

У багатьох навчально-виховних закладах функціонують козацькі дитячі та юнацькі творчі об'єднання — фольклорні, танцювальні, музичні та ін.

Серед виховних заходів дедалі чільніше місце займають ранки і вечори на козацьку тематику. Організуються вистави, вертепи, фестивалі козацької пісні і танцю, конкурси козацьких інтелектуалів, змагання козацьких любомудрів, зміст яких відображає різні грані історії, культури, духовності українських козаків. На цих та подібних заходах в учнів розвиваються кмітливність, допечність, гнучкість розуму, ініціативність, творчість, формуються основи мудрості, відважності, шляхетності.

Окремо скажемо про необхідність застосування з виховною метою таких нових форм роботи, як українські великосвітські та козацько-старшинські бенкети. Це — високоефективні форми лицарського загартування молоді, зокрема старшокласників, виховання в них гуманного ставлення до всіх людей, формування пошани до історії нашого народу.

Ще з шкільної лави необхідно виробляти в учнів звички скромно, культурно, змістовно і урочисто проводити такі заходи, як бенкети. Певна частина старшокласників, перебуваючи під впливом "вулиці" та негативних звичок, нахилів людей, схильних до алкоголю, проводить своє дозвілля нерозумно, беззмістовно. Важливим завданням є залучення вчителів до участі в вечорах, урочистих зібраннях, зокрема в козацьких бенкетах, на яких учні збагачуються цінною науковою, культурною, морально-духовною і політичною інформацією.

На таких бенкетах у високій художньо-естетичній, театралізованій формі відтворюються фрагменти з життя елітарних та інших верств нашого суспільства в минулому, їх боротьби за державну незалежність України, доленосні події з історії рідного краю, його культури, науки і мистецтва. Національна музика і танці, символіка і художня образність, високі зразки моралі та духовності, шляхетності і гідності, інтелігентності людини — все це гармонійно впливає на всіх учнів — учасників такої форми роботи. Бенкети покликані формувати в учнів норми і правила лицарської поведінки, моралі.

Як правило, бенкет може складатися з 2 частин. Перша — це історичний, політичний, ідейно-громадський матеріал, який відображається в згаданих вище формах. Друга — це мистецько-музична, танцювальна, ігрова, розважальна частина, яка теж проводиться на високому виконавському рівні. Ці дві частини можуть органічно поєднуватися, переплітатися, їх компоненти можуть чергуватися один з одним, або представлятися в один і той же час в різних залах, кімнатах.

Усі структурні компоненти бенкету — уривки з політичного, ідейного життя України, фрагменти подій минулого, сцени культурного, мистецького та наукового життя інтелектуальної еліти попередніх століть, які розігруються та історично правдиво відображаються артистичними, літературними, драматичними засобами, спрямовуються на формування в учнів власної гідності, гордості за належність до українського народу, готовності продовжувати волелюбні традиції батьків і дідів, зміцнювати незалежність України на будь-якій ділянці життя.

Вся підготовча робота і організація проведення бенкету своєю метою і завданням мають формування в підлітків і юнаків твердого українського національного характеру, стійкого світогляду і незламної волі, глибокої національної свідомості і самосвідомості, лицарської моралі.

Наводимо орієнтовну тематику, проблематику, культурно-історичні традиції, які кладуться в основу проведення бенкетів:

1. Козацькі бенкети на Запорізькій Січі на честь видатних історичних подій, перемог над ворогом, ювілеїв.

2. Козацько-старшинські бенкети в столицях Гетьманщини Батурині, Глухові, Чигирині на честь перемог над татарами, турками, польськими і російськими військами, а також на честь прийому поважних гостей, іноземних послів, ювілеїв гетьманів, полковників.

3. Гайдамацькі бенкети, в яких брали участь Гонта, Залізник, інші народні герої, козацькі провідники, отамани, гайдамаки і козаки.

4. Урочистості, присвячені зібранням членів (братчиків) Кирило-Мефодіївського братства, в яких брали участь Т. Шевченко,

М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак, В. Білозерський та інші діячі визвольного руху українців.

5. Урочисті зібрання Київської "Громади", в яких брали участь М. Драгоманов, М. Лисенко, Петро і Олена Косачі (батьки Лесі Українки), О. Русов, М. Старицький, П. Чубинський та ін.

6. Бенкети в Городищі, організовані українськими патріотами, меценатами — членами родини Симиренків. Тут бували М. Гоголь, Т. Шевченко, М. Глинка, М. Максимович, М. Драгоманов, М. Костомаров та ін.

7. Урочистості на честь діячів земств України, зокрема Чернігівського, що видавало газету "Чернігівський листок", матеріали якої часто мали глибокий патріотичний характер. Тут працювали Л. Глібов, М. Коцюбинський, педагог Т. Лубенець та ін. Близько 5 років у Чернігові в ті часи працювала вчительська семінарія українською мовою, готуючи національні педагогічні кадри для народних шкіл.

8. Урочисті зібрання, торжества діячів "Просвіти" України кінця XIX — початку XX століть, на яких розв'язувалися культурно-національні питання, обговорювалися політичні, державні, міжнародні проблеми. Кілька років організація діяла за радянської влади, та все ж була заборонена.

9. Урочисті зібрання, торжества вчених, діячів Києво-Могилянської академії, братських шкіл України, присвячені початку і завершенню навчального року, видатним подіям політичного життя, державного будівництва, науковим здобуткам, прийому високих, зокрема зарубіжних гостей.

10. Бенкети в Київській колегії Павла Галагана, організовані на честь високих гостей, випуску учнів і зустрічей з колишніми вихованцями відомим українським громадським і освітнім діячем, дослідником, меценатом П. Галаганом.

11. Бенкети на честь ювілеїв видатних письменників, культурних діячів Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка, П. Мирного, І. Франка, етнографа П. Чубинського — автора національного гімну "Ще не вмерла, України", державних і політичних діячів, учених В. Винниченка, М. Грушевського, П. Скоропадського та ін.

Бенкети покликані формувати в учасників невичерпну енергію до життя, високий оптимізм, віру в свої сили, здатність і умін-

ня боротися з усім, що заважає становленню української держави. Тут мають формуватися почуття господаря рідної землі, володаря становища, активного діяча історії рідного народу. В процесі підготовки і проведення бенкетів в учнів формуються як глибока любов до всього рідного, материнського, вітчизняного, так і ненависть, презирство, погорда (такої ж глибини, як любов до високого, доброго) до всього лихого, потворного, ворожого для нашого народу, України. Юнаки і дівчата оволодівають цивілізованими способами боротьби з усім, що заважає прогресу рідного народу, держави.

“Працею звеличуюсь”, “Добрими справами утверджуюсь”, “Силою волі і духу прикрашаю своє життя”, “Люблю все шляхетне і ненавиджу все потворне й борюся з ним благородними шляхами та засобами”, “Утверджую в житті лицарські чесноти” — ось які та подібні їм можуть бути девізи бенкетів. При їх організації максимально враховуються побажання, пропозиції учасників, джур, молодих козаків, батьків.

Відтворюючи культурно-історичні традиції, події, перевтілюючись в історичних персонажів та уважно стежачи за перебігом їхніх почуттів і думок, учасники бенкету, присутні в залі глибоше пізнають внутрішній світ своїх великих попередників. Вони задалегідь готують разом із батьками вишукані національні страви, п'ють безалкогольні напої, соки, виконують національні танці, проводять різноманітні ігри, забави, розваги.

Бенкет, як форма роботи, має залишати в душах і серцях юнаків і дівчат торжество народної правди, загальнонаціональних ідеалів краси, добра, істини, утверджуючи національні ідеї, цінності як втілення загальнолюдських.

Разом із органами учнівського козацького самоврядування педагоги здійснюють фольклорно-етнографічні експедиції з козацького краєзнавства, походи і мандрівки, екологічні акції, заходи милосердя, сприяють організації трудових, спортивно-оздоровчих літніх козацьких таборів. У них розгортається різноманітна національно-патріотична, військово-спортивна діяльність юних козаків.

Козацькі об'єднання — гурти, братства, сотні, курені, коші тощо організовують вивчення і застосовують на практиці народ-

ні козацькі знання з медицини, астрономії, метеорології, агрономії, кулінарії тощо. Проводяться вікторини, конкурси, різноманітні змагання на краще практичне оволодіння кулінарними рецептами, способами народного лікування, орієнтування в степу, на морі, в лісі тощо.

Для того, щоб учні успішно оволодівали змістом, методами і прийомами козацького способу життя, мислення, світосприймання та світорозуміння, доцільно проводити спеціальні теоретичні та практичні заняття, тренінги, вправи, враховуючи регіональні, місцеві умови, ступінь підготовленості дітей. Необхідно поставити на наукову основу творче засвоєння учнями козацької духовності, пізнання ними сутності та особливостей козацької філософії, ідеології, моралі, характеру, правосвідомості як вищого прояву українського національного духу в конкретно-історичних умовах. Цими та іншими компонентами козацької духовності учні творчо оволодівають у процесі повсякденної діяльності, що за нинішніх умов дозволяє продовжувати та розвивати козацькі традиції (економічні, громадські, художньо-естетичні, військово-спортивні та ін.).

Важливим напрямком козацького виховання є продовження учнями традицій військово-спортивного мистецтва лицарів. Учні захоплює військова стратегія і тактика козаків, їхнє озброєння, майстерність у будівництві фортець, стаціонарних і рухомих (пересувних) таборів тощо. Учні практично вивчають і опановують козацькі військово-спортивні види діяльності: верхову їзду, стрільбу з лука, володіння списом, шаблею та іншими видами козацької зброї, плавання, керування човном, подолання перешкод тощо. При цьому максимально дотримуються вимоги і норми безпеки. Творче відродження традицій фізичного загартування козаків значною мірою поліпшує національно-патріотичне виховання, забезпечує зміцнення здоров'я дітей, підірване трагічними наслідками Чорнобильської катастрофи, екологічною кризою.

Козацька педагогіка передбачає проведення індивідуальної, групової та масової культурно-просвітницької, виховної роботи, спрямованої на те, щоб кожен юний козак систематично займався самопізнанням і саморегулюванням, розвивав свої здібності й

можливості на радість і користь собі, людям, Україні. У процесі продовження козацьких традицій велике значення має привчання учнів у житті і побуті, практичній діяльності спиратися на власні сили і можливості, покладатися на себе. Важливе завдання кожного юного козака — шукати в собі невикористані резерви розвитку свого організму, невтомно працювати над формуванням волі та характеру, сили духу. У цьому відношенні учнів надихають козаки-характерники, їхні уміння розвивати свої внутрішні сили, проявляти незвичайні здібності і можливості.

В роки незалежності України виник ряд дитячих та юнацьких товариств, об'єднань, які роблять спроби створити всеукраїнські молодіжні козацькі організації. Такий напрям роботи постійно нарощує свою потугу.

Широкого розголосу в Україні набули форми роботи товариства юних козаків "Щире братство" (Київ), очолюваного кандидатом історичних наук Сергієм Зарембою. Нещодавно братчики здійснили кінно-обозний похід по Україні, по місцях козацької слави. Їхали на конях і возах в історичних козацьких строях при повній козацькій викладці і зброї. Везли із собою справжню козацьку гармату, салютуючи нею під час різних урочистостей. Щиробратчики впорядковували козацькі могили, допомагали реставрувати пам'ятки козаччини. Вони виступали перед населенням, розповідали про козацьку історію краю, записували місцеві перекази і легенди про козаків. Люди милувалися бравими хлопцями у барвистому козацькому вбранні, що хвацько гарцювали на бойових конях у повному ратному спорядженні. У свідомості людей відбувався ніби спалах генетичної пам'яті: вони сприймали юних козаків як рідних синів, що повернулися з довготривалого бойового походу. У багатьох людей від радості, духовного прозріння на очах з'являлися сльози. Чоловіки і діти, жінки і бабусі, дітлахи всім серцем горнулися до юних козаків — справжніх нащадків славного українського лицарства.

Знаменно, що разом із відродженням Українського козацтва стало можливим втілити в життя ідеї про створення Всеукраїнської дитячої та юнацької організації, яка розгорнула б свою виховну роботу, враховуючи багатогранні козацькі традиції, — Українське дитячо-юнацьке товариство "Січ". У Статуті розкри-

ваються мета і основні завдання, види діяльності, членство в "Січі", права та обов'язки членів, організаційна структура, кошти та майно товариства тощо. Ця організація створює навчально-виховні осередки, козацькі табори, творчі колективи, організує та бере участь у козацьких походах, змаганнях, проводить роботу з вивчення та збереження пам'яток української історії та культури. Товариство здійснює також науково-дослідну та екологічну діяльність, поширює та пропагує козацькі ідеї, традиції, залучає дітей, підлітків і юнацтво до молодіжного руху на козацьких традиціях.

При Українському дитячо-юнацькому товаристві "Січ" створена Рада наставників, яка скеровує його навчально-виховну діяльність, розробляє методику виховної роботи.

Розроблено Положення про символіку Українського дитячо-юнацького товариства "Січ". Емблемою товариства є щит малинового кольору із зображенням стилізованої золотої підкови, увінчаної золотим козацьким хрестом. З боків і знизу півколом розміщено скорочену назву організації — СІЧ, тобто "Сила, Істина, Честь", що означає триєдину основу гармонійного виховання особистості. Емблема вживається як значок на прапорах, одностроях, печатках, декоративних щитах, стрічках та в інших випадках. Малинове поле емблеми наслідує геральдичний колір українського козацтва. Увінчана козацьким хрестом золота підкова символізує безкорисливе служіння ідеалам християнства, втілення їх у житті і діяльності.

Прапор "Січі" має чільний і зворотний боки, зшивається з двох полотнищ, геральдична пропорція полотнища — 3:2. Колір прапора — малиновий. На чоловому боці прапора (правий по ходу) — емблема "Січі" в золотистому кольорі, на зворотньому — повна назва організації: Українське дитячо-юнацьке товариство "Січ" та гасло "Сила, Істина, Честь". Кожен осередок "Січі" має прапор з назвою відповідно до свого статусу в організації. Є й корова, яка використовується в особливо урочистих випадках.

"Січ" проводить систематично таборування своїх членів, здебільшого влітку, в історичних і мальовничих куточках України. В останні роки у діяльності дитячо-юнацької організації "Січ"

поєднуються козацько-лицарські цінності, звичаї і традиції "Пласту", бойскаутизму.

Працює також Всеукраїнська дитяча і юнацька організація "Молода Січ". В 1999 році в тижневику "Освіта" надруковано її Статут і програму. У Статуті зазначається, що головна мета організації — розвиток вітчизняного дитячого та юнацького руху, виховання дітей і молоді на цінностях української національної ідеї, козацько-лицарських традиціях рідного народу, принципах християнської моралі, формування в них готовності зміцнювати незалежність України. "Молода Січ" створює дитячі, юнацькі та молодіжні козацькі осередки, товариства, вечірньо-педагогічні школи, інші навчально-виховні, вишкільні заклади, осередки козацького типу, військово-спортивні, трудові табори, змагання, конкурси, фестивали та ін.

Керівний склад "Молодої Січі" організовує навчально-виховну роботу з юними козаками, джурами в позакласній і позашкільній діяльності, у процесі організації самоврядування на козацьких традиціях.

Осередки "Молодої Січі" створюються за територіальним принципом, місцем навчання та інтересами її членів. Організація складається з первинних козацьких осередків — куренів, які можуть ділитися на сотні, десятки, чоти, рої та застави (не менше 2—3-х осіб). Курені об'єднуються в районні козацькі товариства — паланки. Останні об'єднуються в крайові (обласні) козацькі товариства — коші.

Керівні органи "Молодої Січі" складаються з Великої Ради, Ради отаманів і Ради Генеральної старшини. Вищим органом є Велика Рада "Молодої Січі", до неї входять делегати від крайових організацій, які й вибирають Головного отамана. Йому вручається бунчук та пернач, як символи козацької влади.

В останні роки створені Всеукраїнська дитяча громадська організація "Козаченьки" з ініціативи Голови Правління Промінвестбанку, Героя України Володимира Матвієнка, а також Громадська козацька дитяча організація "Троєщинська Січ" (ініціатор — директор Київської гімназії № 283 Володимир Гнатюк).

Педагоги-ентузіасти укладають козацькі читанки, хрестоматії відповідно до вікових особливостей учнів. Готуються до друку

збірники, методичні розробки, рекомендації з метою впровадження в життя та побут, дозвілля дітей, підлітків і юнаків козацьких ігор, забав, розваг.

В останні роки надруковано збірники, методичні розробки, в яких автори, виходячи з відомої наукової концепції "Українська козацька педагогіка", розкривають організаційні та методичні аспекти проведення регіональних вишкільних зборів юного козацтва загальношкільних, районних і обласних змагань "Козацькі ігри", козацьких свят, ранків і вечорів, посвяти учнів у юні козаки, клятви юного козака на вірність Україні тощо. Перевидано "Історію українського війська" у двох частинах /видання Івана Тиктора/. — Львів, 1936; Черкасенка С. Пригоди молодого лицаря (роман козацьких часів). — К.: Український письменник, 1993, тощо.

Важливі факти, відомості, інші матеріали, які широко застосовують батьки, вчителі, вихователі в процесі козацько-лицарського виховання дітей та молоді, розкриваються в книжках-монографіях, Апанович О., Губка О., Гавриленко Л., Кузя В., Плачинди С., Пилата В., Руденка Ю., Федоренка Д., Чухліба Т. та інших дослідників. Цінні наукові факти з даної проблеми наведено в посібниках Величовича М., Мартинюка Л. "Український рукопаш го-пак" (Львів: Ліга-Прес, 2003), Гавриленко Л. "Лицарі волі" (Запоріжжя: "Просвіта", 2004. Кн. 1 і 2.), Губка О. "Психологія українського народу" (К.: ВПВ "Задруга", 2004. Кн. 1), Каляндрука Т. "Таємниці бойових мистецтв України" (Л.: "Піраміда", 2003), Кобилюха В. "Українські козацькі назви у санскриті (Передне слово Володимира Муляви" (Львів.: Київ.: Донецьк: ІПШ "Наука і освіта", 2003), Смоля В., Чухліба Т. та ін. "Полководці Війська Запорозького" (К.: Вид-во "Вік", 2004) і таке інше.

Серед науковців-педагогів, учителів і методистів України ніколи не бракувало ентузіастів, відданих складній і нелегкій справі — вихованню підростаючих поколінь. До таких педагогів-ентузіастів належить Любов Антонівна Гавриленко — методист Запорізького обласного інституту післядипломної освіти, заслу-

* Впроваджуємо козацьку педагогіку: /на допомогу педагогічним працівникам закладів народної освіти/. — Рівне, 1992; Завацький В. І., Цьось А. В. та ін. Козацькі забави. — Луцьк: Надстир'я, 1994 та ін.

жений учитель України. Вона уклала і видала щедрий духовний дарунок — книжку "Лицарі волі: Козацьке краєзнавство в Україні. Посібник-хрестоматія". — Книга 1 і 2. (Запоріжжя: Просвіта, 2004). Такого посібника з козацької педагогіки давно чекали вчителі, вихователі, батьки, вся освітня громадськість.

Символічним є те, що ці корисні книжки написані і надруковані в Запоріжжі — історичному центрі Українського козацтва. Вони можуть бути добрим прикладом для створення нових посібників із козацької педагогіки.

Структура, зміст, ідейно-духовна спрямованість зібраних у хрестоматії матеріалів переконливо свідчить про те, що Л. А. Гавриленко головним своїм завданням ставила — розкрити духовне багатство, моральну високість, шляхетність, потужний національно-патріотичний, гуманістично-демократичний потенціал українських козаків-лицарів: Гідність, Честь і Звитягу.

Аналіз матеріалів першої та другої книжок хрестоматії показує, що козацька педагогіка, як складова і невід'ємна частина народної і наукової педагогіки, становить собою струнку систему специфічних цілей, завдань, принципів, ідей, форм, методів, технологій виховання підростаючих поколінь українців. Засоби козацької педагогіки (козацький фольклор, козацькі традиції та звичаї, кодекси лицарської честі і звитяги тощо) чи не найглибше, в комплексі впливають на серце, душу та інтелект дітей.

Дотримуючись наукових засад укладання хрестоматій, Л. А. Гавриленко обґрунтовує важливу педагогічну ідею, про яку значна частина сучасних педагогів забуває. Ця ідея — в мудрій настанові Г. Ващенко, що основною проблемою будь-якої педагогічної системи є виховний ідеал як мета виховання. Всі матеріали хрестоматії переконують у тому, що наш народ протягом віків виробив найвищі ідеали людини-козака, людини-лицаря. Ці ідеали постійно збагачуються новим змістом, сучасними духовними якостями, зберігаючи духовне "ядро", історичну неперервність, спільність основних ознак і перспективність на майбутнє. У такому разі виховання не є абстрактним і відірваним від культури та духовності рідного народу, а цілеспрямованим, конкретним і високоефективним, бо воно спрямовується на розкриття і розвиток природних даних, формування національного характеру, сві-

тогляду та духовності особистості, підростаючих поколінь.

Розділи і підрозділи першої книжки-хрестоматії "Козацька держава", "Зустрічі з історією", "Козацька армія", "Спадщина", "Борці за волю України", "Гетьмани України" та ін. створюють в уяві читачів яскраві, живі, високодуховні образи видатних козацьких керманичів Д. Байди-Вишневецького, П. Сагайдачного, К. Гордієнка, І. Мазепа, І. Сірка та ін.

У другій книзі хрестоматії, крім конкретного матеріалу з козацького краєзнавства, цінними є сценарії козацьких свят, вечорів, урочистостей, посвяти в юні козаки та інші методичні відомості.

Усі, хто читає хрестоматію, збагачується глибокими знаннями про рідкісні і маловідомі, але дуже важливі сторінки козацького життя, героїчні вчинки запорожців, високу військову майстерність козаків, стійкість і жертвність січових стрільців і вояків УПА, славні подвиги жінок-козачок, державотворчі справи сучасних людей-лицарів.

Дві частини посібника-хрестоматії стануть підручними книжками вчителів, вихователів, керівників шкіл, батьків, студентів і викладачів вищих навчальних закладів — усіх, хто причетний до виховання дітей та юнацтва і хто прагне глибше пізнати історію України-Батьківщини.

У наш час частішають міжнародні зустрічі юних козаків і членів Українського козацтва. У багатьох країнах світу існують козацькі організації для дорослих і дітей, які прагнуть налагодити творчі контакти з козацькими об'єднаннями України.

Так, ще на початку 1992 р. до Генеральної Канцелярії Українського козацтва надійшов лист із Канади: "Українське Вільне Козацтво в діаспорі на чолі з кошовим Отаманом Генеральним Значковим Валентином Різником почувачється частиною складу Козацтва в Україні. Ми є ці Українські Вільні Козаки, які чесно несли, несуть і будуть нести Прапор Українського Козацтва із 1917 р. Нашим завданням є нав'язати контакт в Україні з козацтвом, обмінятися думками, спільно продовжувати працю, почату нашими предками і донести славний Козацький Прапор до Золотоверхого Києва". Дружні зв'язки з молодіжними козацькими організаціями вже встановили товариство "Козак "Байда" (Канада) та українські козацькі організації з інших країн і континентів.

Козацькі традиції, які відроджуються в житті, навчанні, побуті і дозвіллі дітей, підлітків та юнаків, поповнюються кращими досягненнями сучасної науки та культури як вітчизняної, так і зарубіжної.

Козацька педагогіка, як складова частина української педагогіки, у своєму арсеналі має такі ідеї, засоби впливу на душу й розум, за допомогою яких успішно формуються фізично загартовані, сміливі та мужні, вольові та сильні духом громадяни незалежної України.

§ 2. Досвід козацько-лицарського виховання учнів у школах України

У багатьох школах нашої країни (СШ №№ 9, 93, 127, 200, 201, 227, 235, 283 м. Києва, СШ № 21 м. Кіровограда, Адамівській СШ Білгород-Дністровського району Одеської області та ін.) козацько-лицарські традиції посідають чільне місце в навчально-виховному процесі. У таких школах педагоги глибоко переконані в тому, що козацька педагогіка — найефективніший засіб у боротьбі з пасивністю учнів, нудьгою та формалізмом, які гальмують виховний процес.

Дедалі більше педагогічних колективів, учителів, керівників шкіл вважають, що ідеї, цінності і засоби козацької педагогіки сприяють піднесенню духу, ентузіазму та оптимізму вихованців, формуванню їхньої волі, характеру, світогляду, цілісної особистості.

Так, козацька педагогіка, зокрема її складові — самобутня козацька символіка, висока романтика, піднесеність і урочистість, глибокі емоції та напруга сили волі, дух героїзму і пригод, шляхетність поривів душі, моральні чесноти, численні ритуали, кодекси лицарської честі та звитяги, заповіді милосердя — викликає зацікавленість учнів, надихає їх на подолання багатьох життєвих труднощів. Такі форми, прийоми та підходи до роботи, методів козацько-лицарського виховання тіла і душі пробуджують енергію та ентузіазм у праці, навчанні, діяльності, громадсь-

ких справах, державотворчих процесах. Козацька педагогіка одухотворює навчання та виховання, надає кожній особистості бадьорості та впевненості у своїх силах, стимулює саморозвиток і самовиховання досконалої людини — ідеалу лицаря України.

У багатьох школах (звичайно, на добровільних засадах, за бажанням учнів та за згодою батьків) проводиться посвята учнів у юні козаки, джури, що є початком планомірної та систематичної роботи з виховання дітей, підлітків на козацьких традиціях. Така робота ще не набула належного поширення через декілька причин. Одна з них та, що ще не складені сучасні ґрунтовні програми (по класах, відповідно до віку) виховання дітей, підлітків та юнаків на козацьких традиціях. Учнівські козацькі осередки, які виникають у школах, при різних навчально-виховних закладах, не мають часто чітких програм своєї діяльності.

У школах, де складено продумані плани виховної роботи, чіткі програми виховання учнів певних класів на козацько-лицарських цінностях, спостерігаються значні успіхи.

По всій Україні добра слава лине про козацьке товариство учнів школи села Сліди Могилів-Подільського району на Вінниччині. Тут існує спеціальна шкільна конеферма, де утримуються коні юних козаків. Кожен із них викохує з лошат бойових коней, любовно їх доглядає. Проводяться кінні бойові заняття, козацькі походи по рідному краю. Директор школи М. Крижанівський разом із батьками, громадськістю села, реалізуючи козацькі традиції, успішно виховують у дітей відповідні лицарські якості. У школі діє ґрунтовно продумана система виховання юних громадян України на багатогранних козацьких традиціях.

Свято шанують і практично продовжують козацькі традиції учні СШ № 21 м. Кіровограда, яку довгі роки очолював кандидат педагогічних наук Василь Іванович Каюков. Педагогічна рада, громадськість мікрорайону надають учням постійну допомогу з вивчення історії українського козацтва. Учні створили загальношкільне товариство, яке називається Старобалашівською паланкою. У класах діють гурти, братства юних козаків. У процесі вивчення основ наук, у позакласній роботі учні систематично поглиблюють свої знання про лицарську духовність. У школі вперше в Україні народився ритуал посвячення учнів у юні коза-

ки. Цей ритуал в емоційному ключі проводиться в Залі козацької слави. Юні козаки-дев'ятикласники вивчають курс української етнопедагогіки, а одинадятикласники — козацьку педагогіку. У школі традиційними стали вечори козацьких забав, веселі старти, зустрічі з козаками місцевої Бугогардівської паланки та ін. Школа стала місцем проведення першого на Кіровоградщині зльоту пошукових загонів, які прилучилися до експедиції "Козацькими шляхами".

Цінний досвід виховання учнів на козацьких традиціях нагороджено в СШ № 127 м. Києва (директор Ольга Вікторівна Вронська), де вже чимало років діє ґрунтовна програма "Українознавство". Нею передбачено впровадження в навчально-виховний процес школи та родини ідей і засобів козацької педагогіки. Оформлено кабінет народної педагогіки, матеріали якого відображають зміст, структуру і спрямованість козацьких виховних традицій і звичаїв. Широко вивчається історія українського козацького національно-визвольного руху. Від 1990 року в школі викладається інтегрований курс "Запорізьке козацтво", введений за рахунок годин шкільного компоненту.

Завдо до відродження міжнародного університету "Києво-Могилянська академія" у школі був створений музей Києво-Могилянської академії, завдяки якому і педагоги, і учні пізнавали істотні ознаки української національної системи навчання та виховання. На базі цього музею вивчається факультативний курс "Києво-Могилянська академія". Учні дізнаються, що волелюбна козацька духовність визначала ідейно-моральну спрямованість багатогранної діяльності цього першого прославленого вузу на території східних слов'ян. У школі діють кобзарський клас та фольклорно-етнографічний ансамбль "Мальви". Духовними і трудовими традиціями юні козаки, всі учні оволодівають у музеї народознавства, кабінеті народної вишивки, майстерні народних ремесел і промислів.

Цінний і повчальний досвід роботи із проблем виховання учнів на козацько-лицарських традиціях надбано у ЗОШ № 9 м. Києва ще з 1986 року. Тоді, коли проводилася велемовна імітація "реформи школи", "перебудови суспільства" та "прискорення розвитку", ініціативна група вчителів на чолі з педагогом Раїсою

Олексіївною Марченко розуміла, що найголовнішим для докорінного поліпшення навчання та виховання дітей є реалізація національних традицій — моральних, ідейних і духовних і почала створювати цілісну систему козацько-лицарського виховання учнів.

Починали з того, що учнів ознайомлювали з найвищими здобутками українського духу в галузі науки, культури, мистецтва та військової справи. Було зроблено висновок: вищі досягнення національно-визвольної боротьби українського народу, його культури та освіти в епоху національного відродження (XVI—XVIII ст.) пов'язані з козацьким рухом, його елітою — славними лицарями Запорізької Січі. Для багатьох учнів було справжнім відкриттям те, що наш народ знайшов найсприятливіші форми вияву своїх природних задатків, здібностей, перспектив свого розвитку в козацько-лицарському способі життя і діяльності. Педагогічний колектив ознайомився з науковими працями академіка АПН України М. Г. Стельмаховича, дослідників О. Губка, В. Каюкова, Ю. Руденка, які першими в нову добу, ще наприкінці 80-х років XX ст., обґрунтовували високу ефективність козацько-лицарських традицій у фізичному та духовному загартуванні підростаючих поколінь.

Досвід виховання учнів на традиціях, духовних цінностях українського козацтва школа набувала поступово. Така робота активізувалася, коли в школі з ініціативи талановитого педагога, великого ентузіаста своєї справи Р. Марченко була створена з учнів 1—9 класів Велика Козацька Рада як орган учнівського самоврядування. Саме тоді виникли умови для засвоєння вихованцями вершинних виявів українського національного духу, формування в них історичної пам'яті, національної свідомості та самосвідомості, активної патріотичної, громадянської позиції. Участь учнів у творчому відродженні козацько-лицарських традицій допомагає їм глибше пізнавати прагнення, заповіді рідного народу, його найвищі духовні цінності. Наповнюючи козацько-лицарські традиції сучасним змістом, вчителі домагаються того, що учні глибоко засвоюють високу духовність і керуються нею у своїй діяльності, поведінці.

Основними компонентами системи роботи школи на козацько-лицарських традиціях є учнівське козацьке самоврядування,

створення куренів — первинних осередків лицарського виховання, підготовка і посвята учнів у юні козаки, джури, проведення Великої Козацької Ради тощо.

Нещодавно засідання Великої Козацької Ради було присвячено темі "Тріумф і драма гетьмана Івана Мазепи". Річ у тім, що частина батьків і учнів недооцінювала роль гетьмана Мазепи в історії національно-визвольного руху українців. Готуючись до проведення Ради на таку тему, батьки і учні поглибили свої знання про діяльність гетьмана Мазепи. Вони глибше зрозуміли складну історичну ситуацію в Україні на початку XVIII ст., усвідомили могутні пориви рідного народу, зокрема козацтва, до волі і свободи, до власного національного державотворення. Педагоги чимало зробили для того, щоб учні, батьки, представники громадськості мікрорайону глибше зрозуміли, що гетьман Іван Мазепа поліцарському мужньо і звитяжно, жертвуючи своїм високим суспільним становищем і нехтуючи особистими матеріальними вигодами, виступив проти Петра I — деспотичного царя-самодержця загарбницької Російської імперії.

Педагогічний колектив школи організовує екскурсії, мандрівки учнів по місцях, пов'язаних із іменами гетьманів, видатних козацьких провідників. Так, відвідавши Батурин — колишню столицю Гетьманщини, учні були вражені звірствами російських військ на чолі з Меншиковим, які, скориставшись зрадою полковника Носа, по-зłodійському, підземним ходом увійшли до міста і знищили всіх його жителів — і дітей, і старих людей. Учні дізналися, що Батуринська селищна Рада визнала гетьмана Івана Мазепу Національним Героєм України. Учні глибоко до серця сприйняли ідею відомого письменника Романа Іваничука про те, що столиця козацької України Батурин має стати центром паломництва для українців усього світу.

У школі проводяться ранки і вечори козацької Слави, години лицарської звитяги. Юні козаки беруть активну участь у козацьких іграх і забавах, змаганнях і конкурсах.

Особлива увага приділяється вивченню пісенної, музичної творчості українських козаків. Затамувавши подих, учні часто слухають співців-кобзарів, захоплюються їхніми бойовими, маршовими піснями, тужливими мелодіями.

Вчителька Р. Марченко зібрала багато цікавого матеріалу, рідкісної інформації про українське козацтво, його героїчні звитяги у різні історичні періоди. Розвиваючи методику козацької педагогіки, вона складає сценарії, виробляє рекомендації щодо вдосконалення ідейно-морального, національно-патріотичного, духовного виховання дітей і юнацтва.

На базі СШ № 9 м. Києва проводяться семінари вчителів Мінського району столиці. Досвід роботи школи на козацько-лицарських традиціях вивчають і поширюють Головне управління освіти м. Києва, Київський університет ім. Б. Грінченка.

Юні козаки школи, їхні курені входять до Всеукраїнської дитячо-юнацької організації "Молода Січ".

Значного досвіду виховання учнів на козацько-лицарських традиціях набула ЗОШ № 93 м. Києва (директор, педагог за покликанням Світлана Іванівна Рахуба). Школа зміцнює творчі зв'язки з НДІ українознавства МОН України, НПУ ім. М. П. Драгоманова, громадськими міжнародними організаціями "Українське козацтво", "Козацтво України" та ін. Керівництво школи розробляє проект трансформації школи в український колегіум ім. Петра Сагайдачного.

Козацько-лицарські традиції виховання настільки високо-ефективні, вважає педколектив школи, що виховна система на таких традиціях допоможе реалізувати заповідь К. Ушинського зробити свій заклад "більш виховним, ніж навчальним", тобто досягти пріоритетності виховання, підвищуючи водночас й освітній рівень навчання.

30 травня 2002 року у школі проходило велике святкове дійство — вперше в Україні відбулася масова посвята учнів у юні козаки. На святі були бажані гості: Верховний отаман "Козацтва України" генерал-полковник Анатолій Попович, генерал-лейтенант козацтва Петро Аброскін, доктор педагогічних наук, професор НПУ ім. М. П. Драгоманова, полковник козацтва Юрій Руденко, кандидат психологічних наук, полковник козацтва Олексій Губко та інша старшина "Козацтва України". Цього пам'ятного дня класи у повному складі вступали до лав Міжнародної громадської організації "Козацтво України". Учні були добре підготовлені до такої посвяти.

І ось настала незабутня хвилина — прийняття присяги на вірність Україні, козацтву. Під бадьорі звуки "Запорізького маршу", у виконанні духового оркестру, козацька старшина внесла козацький прапор. Своєю нижньою частиною, китицями він злегка торкався голів і чубчиків хлопців, волосся дівчат, які стояли в першій шерензі. Хто був меншого зросту тягнувся навшпиньках до лицарського прапора, хотів відчутти його на дотик до свого обличчя. Заступник директора Т. Лохмачова говорить, що це справило на учнів незабутнє враження. Учні, відчувши вже себе джурами і молодими козаками, повертали голови, погляди за козацьким прапором, як соняшники — за сонцем!

Справді, це були незабутні хвилини і секунди духовного прозріння багатьох учнів. Кожен із них зобов'язувався в глибині душі пов'язати своє життя з козацькими цінностями і святинями, лицарськими чеснотами, з вірним служінням державотворчим процесам в Україні.

Кожен учень, який прийняв посвяту, глибше усвідомив, що Батьківщина чекає від нього козацьких справ, активної патріотичної позиції. Щоб бути вірним високому покликанню сучасного козака, міркували учні, треба вивчати військову та державотворчу діяльність видатних представників козацького руху, постійно займатися самоосвітою і самовихованням, плекати силу волі та силу духу, національну свідомість і самосвідомість, відповідальність за долю народу.

Із посвятою в юні козаки учнів і вчителів щиро привітали шановні гості, представники козацької старшини А. Попович, П. Аброскін, Ю. Руденко. Вони побажали всім прийнятим до лицарського братства міцного козацького здоров'я, трудових успіхів, добрих справ для підвищення духовності і добробуту рідного народу, зміцнення незалежності України.

Центром козацько-лицарського виховання учнів є музей Козацької слави, який став духовним осередком школи. Нині той, хто заходить до музею, відразу відчуває ауру піднесеності духу, лицарської звитяги, героїзму і подвижницької діяльності в ім'я України.

Ідея його створення виникла ще в 1990 році, коли актуалізувалися процеси національного відродження. Минули роки, поки

ідея знайшла своє практичне втілення. Кожен учень, учитель, чимало батьків докладали зусилля до пошуку та виготовлення цінних, гарних і змістовних експонатів музею.

За допомогою батьківської громадськості педагоги організували збирання у багатьох регіонах України народних реліквій: картин, рушників, ікон, зразків одягу та інших виробів, предметів побуту, творів народного, козацького мистецтва. Тому спочатку виник музей українського народного побуту і козацької слави.

Кожен клас мав конкретне завдання, виконання якого потребувало багато часу, енергії, творчих пошуків і глибоких знань історії культури та духовності українського народу, козацтва. Всі жили мрією, щоб свято відкриття музею Козацької слави настало швидше. І ось цей день прийшов. На відкриття музею 18 квітня 2002 року були запрошені заступник начальника Головного управління освіти Київської міськдержадміністрації В. Герасименко, заступник гетьмана Українського козацтва, генерал-хорунжий В. Садовий, представники генеральної старшини Українського козацтва П. Аброскін, Т. Чухліб, депутати Подільської райради м. Києва Ю. Задніпрянський і С. Афіндулін та інші.

Світла зала була прикрашена в українському стилі. Яскраві та оригінальні національні рушники милували зір учасників. А з художніх полотен, репродукцій дивилися, як живі, керманичі козацького руху, гетьмани і кошові отамани Д. Байда-Вишневецький, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа, П. Полуботок, І. Сірко, П. Калнишевський та ін.

Музейні експонати розкривають у хронологічній послідовності історію Українського козацтва, а разом із нею — історію України, процес становлення української державності. Сторінка за сторінкою на прикладі експонатів музею учні ніби читають, глибоко пізнають філософію, ідеологію, психологію та правосвідомість, військове мистецтво козаків. Тут, у музеї, частина учнів вперше дізнається, що молоді козаки, перш ніж називатися воїнами, лицарями, проходили спеціальну військово-спортивну підготовку, зазнавали випробувань. Ознайомлюючись із експонатами музею, учні отримують чимало наукової, історико-педагогічної інформації про козацькі бойові мистецтва, види єдиноборств.

Матеріали музею переконують учнів у тому, що українське козацтво — наймогутніша національно-патріотична сила. Справді, вона не раз рятувала Україну від чужоземців. Кожен відвідувач музею, вважає його керівник Н. Чирко, переконується в тому, що козацтво має найбільші заслуги в формуванні української нації, збереженні та примноженні її духовної культури, матеріальних цінностей.

Учні, численні гості дають високу оцінку діяльності музею. Тут було проведено кілька семінарів директорів шкіл, їхніх заступників із виховної роботи, вчителів ряду районів м. Києва. В музеї були і залишили схвальні відгуки представники української діаспори із США, Канади, Росії. Глибокі враження від експонатів музею отримали групи вчителів та дітей із Німеччини, Франції та багатьох областей України.

Вчитель українознавства Ніна Чирко пишається тим, що школі видано свідоцтво про відомчу реєстрацію музею при закладі освіти системи Міністерства освіти і науки України. Цей факт свідчить про офіційне визнання високого статусу музею і є стимулом для подальшого вдосконалення роботи.

Підкреслимо, що завдяки змістовним та естетичним музейним експонатам в уяві, розумі учнів оживають сторінки підручників з історії, географії, літератури та інших предметів. Тут часто в емоційному ключі, цікаво відбуваються уроки, інші заняття.

Так, із великим виховним впливом на учнів відбулося заняття, яке провела вчителька Л. В. Крецул на тему "Гетьман Іван Мазепа у творчості Богдана Лепкого". На цю ж тему відбувся і відкритий урок для вчителів української літератури Подільського району м. Києва.

Знання, набуті під час вивчення художніх творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Симоненка, Ліни Костенко та ін. письменників учителька української літератури Л. Єгорова використовує з тим, щоб вихованці глибоко переживали і усвідомлювали шляхи, еволюцію формування цілісного та стійкого українського характеру, яким володіли козаки — реальні історичні діячі та герої художніх творів. Учні уявляють козаків мужніми і звитязними, людьми з непереможною силою волі та силою духу, які в усьому вірні пріоритетній ідеї — незалежність України. І ху-

дожні засоби, і експонати музею (козацька зброя, твори живопису на козацьку тематику, козацькі клейноди тощо) переконують учнів у тому, що козаки, їхні отамани та гетьмани нерідко гинули в кровопролитних битвах із нападами — татарськими ординцями, турецькими яничарами, мучилися на каторзі, у російських сибірах і солонках, та вони ніколи не зрікалися своєї святої борні за волю і свободу України.

У музеї Козацької слави часто демонструються фільми для учнів, які вивчають історію, культуру України. Такі, наприклад, як "Київ у добу Козаччини", "Виникнення козацтва", "Реєстрові козаки", "Батурин — столиця гетьмана Мазепи" та інші.

У шкільному музеї екскурсоводами працюють самі учні. Школярі, батьки, представники громадськості із зацікавленням слухають юних екскурсоводів І. Бондаренка, Т. Васильєву, Ю. Пономарчук, Я. Самоделова та ін. Учні-екскурсоводи з великим задоволенням читають додаткову літературу на козацько-лицарську тематику, постійно оновлюють зміст своїх екскурсій.

У школі був проведений цікавий вечір, на якому виступали відомі письменники Б. Олійник, Р. Чілачава, М. Шевченко. Вони подарували школі збірки поезій, твори про українських і грузинських витязів, козаків. Учнім запам'ятали образи кращих синів і дочок українського та грузинського народів, лицарські якості яких розкривали шановні гості в художньо-мистецькій формі.

У першому етапі конкурсу "Козацький край", оголошеному Українським реєстровим козацтвом спільно з редакцією газети "Україна козацька" і Національною телерадіокомпанією взяли участь понад 500 команд шкіл, гімназій та ліцеїв нашої держави. Команда школи "Спадкоємці П. Сагайдачного" досягла в ньому високих результатів.

Наведені вище факти свідчать, що у школі створена система виховної роботи на козацько-лицарських традиціях. Завдяки козацькій романтиці та символіці, високому оптимістичному настрою, душевному піднесенню до лицарських висот учні стають енергійними і бадьорими, ініціативними і підприємливими. Вони виростають, як правило, фізично дужими, морально загартованими.

Директор школи № 93 м. Києва Світлана Іванівна Рахуба прагне вдосконалити систему козацько-лицарського виховання учнів шляхом глибокого пізнання ними багатогранної національно-творчої діяльності українського козацтва в минулому і відродженого нині козацтва.

Цікаві та змістовні напрямки виховання учнів на козацько-лицарських традиціях реалізуються в ЗОШ № 150 м. Києва. Вчителі школи прагнуть викликати в кожного вихованця захоплення могутніми історичними постатями козацьких провідників Д. Вишневецького, С. Наливайка, П. Сагайдачного, І. Підкови, І. Сірка, П. Калнишевського та інших лицарів України. Такі діячі козацького руху для учнів стали високими взірцями служіння рідному народу, ідеалами української людини, козака, лицаря.

Школа розташована у центрі селища Пирогове, що під Києвом. Колектив школи чимало років творчо співпрацює з музеєм народної архітектури і побуту НАН України.

Кожен учень школи знає, що козаки вміли не лише воювати за волю України, здобувати над ворогами перемоги, а й змістовно проводити дозвілля, грати на кобзі, бандурі, інших музичних інструментах і співати улюблених пісень. У школі також співають усі учні — від першокласників до випускників.

Міцною традицією школи став традиційний фестиваль козацької пісні. В підготовці до нього активну участь беруть учні, батьки і вчителі. "Наші учні люблять співати козацькі маршові, жартівливі та журливі пісні. Співають від душі, з захопленням. Коли пісні лунають із шкільної сцени чи майданчика на свіжому повітрі, таким виступам можуть позаздрити і артисти-професіонали", — з гордістю за своїх вихованців говорить директор школи В. Бистранівська.

Козацька педагогіка допомагає вчителям і вихованцям школи поглиблювати інтерес до знань, оволодівати основами наук. Козацько-лицарські традиції у виховній роботі сприяють залученню дітей до джерел нашої історії, культури, духовності. Усі батьки, гості школи помічають, як загораються в дітей очі, коли вони чують розповіді про силу волі і духу, звитягу козаків — захисників рідної землі від ворожих навал.

І на уроках, і в позаурочний час учителі культивують лицарську мораль і духовність, відображені в творчості Т. Шевченка. Така робота переконує учнів у тому, що Великий Кобзар у високохудожній формі розкрив вершини нашого національного духу. Вони роблять для себе відкриття, що козаки, лицарі є центральними персонажами всієї творчості Т. Шевченка. Учням дуже подобається, що поет високохудожньо оспівує лицарськість, козацький волелюбний дух як найвищі вияви української національної духовності.

У школі в кожному класі вивчається українознавство. У процесі вивчення тем, проблем українознавства учні пізнають демократичні засади, вершинні здобутки української державності в часи Київської Русі, Запорізької Січі та УНР. Учні переконуються в тому, що козацько-лицарські бойові, трудові, економічні, культурні традиції становлять золотий фонд національного життя українців.

Щороку вихованці школи з нетерпінням чекають тижня козацької слави, до якого вони готуються сумлінно і завчасно: пишуть реферати, видають рукописні газети, збірники, проводять диспути і дискусії. Такі форми роботи є підготовкою до участі в "Історичному калейдоскопі". Тут треба виявити глибокі знання з історії України, зокрема національно-визвольного козацького руху. Претендувати на високі бали чи на перемогу в "Історичному калейдоскопі" — це означає цілеспрямовано вивчати історію Батьківщини, краще за інших знати основні битви козацьких військ з ворожими турецько-татарськими, польсько-шляхетськими і московсько-імперськими арміями, військове мистецтво козаків, шляхи армії Богдана Хмельницького, визвольні плани та дії Івана Мазепи, переможні походи Івана Сірка проти ворогів, основні положення Конституції гетьмана Пилипа Орлика.

Свято вступу першокласників до шкільної родини трансформувалося в традицію посвяти їх у козачата. Тому з перших місяців перебування кожного учня в школі козацька ідея стає пам'ятною, провідною протягом усього періоду навчання.

Підкреслимо, що козацькі форми роботи, уроки фізичного, морального та духовного загартування в ЗОШ № 150 м. Києва стають сходишками патріотичного, громадянського змушнення

не лише для юнаків, а й для дівчат. Потім вони готують себе до вступу в козацькі джури.

Важливими формами роботи з учнями на козацько-лицарських традиціях є також туристські походи, мандрівки рідним краєм. За кілька місяців до таких походів, мандрівок учні разом із учителями розробляють маршрути "Стежками козацької слави". Їх творчим пошукам допомагає заступник директора школи з навчально-виховної роботи, історик за фахом, Г. С. Кириченко.

Колектив школи має дружні стосунки з діячами науки, культури і мистецтва України, цікавими людьми. Так, завжди бажані для учнів зустрічі з народною артисткою України, диктором Національного радіо Світланою Горловою. Вона знайомить учнів із внеском до української культури прославлених синів і дочок Батьківщини. Надзвичайно цікаво відбулася творча зустріч учнів із С. Горловою на Шевченківські свята 2004 року. Шевченкіана розпочалася конкурсом ілюстрацій до творів Великого Кобзаря. Шановна гостя вела мову про лицарські якості геніального поета, його жертвовність в ім'я звільнення України від самодержавно-російського ярма, національного гніту. Потім відбувся конкурс на краще читання художніх творів Т. Шевченка. Натхненні талановитою поезією Великого Кобзаря, відображеними в ній лицарськими традиціями, учні виступали із власними поетичними творами. Усім учасникам свята сподобалися музичні композиції "Кобзаревими шляхами", "Доба козаччини у творах Т. Шевченка".

Гармонійно поєднуючи вищі духовні цінності минулого та сучасного, учні школи переконані в тому, що широке відродження в умовах нашої сьогоденішньої дійсності козацьких цінностей сприяло тому, що Помаранчева революція в своєму найвищому вияві утвердила високі лицарські ідеали, чесноти, бойовий наступальний дух в боротьбі за піднесення культури та духовності, поглиблення національного державотворення.

Відомою в країні є СШ № 235 м. Києва (директор Микола Якович Скрипець), на базі якої створено Всеукраїнський фонд лицарського виховання ім. Петра Сагайдачного. Цей заклад заслужено називають козацькою школою. Педагогічний колектив почав опановувати методикою козацької педагогіки з 1995 року,

коли був заснований згаданий Фонд. В останні роки школа виборола право називатися "Загальноосвітня середня школа № 235 м. Києва ім. В'ячеслава Чорновола". В. Чорновіл, відомо, був гетьманом відродженого Українського козацтва в перші роки незалежності України.

Вчителі школи у творчій співдружності з науковцями НДІ українознавства МОН України, НПУ ім. М. П. Драгоманова вирішили реалізовувати козацько-лицарські традиції виховання як головний напрям виховної роботи. Разом із батьками докладали зусиль, щоб кожен учень проявляв інтерес до вищих здобутків козацтва. Необхідно було залучити якнайбільше учнів до самоврядування. Вирішили створити Козацьку Республіку ЗОШ № 235, осередок Всеукраїнської дитячої та юнацької організації "Молода Січ". Цікаво, що деякі вчителі спочатку не виявили бажання працювати по-новому, застосовувати у своїй роботі ідеї та засоби народної виховної мудрості, козацької педагогіки. Однак діти так захопилися і свідомо, й інтуїтивно козацько-лицарськими традиціями, що всі педагоги активно долучилися до роботи.

Ось уже 10 років у школі діє Козацька Республіка. Вона має свій статут, девіз, емблему, структуру. Створено і гімн Козацької Республіки школи на слова її директора М. Я. Скрипця, члена Національної Спілки письменників України.

Участь учнів у діяльності Козацької Республіки ґрунтується на уважному врахуванні їх вікових і психологічних особливостей. До загальношкільного куреня входять козачата (учні 1–3 класів), джури (учні 5–8 класів) і молоді козаки (9–11 класи). Учні вирішили, щоб курінь складався із сотень, десятків і окремих загонів.

Педколектив школи приділяє велику увагу тому, щоб уся виховна робота будувалася на українських виховних ідеалах. Найпоширенішими і найвідомішими ідеалами людини — українця є, звісно, ідеали козака, запорожця, лицаря. Виховуючи учнів на таких високих ідеалах, педагоги гармонійно поєднують козацько-лицарські традиції із сучасним морально-духовним потенціалом, перспективами розвитку рідного народу.

Реалізуючи учнівське самоврядування, педколектив школи № 235 домігся, що Козацька Рада керує шкільною Козацькою Республікою. Козацька Рада обирається із десятикласників —

молодих козаків терміном на один рік. До Козацької Ради входить старшина, представники якої керують різними галузями козацького життя.

Обов'язки між старшиною — членами Козацької Ради школи розподілені відповідно до історичних козацьких традицій. Директор школи, Президент Всеукраїнського фонду лицарського виховання ім. Петра Сагайдачного М. Я. Скрипець давав науковій консультації козацькій старшині з тим, щоб творчо реалізовувалися функціональні посадові обов'язки керівників Козацької Республіки.

Отаман — здійснює загальне керівництво козацьким товариством дитячої організації.

Писар — веде канцелярію і разом із отаманом здійснює заходи статутної діяльності товариства. Це головний адміністратор, розпорядник і координатор діяльності організації.

Осавул — стежить за поведінкою джур та козаків, виконанням заходів військово-патріотичного виховання та вишколу козачат, джур і молодих козаків з питань традиційних козацьких військових умінь.

Хорунжий — головний прапорносець, відає козацькими стягами і хоругвами, відповідає за фізичне виховання джур і козаків.

Бунчужний — відає козацькими клейнодами — бунчуками, пірначами тощо. Відповідає за культурно-мистецьку діяльність та виховну роботу в організації.

Обозний — відповідає за ведення господарства та природозахисну діяльність організації.

Скарбник — відає фінансами організації.

Довбиш — відповідає за військові литаври, скликає товариство на ради, збори.

Товмач — перекладач.

Дирекція школи, педагоги вважають, що структура Козацької Ради та всієї козацької організації сприяє спадкоємності учнів — старших і молодших, передачі досвіду, встановленню співробітництва між козачатами, джурами і молодими козаками. Робота кожної ланки Козацької Ради дозволяє виявити потенційних лідерів. Адже саме вони в майбутньому зможуть очолити організацію. Крім цього, в Козацькій Республіці культивуються відно-

сини і цінності козацького братства, розвивається система наставництва.

Взявши за основу розроблений науковцями Ю. Руденком і О. Губком Статут Всеукраїнської дитячої і юнацької організації "Молода Січ", козацька старшина під педагогічним керівництвом директора школи М. Я. Скрипця розробила кодекс лицарської честі:

- люби Батьківщину, рідну мову, неньку Україну;
- май свою національну і людську гідність;
- слухай накази отамана, поважай старших та поради наставників;
- будь вірним ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивим, справедливим, працьовитим, добрим);
- захищай повну свободу і незалежність особистості, народу, держави;
- зміцнюй свій характер і волю, будь терплячим;
- понад усе цінуй козацьку честь;
- будь лицарем до супротивника, зневажай жорстоких і лихих;
- будь ревним охоронцем рідної природи;
- охороняй пам'ятки козащини, бережи цінності історії та культури.

Такий кодекс лицарської честі стимулює, згідно із задумом педагогів, кожного учня цілеспрямовано займатися самоосвітою та самовихованням, ставити до себе, своєї поведінки високі вимоги і дотримуватися їх. Педагоги, козацька старшина ревно стежать за тим, щоб такі ідеї, норми поведінки були не "простими гаслами" і "красивими словами", а глибоко пережитими і засвоєними духовними цінностями, керівництвом до дії.

Реалізуючи духовні засади, ідеї та засоби козацької педагогіки, вчителі застосовують ефективні форми козацького загартування учнів, наприклад, посвята першокласників у козацата, презентація загонів джур, уроки козацької Слави, години Лицарської Звитяги тощо.

Цікавою традицією школи стала передача естафети Козацької Ради новообраній старшині. На лінійці останнього дзвоника обидві Козацькі Ради (попередня і нова) під звуки "Запорізького маршу" виходять назустріч одна одній. Очі всіх присутніх

(козачат, джур, молодих козаків, педагогів і гостей) спрямовуються на отаманів. Отаман, вибраний рік тому, складає свої повноваження. Він урочисто передає новообраному отаману булаву — історичний символ найвищої козацької влади. Новообраній старшині осавул передає Статут організації, хорунжий — прапор, бунчужний — шаблю. Новообрана старшина, опустившись на коліна, приймає клятву на вірність козацькому товариству, Козацькій Раді школи та Україні.

Козацько-лицарські традиції допомагають вносити в життя, навчальний процес, який часто в багатьох школах відбувається нецікаво, мляво, одухотворюючі елементи козацько-лицарської романтики та символіки. Учні відчувають високе піднесення, коли перед ними розкриваються подвиги козаків в ім'я волі і свободи України. Педагоги переконані в тому, що козацько-лицарські традиції допомагають виховувати патріотів України, волюдарів становища, господарів рідної землі.

Цікавими і красномовними є думки, міркування самих учнів про козацькі традиції у школі: "Деякі ровесники чекають, коли держава, її представники зроблять їх щасливими. А хто це і що це — держава? Міркуючи над цим, ми переконуємося, що держава — це ми. Отож ми і займаємося козацьким самовихованням, лицарським вишколом, щоб учитися будувати українську державу. Для досягнення цієї мети в школі ми створили спочатку дитячу державу — Козацьку Республіку. Вона нам дуже подобається. В ній ми намагаємося змодельовати таку країну дітей, де усім було б добре і всі були б щасливі. На мою думку, щастя козачат, джур і молодих козаків нашої Республіки — в любові до України, до її історії, традицій. Щастя в тому, що ми творимо його самі при підтримці наших друзів-учителів. Сподіваюся, що колись наша Козацька Республіка вийде за межі школи, і тоді ми самі, своїми справами творитимемо щастя всієї України" (Дмитро Костримів, отаман куреня).

А ось як відгукується про козацькі традиції у школі одна з її випускниць: "Створення в нашій школі Козацької Республіки — це насамперед правильний крок до поліпшення взаємин між самими учнями, а також учнями та вчителями. Це зміцнення колективу школи, успішна спроба виховувати в кожного учня такі

риси, як самостійність, яскравий і гуманний індивідуалізм, почуття відповідальності за свої вчинки і слова. Учнівська козацька організація допомагає сучасному поколінню вивчати героїку, лицарство часів козаччини. Це стимулює глибше пізнати історію рідного народу, його духовне коріння. Козацька організація виховує з нас справжніх українців" (Таня Стратійчук, 11 клас).

Кожен учень (козача, джура, молодий козак) в Козацькій Республіці має козацькі обов'язки, посаду. Одна з учениць пише: "Я не просто учениця школи, я — порадиця в нашій Козацькій Республіці. Я пишаюся цим. Адже порадицями можуть бути лише учениці, які багато знають. Порадиць у нас називають "наші лицарки", "всезнайки-енциклопедистки". Мені приємно, коли до моєї думки прислуховуються і члени Козацької Ради, і вчителі (на те я порадиця!). Порадиці — це берегині доброго вчинку. Мені дуже хочеться, щоб і при Верховній Раді була створена Рада порадиць і щоб до неї входили хоча б деякі порадиці нашої школи. Мені здається, що ми змогли б дати поради навіть народним депутатам про те, як створити Державу Української Мрії або Козацьку Україну. Ми, дівчата і жінки, будемо справжніми і щасливими берегинями такої держави" (Олена Романчук, 9 клас).

Як бачимо, з висловлювань учнів СШ № 235 ім. В. Чорновола м. Києва випливає, що козацько-лицарські традиції, запроваджені в школі, їм дуже подобаються і сприяють їхньому фізичному, моральному і духовному загартуванню.

Новаторський досвід виховання дітей, підлітків та юнаків на козацько-лицарських традиціях набула Адамівська школа Білгород-Дністровського району Одеської області. Директор школи — Валерій Тимофеев, полковник Українського козацтва, кавалер козацьких орденів Лицарського Хреста з Мечами та Козацької Слави.

Педагоги, батьки роблять дуже багато для того, щоб школа виховувала дітей по-новому, дала їм, крім наукової системи знань, ще й козацько-лицарську освіту. На глибоке переконання директора і педколективу школи, саме козацько-лицарські традиції найвищою мірою забезпечують духовний зв'язок із минулим, сучасним і майбутнім України. Школа працює в режимі навчально-виховного закладу нового типу — школи козацько-лицарського

виховання. Козацько-лицарська освіта, адаптована до сучасних умов, покликана спрямовувати все свідоме життя вихованців на глибоке осмислення і практичну реалізацію національних інтересів, на зміцнення Української держави.

Вчителі, вихователі школи прагнуть до високої мети — виховати фізично загартованих і здорових, високоморальних патріотів рідної землі, по-лицарськи мужніх громадян України.

Учнівський колектив школи — це справжнє братство хлопців і дівчат, які вважають себе козаками і козачками. У школі є Козацька Республіка — одна з основних форм учнівського самоврядування. Виховання учнів на козацько-лицарських традиціях здійснюється в процесі вивчення основ наук, позакласної та позашкільної роботи. У школі працює осередок Всеукраїнської дитячо-юнацької організації “Молода Січ”.

Кожен учень (хлопець і дівчина) проходять три етапи виховання козака та берегині: козака — джура — козак і лея-дана та берегиня. У процесі оволодіння учнями романтикою та символікою, подвижництвом і героїкою козацького життя вони проймаються козацько-лицарськими ідеалами, духовністю. Беручи приклад із видатних гетьманів, провідників національно-визвольного козацького руху С. Наливайка, П. Сагайдачного, І. Богуна, Б. Хмельницького, М. Кривоноса, Д. Нечая, І. Сірка, І. Гонти, М. Залізняка та ін., учні оволодівають кодексами лицарської честі і звитяги. Вони добровільно беруть на себе обов'язок у своїй поведінці, діях підкорятися нормам і принципам козацької моралі. Бути володарем становища, утверджувати скрізь і в усьому добро, справедливість, красу.

Кожен учитель у щоденній роботі застосовує ідеї та засоби українознавства як наукову основу, духовну серцевину та ідейну спрямованість навчально-виховного процесу.

Із року в рік, підіймаючись сходинками козацького зростання, учні переконуються в тому, що життя — це героїчне діяння, подвижництво в ім'я перемоги волелюбних заповідей предків, утвердження національних цінностей, державотворчих ідеалів.

У школі працює Рада джур і дан, до складу якої входить Рада отаманів загонів на чолі з головним отаманом і Рада дан і берегинь на чолі з головною Берегинею.

Реалізуючи козацько-лицарські традиції, педагоги акцентують свої зусилля на розв'язанні завдань культури тіловиховання, культури предметної діяльності, соціальної культури та духовності учнів.

У школі працюють факультативи "Козацьке тіловиховання", "Козацька військова справа", "Історія козацтва", "Козацька культура", гуртки козацьких бойових мистецтв, екологів, "Пам'ять". Є також секції фольклорно-етнографічна, літературно-художня, декоративно-прикладного мистецтва. Весною і влітку організовуються козацькі табори, в яких учні практично оволодівають козацькими бойовими мистецтвами, працюють у навчально-виробничій, ремонтній бригадах, беруть участь у благоустрої школи та інших об'єктів рідної місцевості, допомагають людям похилого віку і таке інше.

У школі діють класні козацькі загони, паланки здоров'я та спорту, героїко-патріотичного виховання, національного відродження тощо. Учні пізнають багатогранну історію українського козацтва як складову і невід'ємну частину історії України-Батьківщини. Вихованці школи завжди оптимістично настроєні і прагнуть скрізь і всюди чинити по-лицарськи, берегти і примножувати матеріальні та духовні надбання рідного народу.

У пресі часто друкуються матеріали, які свідчать, що педагоги дедалі глибше оволодівають козацько-лицарськими традиціями виховання учнів. Козацька педагогіка відкриває світлі перспективи у справі виховання глибокого патріотизму, високої духовності у громадян незалежної України.

§ 3. Виховання студентів на козацько-лицарських традиціях

У процесі розвитку вищої освіти виникає потреба докорінно поліпшити виховання студентської молоді, підготовку національних кадрів України. У пресі друкуються чимало матеріалів, які свідчать, що в багатьох вищих навчальних закладах виховання є занедбаною ділянкою роботи. Спостерігаючи за студентами, ми

бачимо, що вони часто уникають відвідувати ті заходи, які, на думку працівників ректоратів, деканатів, кураторів, повинні були б справляти на студентів великий виховний вплив.

Річ у тім, що нерідко педагоги вищих навчальних закладів не беруть до уваги особливості нашого історичного періоду, потреби та інтереси сучасного студентства, яке постійно віднаходить нову інформацію не лише про здобутки науки, своєї професійної галузі, а й глибоких знань людинознавчого та українознавчого характеру. Студенти прагнуть жити сучасними проблемами, виявляють велику заінтересованість подіями та явищами культури, мистецтва, політики, сучасними націотворчими і державотворчими процесами, які відбуваються в Україні та світі. Їх захоплює справжня, а не показна любов до Батьківщини, висоти української духовності, подвижництво та героїзм нашого народу в минулому та сучасному.

Свіжий струмінь в оздоровлення сучасної педагогічної реальності вносить застосування у виховній роботі козацько-лицарських ідей, цінностей, які викликають гордість за наших славних предків, формують високі лицарські якості, захоплюють молодь героїчним духом, шляхетними поривами душі, розкривають "таємниці", шляхи та умови формування духовних висот підрастаючих поколінь, еліти нації.

Реалізація козацько-лицарських традицій — один із найважливіших шляхів формування у студентської молоді глибокої історичної пам'яті, національної свідомості і самосвідомості, патріотизму, високої громадянськості. Це та проблема, від науково обґрунтованого розв'язання якої залежить поглиблення духовності майбутньої інтелігенції, її патріотичної та громадянської спрямованості, зміцнення незалежності України. Національно несвідомі педагоги, що працюють у вищій школі, як правило, не можуть бути для молоді високим прикладом, здійснюють свою педагогічну, насамперед виховну, діяльність на значно нижчому рівні. Керівництво вищих навчальних закладів, їхній професорсько-викладацький склад мають все зробити для того, щоб поліпшити формування у студентів національної свідомості і самосвідомості, лицарської шляхетності, гордості за свою національну належність.

Досвід роботи кращих вищих навчальних закладів, викладачів із проблем козацько-лицарського загартування студентів переконливо свідчить про те, що їх випускники, як правило, успішно розвивають усі сторони своєї особистості. Вони мають сформовані високі національні ідеали, роблять посильний внесок у розвиток різних галузей виробництва, державотворення. Такі випускники проявляють посилений інтерес до поглибленого пізнання героїчного минулого українського народу, зокрема козацтва. В них, як правило, сформовані ідеали людини-козака, лицаря, що допомагає бути в житті бадьорими та енергійними, діяльними та ініціативними, підприємливими та оптимістичними.

Викладачі гуманітарних навчальних дисциплін, наприклад, української мови та літератури, історії України, політології, філософії та ін., організують вивчення студентами матеріалу про українське козацтво, його державотворчу діяльність як творче і захоплююче осмислення студентами матеріалу з елементами художньо-образного мислення. Це зацікавлює студентів сприймати такий матеріал, стимулює обдумувати його, робити самостійні висновки, захоплюватися героїчним, шляхетним духом лицарів.

Викладачі віднаходять для своїх лекцій важливі наукові відомості, неординарні факти з життя козаків, а також видатних українців — лицарів науки і культури, вдаються до діалогу, дискусії з студентами, допомагаючи їм знайти правильні відповіді на запитання, що виникають. Такі поживальючі елементи не перечать ґрунтовному, логічному викладу наукової інформації. Більше того, вони свідчать про активну увагу, пізнавальну діяльність студентів, стимульовану цікавим матеріалом і прийомами його викладу.

Для успішного виховання у студентів лицарського ставлення до своїх співвітчизників, гордості за високі здобутки рідного народу в багатьох сферах життя, культури та науки доцільно застосовувати методи і прийоми, які розкривають найважливіші аспекти сутності, самобутності та специфіки української національної системи освіти і виховання. На жаль, такий фундаментальний підхід до виховання ще не набув загального поширення

в вищій школі. Водночас необхідно хоча б стисло розкривати істотні ознаки національних систем освіти і виховання інших народів.

Так, доцільно у змістовній і цікавій формі розкривати матеріал, який допоможе студентам глибше усвідомити національні типи, моделі освіти та ознаки самотності виховання в цивілізованих країнах світу. Наголосимо на тому, що система освіти і виховання в країнах Західної Європи та Північної Америки століттями спиралася, постійно підвищуючи свою ефективність, на чітко виражену національну істотність, специфіку культурно-історичних традицій і певний тип ментальності своїх народів.

Пояснимо студентам, що сутність, самотність британської системи освіти і виховання базується в основному на цінностях вільної освіти, пріоритетної ролі найширших верств громадськості в керівництві нею, формуванні суто британського національного характеру і практичних навичок, звичок підрастаючих поколінь; шотландської — на цінностях історичного минулого, корисного знання в житті; німецької — на цінностях насамперед науки, інтелектуального пошуку, розвитку філософського ставлення до дійсності. Студенти починають помічати культурно-історичний "відбиток", специфічний зміст, неповторний в інших народів, національної системи освіти і виховання, який віками притаманний кожній окремій нації.

Розвиваючи та узагальнюючи такі положення, викладач підкреслить, що американська модель освіти і виховання ґрунтується на поєднанні кращого з відомих національних моделей освіти і виховання цивілізованих народів із вагомим і постійним акцентом на розвитку в кожній особистості американського національного духу. На яскравих прикладах висловлювань американських державних, політичних і громадських діячів, учених, фрагментів із преси тощо неважко переконати студентів у тому, що громадянам США, американському духу притаманні "усвідомлення величі своєї демократичної Батьківщини", "гордість за високий рівень демократії, широкі права особистості". Доводимо до відома студентів, що в американському суспільстві попередніх історичних періодів, коли точилася нелегка боротьба за утвердження американської демократії, широко побутував у народі

крилатий вираз стимулюючого значення, дисциплінуючого імперативу: "Не любиш Америки — забирайся геть!" Студенти переконуються в тому, що така суспільна вимога зобов'язувала недостатньо свідомих громадян сумлінно і чесно виконувати свої громадянські обов'язки, зміцнювати конституційний лад, державу, дбати про національні інтереси американського народу.

На тлі найхарактерніших ознак систем освіти і виховання цивілізованих націй необхідно формувати в наших студентів глибоке розуміння сутності, самобутності української системи освіти і виховання. Звичайно, це робити в сучасних умовах нелегко, бо у зв'язку із втратою у попередні століття нашої державності, цілеспрямованим стиранням і вигублюванням національних ознак українців, заборонялася і знищувалася українська національна система освіти і виховання. Недостатньо і в основному нецілеспрямовано вона досліджувалася і в попередні роки незалежності України.

Аналіз української національної системи освіти і виховання, тих її складових, на які меншою мірою чи й зовсім не мали руйнівного впливу політичні та педагогічні системи країн-загарбників, свідчить, що найхарактернішими її ознаками були самобутній український національний дух, культивування лицарських цінностей, козацької енергії та ініціативності, високої моралі та духовності рідного народу. Аналізуючи здобутки вітчизняної освіти і виховання в Київській Русі-Україні, Запорізькій Січі та Гетьманщині, насамперед у січових, сотенних і полкових козацьких школах, у навчально-виховних закладах українського Відродження (XVI—XVIII ст.), можна дійти висновку, що навчально-виховному процесу Острозької, Києво-Могилянської академії, Київській колегії Павла Галагана, щойно згаданим козацьким школам була притаманна лицарськість як постійна інтегруюча якість духовності нашого народу.

Справді, студенти переконуються в тому, що волелюбні прагнення, сила волі та сила духу, "аристократизм українців" (Г. Ващенко), ідеї розгортання і поглиблення, безперервна героїчна боротьба за національну державу, плекання душевної краси, розвитку високої моралі завжди проймали всі грані національної системи освіти і виховання. Козацько-лицарські

цінності є тією потужною вітчизняною традицією, яка багато в чому визначала самобутність змісту і форм, методів та прийомів виховної роботи в навчальних закладах України.

Викладачі вищої школи, на нашу думку, зобов'язані пояснювати студентам, що вища освіта України має давні і глибокі традиції найтіснішого зв'язку з козацьким визвольним рухом, лицарською духовністю. Усвідомлення студентами цієї фундаментальної ідеї в перші місяці навчання підносить дух, поглиблює ідеали, підвищує відповідальність перед українською нацією, державою у процесі оволодіння обраною професією і за власну участь у майбутній громадській, професійній, культурній, суспільно-політичній та інших видах діяльності.

У перші місяці навчання студентів у вищих навчальних закладах необхідно створити умови, щоб кожен з них глибоко знав і проніс крізь усе своє життя, професійну і громадську діяльність таку фундаментальну ідею, що постійно даватиме духовну наснагу, патріотичну спрямованість усім діям, справам, вчинкам майбутнього фахівця-громадянина і позитивно впливатиме на все його оточення. Кожен студент має переконатися в тому, що однією з найістотніших ознак, якою українська система освіти і виховання, зокрема її вища ланка, відрізняється від систем освіти і виховання в інших країнах, є та, що всі її основні складові в історичному аспекті, особливо коли Україна була незалежною чи автономною, пройняті були козацько-лицарською духовністю.

Так, ще в епоху українського Відродження (XVI—XVIII ст.) перші вітчизняні академії — Острозька та Києво-Могилянська найтіснішим чином були пов'язані з козацько-визвольним рухом. В історію Острозької академії вписані, наприклад, такі імена, як брати Северин і Дем'ян Наливайки. Северин був видатним провідником національно-визвольного повстання 1593—1595 років. Дем'ян Наливайко працював священником, професором Острозької академії. Для студентів академії, зокрема і для майбутнього гетьмана України Петра Сагайдачного як вихованця цього вищого навчального закладу, високим взірцем для наслідування було те, що брати боролися за волю і незалежність України: один із шаблею в руках, другий — проповідями, про-

світницькою і науковою діяльністю. Чимало випускників академії найтіснішим чином пов'язували своє життя з козацько-лицарськими ідеями, цінностями.

Багато історичних фактів свідчить про те, що з Києво-Могилянською академією найтісніші зв'язки підтримували і Запорізька Січ, і Гетьманщина. Академія забезпечувала високопрофесійними кадрами з найрізноманітніших галузей життя (культури, науки, військової справи, державотворення та ін.) не лише всю козацьку Україну, а й сусідні країни, насамперед Білорусію та Росію.

Наведемо лише два факти. По-перше, в Києво-Могилянській академії навчалися не лише окремі гетьмани України І. Виговський, І. Мазепа, І. Самойлович, Ю. Хмельницький та ін., представники козацької старшини, а сотні козацьких провідників. По-друге, в роки загострення воєнних конфліктів, зокрема в період Хмельниччини, студенти добровільно масово йшли в козацькі полки, були в перших лавах борців за волю і свободу Батьківщини. Траплялося й таке, коли заняття в академії припинялися через те, що "всі пішли на фронт".

Історія розвитку вищої освіти в країні підтверджує, що студенти завжди глибоко вивчали козацько-визвольний рух, шанували світлу пам'ять про героїв-лицарів, які жертвовно боролися з польськими, татарськими, турецькими, німецькими і російськими загарбниками. В умовах Австро-Угорської монархії та самодержавної Росії українські студенти об'єднувалися в козацькі братства, побратимства, товариства. Так, ще в 60-х роках XIX ст. у Відні діяло студентське товариство "Січ", до складу якого входили місцеві українські студенти.

Відомий український історик Д. Багалій згадує, що, будучи студентом Харківського університету наприкінці XIX ст., він разом із іншими студентами-патріотами створив студентський козацький курінь. Козацькі традиції допомагали їм займатися громадською, просвітницькою діяльністю. Такі форми роботи із творчим застосуванням козацько-лицарських традицій сприяли патріотичному, громадянському та професійному загартуванню студентів, вчили ставити перед собою високі цілі і досягати їх, ефективніше проводити громадську та політичну діяльність.

Кращі представники українського студентства разом з представниками інших молодіжних організацій в 1891 році створили "Братство тарасівців". Воно об'єднало молодіжні групи Києва, Харкова, Одеси, Чернігова та інших міст з метою докорінного поліпшення боротьби за свободу рідного народу, звільнення її з-під національного гніту. Важливо підкреслити, що для тарасівців побудова власної національної держави була своєрідним "категоричним імперативом" — обов'язковим моральним законом, яким вони керувалися у своїй поведінці та діяльності. Лідерами "Братства тарасівців" були Б. Грінченко, І. Липа, М. Міхновський та інші провідники студентської та працюючої молоді.

В бурхливі роки національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. частина студентів поповнювала лави козацьких полків, дивізій, корпусів і героїчно боролася з більшовицько-російськими загарбниками. На скрижалі історії золотими літерами вписано подвиг київських студентів і учнів старших класів гімназій, які в січні 1918 року добровільно вирушили захищати Київ від більшовицько-російських банд Муравйова. Біля станції Крути триста студентів і гімназистів героїчно зустріли ворогів і в нерівному бою загинули, їх поховали на Аскольдовій могилі на кручах Дніпра-Славутича. Тепер Україна 29 січня щороку вшановує світлу пам'ять героїв-крутян, "молодих лицарів — оборонців волі України". Вони стали могутнім символом героїзму, самопожертви української молоді в ім'я волі і незалежності Батьківщини.

До 1939 року студенти вищої школи Західної України проявляли значний інтерес до вивчення визвольного козацького руху, брали активну участь у діяльності молодіжних організацій "Сокіл", "Січ", "Луг", "Пласт", "Українські січові стрільці", які ґрунтувалися, повністю або частково, на цінностях козацько-лицарської духовності.

У кращих вищих навчальних закладах України ведеться широка робота, спрямована на оволодіння студентами духовними, естетичними скарбами української міфології, фольклору, народних мистецтв, які є одними з найбагатших, як вважає багато до-

слідників, у всьому світі. Професорсько-викладацький склад таких вищих навчальних закладів домагається глибокого розуміння студентами того, що в українському фольклорі, народній пісні і музиці, декоративно-прикладному мистецтві та ін. центральним образом, героєм є козак, лицар. Так що фольклор, народні мистецтва як потужні першоджерела національного духу є художньо-образним втіленням козацько-лицарської духовності, яка становить самобутню "серцевину" української системи освіти і виховання.

Значна частина викладачів нерідко забуває, що українському національному духу притаманна висока поезія, задушевна лірика, стійкий оптимізм, розмаїта і високопоетична художня образність. **Гармонійне поєднання в навчально-виховному процесі ВНЗ наукових ідей та художньо-образних цінностей, високого естетизму та оптимістичної емоційності стане в найближчі роки одним із найпотужніших чинників виховання — майбутніх професіоналів різного фаху, характерною ознакою нашої системи освіти і виховання. Це сприятиме подальшому розвитку аристократизму українців, їхньої козацько-лицарської духовності як "ядра" національного духу.**

Лицарському загартуванню студентів сприяє організація цілеспрямованого вивчення ними результатів досліджень, що стосуються Трипільської культури (IV – III тис. до н. е.). Багато істориків, вітчизняних і зарубіжних, переконливо доводять, що наші далекі предки досягли найвищих успіхів у розвитку цивілізаційних процесів. Адже вони винайшли колесо, побудували великі міста, приручили коня, винайшли плуг тощо. Студенти з великою зацікавленістю осмислюють і обговорюють такі, наприклад, положення відомого дослідника, публіциста і письменника Сергія Плачинди: "Кам'яна Могила нарешті "заговорила". І озвалася до нас вона — завдяки титанічній праці Кифішина — з глибини VI тисячоліття до н. е. Тобто на три тисячі років раніше, ніж з'явилися єгипетські піраміди. Але й сьогорічні підручники для школи з історії Стародавнього світу... починають свої розповіді з Єгипту. А годилося б з Оратти на Дніпрі. З тієї Оратти, де винайшли колесо й плуга. Приручили коня і викарбували в печерах і гротах Кам'яної Могили перші пись-

мена". Така наукова інформація сприяє пробудженню в студентів гордості за своїх далеких предків, формує в них готовність глибоко досліджувати діяльність тих пращурів, які заклали міцні цивілізаційні засади для піднесення лицарського духу українців у періоди Київської Русі та Козацької доби.

Формуванню у студентів національної гідності, гордості за героїчне минуле рідного народу, який вічно змушений був боротися із чужоземними загарбниками і зберігати свою етнічну самобутність, розвивати власну культуру і лицарський дух, сприяє розкриття викладачем культурно-історичної, наукової інформації, яку містить "Велесова книга" — рідкісна пам'ятка давньоукраїнської писемності. Викладач розкриває наукові факти, зафіксовані в книзі, положення, зокрема і гіпотези, які свідчать про значні цивілізаційні процеси, події, наявні на нашій етнічній території упродовж понад 20 000 років (А. Кифішин, О. Шилов, Г. Гриневич, П. Комнацький, А. Куликович, В. Осипчук, С. Плачинда, О. Губко та ін.).

Одним із першоджерел козацько-лицарського духу є наукова інформація про антів — славнозвісних наших пращурів. Антами, тобто "богообраними", "улюбленцями неба", велетнями називали древні греки і римляни людей, які мешкали на сучасній українській етнічній території і деяких сусідніх із нею землях. За С. Плачиндою, антами називали воїнів-охоронців (першокозаків) давньоукраїнських племен. Анти створили на свій час високу культуру, духовність і мали великий вплив на стародавній світ, зокрема на автохтонні племена Греції та Риму. **Назва "анти" справедливо записана на скрижалях історії, закріплена в загальноприйнятих наукових термінах — "античний світ", "антична культура" та ін. Велика Антія — це фактично Україна III–VII ст. н. е., яка об'єднувала територію по обидва береги могутньої європейської ріки — Дніпра-Славутича (Бористена).** Історики свідчать, що на початку нової ери давньоукраїнські племена під проводом царя Божа об'єдналися в стабільну, широко відому державу нашого народу. Арабські мандрівники, вчені цю державу називали Оратанія (Артанія, Ратанія), тобто

* Плачинда С. Кам'яна Могила нарешті «заговорила» // Столиця, № 43 (391) від 26 жовтня — 1 листопада 2001.

"Країна орачів". Інакше кажучи, країна нащадків засновника роду Ора та скіфів (скитів, сколотів) — орачів.

Глибоке знання студентами своєї етноісторії допомагає виявити героїчні сторінки минулого, подвижництво наших предків, як влучно називають історики, "лицарів меча і честі", "когорти святих і героїв", "велетнів духу і чину", яким випала доля творити "золоту добу нашої історії". Адже саме на такі знання, духовні цінності, святині "можна оперти безсмертя нації" (Е. Сміт). У такому разі у студентів пробуджуються і міцніють патріотичні почуття, формуються сила волі і сила духу. Вони переконуються в тому, що відчуття кровної, культурної та духовної спорідненості з рідним народом, усвідомлення своєї з ним ідентичності є важливими факторами патріотичної спрямованості особистості, її громадянськості.

Важливе значення для формування у студентів лицарських якостей, глибокої духовності, світогляду громадянина України має їх ознайомлення з основними етапами боротьби нашого народу за незалежну Україну, з героїчною діяльністю, наприклад, українських козаків, гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи, П. Орлика та ін., українських січових стрільців (1914 — початок 20-х років ХХ ст.), вояків УПА (1943 — середина 50-х років ХХ ст.), представників дисидентського руху 60-х років ХХ ст. ("шістдесятників"). Це готує надійний науково-інформаційний, морально-духовний ґрунт для усвідомлення ними закономірності перемоги Української революції 1990 — 1991 років. Студенти переконуються в тому, що століття колоніального і напівколоніального гніту, етноцид і лінгвоцид, штучні голодомори і політичні арешти, концтабори, адміністративні обмеження на вживання української мови не змогли знищити високошляхетних якостей нашого народу, лицарських рис багатьох його представників. Могутня потуга волелюбного національного характеру українців, їхній глибокий козацько-лицарський гарт примусили ще багато в чому "червону", компартійну Верховну Раду УРСР прийняти 16 липня 1990 року Декларацію про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 року — історичний Акт про державну незалежність України. Нездоланну волю до незалежності всього українського наро-

ду, національних меншин у його складі переконливо засвідчив всенародний референдум 1 грудня 1991 року. На ньому понад 92 % громадян проголосували за побудову самостійної Української держави. У революційних подіях 1990–1991 років яскраво проявилися волелюбний дух українців, їхня козацько-лицарська загартованість упродовж віків, готовність побудувати соборну демократичну правову Українську державу.

Доцільно акцентувати увагу студентів на тому, що під час революційних подій 1990–1991 років не вдалося усунути від влади радянсько-компартійну, бюрократично-чиновницьку верхівку, частина якої вдала з себе прибічниками нових політичних, демократичних віянь, ідейних напрямів, побудови суверенної і незалежної України. У національно-демократичних, патріотичних сил, української інтелігенції, ослабленої репресіями, фізичним винищенням у попередні десятиліття, не вистачило державотворчих умінь, високих лицарських якостей у боротьбі за підвищення політичної свідомості найширших народних мас. Тому пострадянські чиновницькі режими на чолі з президентами Л. Кравчуком та Л. Кучмою авторитарними, недемократичними, нерідко підступними шляхами і засобами, порушуючи Конституцію України, протрималися при владі майже 14 років.

Продовжуючи революційні, лицарські духовні традиції рідного народу, українські патріотичні і національно-демократичні сили об'єдналися в потужний блок "Сила народу" на чолі з Віктором Ющенком і на президентських перегонах зі ставлеником режиму влади В. Януковичем вибороли важку, але блискучу перемогу.

Студенти доходять висновку, що український народ, ображений і обурений злочинами політичного режиму та масовою фальсифікацією виборів, піднявся на Помаранчеву революцію наприкінці 2004 — на початку 2005 років. **За змістом, спрямованістю, керівними силами і найактивнішими учасниками подій це була Українська національно-демократична революція. Широкі верстви українства виявили високі якості українського національного характеру, лицарські пориви душі.** Гідність, совість і честь українців попереднім існуючим політичним режимом були принижені. Їхня потужна протестуюча сила "вибухнула" з непе-

реможною революційною силою, і авторитарний режим ганебно впав. Студенти доходять висновку, що під час Української національно-демократичної революції, образно названою Помаранчевою, виявилися могутні морально-духовні сили, які засвідчили непереможність вітчизняних волелюбних козацько-лицарських традицій рідного народу, зокрема молоді, яка взяла в революційних подіях найактивнішу участь.

Ідеї козацько-лицарського виховання молоді стають невід'ємною складовою багатогранного навчально-виховного процесу у вищій школі України.

Суспільно важливого досвіду загартування студентської молоді на козацько-лицарських традиціях набула Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП), де вже чимало років у виховній роботі застосовуються політичні, ідейні, економічні, культурні та освітні традиції українського козацтва.

У 2003 році напередодні Дня Збройних сил України на базі МАУП було створено унікальний навчально-виховний заклад — Український Військово-козацький інститут імені Великого князя Святослава (УВКІ). Його відкрито з ініціативи президента МАУП, заслуженого працівника освіти України, академіка Георгія Васильовича Щокіна.

Військово-козацький інститут імені Великого князя Святослава є унікальним навчально-виховним закладом, який продовжує і творчо розвиває кращі вітчизняні козацько-лицарські традиції. Він став визнаним центром збереження української національної духовності в її вищих виявах, розвитку і, зокрема, об'єднання сучасного козацького руху. У своїй діяльності інститут гармонійно поєднує досвід наших предків козаків, лицарів та сучасну духовність, потребу державотворення.

Директор УВКІ В. Каленяк зазначає, що "керівництво інституту вже зараз бачить свій вуз як базу підготовки висококласних українських кадрів для козацького самоврядування, підприємств та організацій". Інститут має кафедри українознавства, національних видів єдиноборств, студенти вивчають дисципліни "Козацька педагогіка і психологія", "Історія українського козацтва",

* Каленяк В. Український Військово-козацький інститут імені Великого князя Святослава. — «Освіта» від 18 — 25 серпня 2004, с. 3.

"Менеджмент громадських (козацьких) організацій", "Організація козацького самоврядування", "Українознавство" та ін.

Необхідно підкреслити, що, наприклад, професорсько-викладацький склад Військово-козацького інституту МАУП розглядає вивчення студентами дисципліни "Козацька педагогіка і психологія" як потужний засіб застосування вищих здобутків українського козацтва з метою розвитку природних задатків, можливостей кожного студента — майбутнього організатора, керівника тієї чи іншої сфери економіки, культури, управлінської діяльності в умовах утвердження незалежності України. Виховання службового персоналу, молоді засобами козацької педагогіки на вищих здобутках української нації, визнаних світом досягненнях її елітної частини — козацтва, запорозького лицарства сприяє піднесенню рівня моральності студентства — майбутніх національних кадрів, духовності нашого суспільства, практичної реалізації творчості, ініціативи, підприємницької енергії, державотворчої діяльності кожної особистості.

Вивчення студентами МАУП цієї навчальної дисципліни створює сприятливі умови для глибокого розуміння становлення і розвитку в Україні суто європейських, а не азійських чи євразійських цінностей, тенденцій і традицій суспільно-духовного життя. Навчальна дисципліна "Козацька педагогіка і психологія", методи і технології вивчення її переконують студентів у тому, що європеїзм освітньо-виховної системи, управлінських структур і традицій нашого суспільства має потужні культурно-історичні витоки. Вони забезпечують подолання чужорідних, антидемократичних і антиукраїнських за своїм характером ідей та впливів на духовний світ громадян, службового персоналу.

Засвоєння студентами — майбутніми управлінцями козацько-лицарських ідей, цінностей забезпечує умови для згуртування службового персоналу, виробничого колективу з метою досягнення поставлених цілей, успішного розв'язання культурно-духовних, економічних завдань.

Козацький інститут реалізує потрібні для країни, багатьох сфер її життя, економіки та управління напрямки навчання, забезпечує оволодіння молоддю фахом "Менеджмент організації" зі спеціальностями "Організація охоронної діяльності", "Органі-

зація громадського, козацького самоврядування". По закінченні курсу навчання студенти отримують дипломи державного зразка четвертого рівня акредитації. Студенти, які виявили глибокий інтерес до наукового пошуку, мають можливість навчатися в аспірантурі.

Крім цього, УВКІ водночас здійснює важливу функцію — підготовку офіцерів запасу, його вихованцям присвоюються військові звання.

Тут діє Козацька рада, до неї входять представники найбільших козацьких організацій України. Вони ставлять перед собою завдання піднести на значно вищий рівень самодіяльний, інколи з елементами хаотичності, козацький рух в Україні. Завдяки зусиллям УВКІ, його Козацької ради десятки козацьких організацій нашої країни уклали угоду, якою передбачено їх тісну співпрацю на базі Козацького інституту з метою вдосконалення сучасного козацького руху. Це допомагає поглиблювати наукові засади творчого співробітництва таких козацьких організацій, як Азово-Чорноморське козацьке військо, Характерне козацтво України, Звичаєва громада українських козаків, Реєстрове козацтво України, Українське гетьманське військо, Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле", Козацька територіальна оборона та ін.

Тут навчають студентів, молодих козаків українським звичаєвим бойовим мистецтвам "Триглав", "Спас" тощо. Постійно проводяться тренування, змагання на краще оволодіння козацькими єдиноборствами. Студенти, молоді козаки беруть участь у літніх військово-спортивних таборах, походах по місцях козацької слави, визначних і пам'ятних місцях нашої країни. З метою розвитку сучасних козацьких традицій студенти, молоді козаки мають можливість займатися парашутним спортом, оволодівати досвідом поведінки в незвичайних, нестандартних умовах, навчатися верхової їзди тощо.

Діяльність УВКІ визначається нормативними актами Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, основами трудового законодавства та правилами внутрішнього розпорядку МАУП.

Багатогранну роботу з проблем виховання студентів на козацько-лицарських традиціях здійснює Центр виховної роботи

МАУП, який очолює народний депутат України попередніх скликань, відомий громадський діяч, Герой Чорнобильської епопеї і козацький генерал та письменник Володимир Шовкошитний. У МАУП часто організуються творчі зустрічі студентів з державними, політичними і культурними діячами, видатними вченими, митцями України. Проводяться наукові, науково-практичні конференції, "круглі столи" з проблем історії та сучасного розвитку Українського козацтва, шляхів виховання студентської молоді на козацько-лицарських традиціях.

В академії діє "Козацький клуб", відбуваються конкурси, фестивали козацької пісні і танцю, спортивні змагання з козацьких видів єдиноборств. Ентузіастами та організаторами таких важливих заходів є В. Каленяк, Є. Петренко, В. Шовкошитний, В. Куровський, О. Притула, Е. Якимів та інші співробітники МАУП.

Заслуговує на увагу досвід виховання студентів на засадах козацької педагогіки в Харківському державному педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди (ректор — академік АПН України І. Ф. Прокопенко). Тут уперше в нашій країні створено кафедру козацької педагогіки та Інститут Українського козацтва, які почали виконувати вагомі завдання та функції.

Студенти беруть активну участь у діяльності Інституту Українського козацтва. Ще кілька років тому відбулася посвята в козаки студентів і викладачів педагогічного університету. Цікаво, що на таких урочистостях був присутній Надзвичайний і Повноважний посол Королівства Іспанії в Україні пан Луїс Шомес де Гранда. На запитання студентів, чи були в його роду козаки, він ствердної відповіді не дав, але й не заперечив. Пан посол виявив бажання бути прийнятим до лав славного Українського козацтва, що й було зроблено з усіма урочистостями. Студенти були захоплені цією незвичайною подією. Посол пообіцяв поширювати наукову інформацію про славне Українське козацтво у своїй країні.

У 2002 році в університеті відбулася I Міжнародна науково-практична конференція "Козацькому роду нема переводу". Це був перший міжнародний і всеукраїнський форум, на якому спільно обмірковували і розв'язували проблеми розвитку національної системи освіти і виховання, українського державотво-

рення відомі вчені, зокрема АПН України, і представники Українського козацтва.

На зібранні виступили академіки АПН України Бех І. Д., Євтух М. Б, доктори педагогічних наук, професори Подберезький М. К., Руденко Ю. Д., Стефанюк С. К. та ін. Змістовні і цікаві доповіді зробили польовий отаман Українського козацтва Вантелюк М. М., крайовий отаман Слобідського козацтва Потапов С. Ю., крайовий суддя ХАКТ полковник Посохов О. Є. та ін. На конференції плідно обговорювалися наукові основи лицарського гарту студентів і молоді, проблеми утвердження козацьких ідей на Слобожанщині, відбувся обмін досвідом з питань виховання особистості на козацько-лицарських традиціях тощо.

На форум прибули представники із Франції (Бойчук В. Ф.), Російської Федерації (Мацієвський І. В., — Санкт-Петербург, Жернова А. В., Харитченко Л. М. — м. Белгород), Білорусі (Тавлай Г. В.). В ньому брали активну участь представники Українського козацтва з усіх регіонів нашої держави.

Суспільно важливий і цікавий досвід виховання студентів — майбутніх педагогів на козацько-лицарських традиціях набув Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Тут ще в 1987 році була створена наукова лабораторія з проблем народної педагогіки (завідувач лабораторії, яка працювала на громадських засадах, доцент, кандидат педагогічних наук, нині доктор педагогічних наук, професор Ю. Д. Руденко). Лабораторія досліджувала проблеми української педагогіки, насамперед її самобутньої складової — козацької педагогіки. Творчо працювали співробітники лабораторії Т. Василенко, О. Губко, Ю. Єлісовенко, М. Кравчук, Д. Погребенник, В. Стрілько, М. Стельмахович та ін. Було напрацьовано і надруковано ряд звернень до батьків і педагогів, концепції та навчальні програми, наприклад, "Ідеї народної педагогіки, народознавства як засоби патріотичного виховання молоді" (1990), "Концепція патріотичного виховання молоді, формування в неї національної самосвідомості" (1990), "Українська козацька педагогіка" (1992), "Українська національна система виховання" (1991), "Виховання молоді на козацько-лицарських традиціях" (1992) та інші.

Під час вивчення навчальних дисциплін — історії України, педагогіки та психології, історії педагогіки, українознавства, спецкурсів "Формування в молоді наукового світогляду", "Виховання в студентів національної свідомості і самосвідомості", "Витоки і основні напрями гуманістичної педагогіки ХХ ст." та ін. студенти глибоко пізнають витоки, становлення і розвиток українського козацтва, його культуру і духовність, освітньо-виховні традиції. В університеті проводяться семінари, практичні заняття з проблем розвитку козацької системи освіти і виховання в XVI — XVIII ст., відродження козацько-лицарських традицій, загартування молоді наприкінці XIX — на початку ХХ ст., лицарського гарту української молоді в перші десятиліття і в середині ХХ століття (на традиціях січових стрільців, вояків ОУН-УПА) та ін.

Студенти беруть активну участь у науковій роботі, готують доповіді, реферати на теми "Джерела і витоки козацько-лицарських традицій виховання молоді", "Січові, сотенні і полкові козацькі школи України в XVI — XVIII ст.", "Лицарський гарт молоді в епоху українського Відродження (XVI — XVIII ст.)", "Козацькі виховні традиції в Україні наприкінці XIX — на початку ХХ ст.", "Козацько-лицарські виховні ідеали" тощо.

Під час педагогічної практики студенти проводять в школах бесіди, виховні години, уроки Козацької слави, мужності і звитяги, національної гідності, честі та ін., вивчають і поширюють передовий досвід козацько-лицарського виховання учнів київських шкіл (№№ 9, 93, 235), СШ № 21 м. Кіровограда, Адамівської СШ Одеської області тощо.

В інститутах, на факультетах університету проводяться бесіди, вечори, "круглі столи", усні журнали, науково-практичні конференції, педагогічні читання, на яких студенти глибше пізнають стратегію національно-визвольних змагань козацтва, внесок козаків, їхніх гетьманів у розвиток братських, сотенних, полкових і січових шкіл, Острозької та Києво-Могилянської академії, інших навчально-виховних закладів України.

Професорсько-викладацький склад університету приділяє дедалі більше уваги вивченню студентами козацько-лицарської філософії, ідеології, правосвідомості і моралі, проводить просвітницьку роботу серед батьків, педагогів, представників громадськості.

Нині використовуються далеко не всі резерви, вітчизняні традиції, за допомогою яких можна на значно вищий рівень піднести, наприклад, фізичне, національно-державницьке, громадянське, духовне загартування студентської молоді. На жаль, значна частина педагогів ще не переконалася у фактично невичерпних можливостях поліпшення виховання у студентів національної свідомості, волі і характеру, світогляду і духовності. Річ у тім, що й по сьогодні у процесі навчально-виховної роботи педагоги часто випускають із поля зору національну психологію, характер і світогляд українців (як, до речі, ці ж компоненти духовності і в національних меншин).

Тому частина професорсько-викладацького складу у своїй науковій і навчальній роботі приділяє посилену увагу козацько-лицарським цінностям, традиціям (моральним, інтелектуальним, культурним, державотворчим, духовним та ін.), притаманних національному характеру, світогляду українського народу. Адже це дуже важливо, щоб студенти — майбутні вчителі, вихователі, керівники навчально-виховних закладів широко застосовували ідеї, засоби козацької педагогіки з метою, наприклад, оволодіння дітьми, підлітками та юнаками козацькими способами, прийомами зміцнення свого здоров'я, розвитку фізичних сил і можливостей, продовження тривалості активного життя, збереження працездатності в похилому віці. Наш народ понині говорить: "Зичимо вам козацького здоров'я", "Будь здоровий, як козак", "Віку вам козацького, гарту вам лицарського" та ін.

Професори та викладачі факультету фізичного виховання університету ведуть велику просвітницьку, роз'яснювальну роботу серед студентів, що козацькі види спорту, бойові мистецтва, комплекси фізичних вправ, ігор, забав упродовж століть адаптувалися до природних даних, сил і можливостей українців, особливостей їхньої анатомії, фізіології, психології, всього організму. З поширенням серед молоді козацьких фізичних вправ, занять, видів спорту, односторонь успішніше розвиватиметься фізична, психологічна, духовна сфери як самих студентів, так і їхніх майбутніх учнів, вихованців. Під впливом ідей та засобів козацької педагогіки у студентів, крім уже зазначених якостей, загартовується воля, формуються винахідливість, ініціативність, забезпечується пра-

вільна орієнтація, спритність і точність рухів, успіх у складних життєвих обставинах, нестандартних ситуаціях, екстремальних умовах.

Студенти — майбутні вчителі фізкультури, тренери з різних видів спорту, а також викладачі інших навчальних предметів дедалі ґрунтовніше ознайомлюються з теорією і практикою козацьких видів єдиноборств (бойовий гопак, спас, колохрест, боротьба навкулачки, на поясах, на палицях тощо). Вони дедалі глибше переконуються, що національні, козацькі види фізкультури і спорту, єдиноборств враховують і розвивають особливості психології, філософії українців. Тому наші національні види фізичної культури, спорту, єдиноборств значно вищою мірою, ніж, наприклад, зарубіжні види єдиноборств (айкідо, дзюдо, у-шу та ін.) сприяють розвитку тіла і душі, фізичної, моральної, філософської, духовної сфер підростаючих поколінь. З національних, козацьких видів єдиноборств студенти університету почали завойовувати призові місця на міжнародних і всеукраїнських змаганнях.

Дослідники підкреслюють, що в роботі з молоддю, тобто зі студентами та учнями, надзвичайно важливе значення мають технології, методи та прийоми, які враховують їхні психологічні особливості. Викладачі університету з'ясували, що в козацькій педагогіці чи не найкраще розроблено арсенал романтики та символіки, урочистостей і ритуалів, які відповідають поривам серця і душі молодих людей. Такі козацько-лицарські цінності поживляють і часто навіть "оживляють", одухотворяють навчально-виховний процес, вносять у нього завжди свіжий струмінь бадьорості, високого настрою, душевної піднесеності й урочистості. Засоби козацької педагогіки пробуджують у душі кожного учня та студента зацікавленість, інтерес до наукового матеріалу (відомо, що наукова інформація часто відзначається академічною сухістю), викликають глибокі позитивні емоції, розвивають уяву, зосереджують увагу на основному, потрібному в житті та діяльності.

Крім цього, студенти завдяки ідеям та засобам козацької педагогіки починають глибше розуміти природну потребу учнів, інших молодих людей у високому та героїчному, шляхетному, в

ідеалах як вищих здобутках людського духу. Саме такі компоненти духовних висот були притаманні козацько-лицарській духовності, яку покликана пробуджувати і формувати козацька педагогіка. Хто, як не майбутні педагоги, мають глибше за інших усвідомлювати, що сповнена чарівної національної самобутності козацька романтика та символіка, піднесеність і урочистість, глибокі емоції та напруга сили волі, дух героїзму, шляхетність поривів душі, моральні чесноти, численні ритуали, високі цінності козацького братства і побратимства, кодекси лицарської честі і звитяги, заповіді милосердя — все це є цікавим і захоплюючим, потрібним і корисним для молоді. Засоби козацької педагогіки надихають молодь на віру у свої сили і можливості, здатність долати будь-які пізнавальні і життєві труднощі.

Такі підходи і прийоми, технології козацько-лицарського виховання тіла і душі пробуджують енергію та ентузіазм, загартовують силу волі і силу духу, таких необхідних у праці, навчанні, громадській діяльності, стимулюють активну участь у державотворчих процесах.

Ректор НПУ ім. М. П. Драгоманова, академік АПН України, доктор філософських наук, професор В. П. Андрущенко, перший проректор університету, доктор філософських наук, професор В. П. Бех, доктори педагогічних наук Г. Арзютов, Ю. Д. Руденко, доценти Д. С. Рященко, Ю. І. Підченко та ін. науковці досліджують філософські, психологічні, освітньо-виховні проблеми розвитку українського козацтва, обґрунтовують ефективні шляхи, методи творчого застосування козацько-лицарських ідей, цінностей у процесі підготовки молодих педагогічних кадрів.

Творче використання козацько-лицарських традицій виховання студентської молоді сприяє оновленню змісту освіти, поліпшенню патріотичного і громадянського загартування, підготовки національних кадрів для різних галузей культури, науки, економіки та управління, поглиблення державотворчих процесів.

Висновки та методичні рекомендації

Творчі вчителі, вихователі глибоко усвідомлюють, що козацько-лицарські цінності, традиції виховання — суто українське явище, яке зміцнює самобутність і єдність духовного світу нашої нації, її підростаючих поколінь.

Із наукової та художньої літератури про козацтво кожен вихованець має зрозуміти, що наш народ черпав із надр своєї національної свідомості, історичного досвіду найсприятливіші, найефективніші козацькі форми вияву своїх природних задатків, нахилів і здібностей, перспектив свого розвитку. Плакаючи козацько-лицарський спосіб життя і діяльності, світовідчування та мислення, українці вийшли переможцями із неймовірно важких, нав'язаних ворожими політичними та військовими силами, обставин буття і забезпечили собі імідж одного з найбільших і талановитих народів Європи.

Вчителі кращих шкіл справедливо вважають, що найважливішим у сучасному лицарському загартуванні юних є організація їхньої практичної діяльності, спрямованої на конкретні справи, реалізацію політичних, національно-державницьких, економічних, культурних, моральних, духовних, військово-спортивних козацьких традицій.

Перед керівниками шкіл, вчителями та вихователями, батьками відкриваються світлі перспективи докорінного поліпшення патріотичного, громадянського виховання дітей та молоді шляхом застосування у виховній діяльності героїчних, політичних, національно-державницьких, економічних і морально-духовних традицій українського козацтва.

Навчально-виховні заклади України вже набули цінного досвіду загартування дітей, підлітків та юнаків засобами козацької педагогіки.

Особливо цінного досвіду виховання дітей і юнацтва на козацько-лицарських традиціях набули ЗОШ № 21 м. Кіровограда (колишній директор В. І. Каюков), ЗОШ № 93 м. Києва (директор С. І. Рахуба), ЗОШ № 235 м. Києва (директор М. Я. Скрипець), Адамівська ЗОШ Білгород-Дністровського району Одеської області (директор В. Я. Тимофеев) та ін.

У справі козацько-лицарського загартування студентської молоді чільне місце посідають Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП), Харківський державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди і Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (НПУ ім. М. П. Драгоманова), де у вихованні майбутніх національних кадрів важливу роль відіграють засоби козацької педагогіки.

Особливо наголосимо на тому, що дуже правильно робить та частина керівників шкіл, вчителів і вихователів, викладачів вищих навчальних закладів, яка засобами козацької педагогіки, на матеріалі минулого і сучасного, успішно здійснює політичне виховання молоді. Історія козацтва переконливо свідчить про те, що політичні компоненти козацької філософії, ідеології, їхньої теорії та практики боротьби з ворогами українського народу завжди відігравали провідну роль у побудові власної національної держави.

Педагогічні колективи шкіл, професорсько-викладацький склад кращих навчальних закладів України постійно і цілеспрямовано розвивають козакознавство як складову і невід'ємну галузь краєзнавства, народознавства і українознавства.

Досвідчені вчителі шкіл, викладачі вищих навчальних закладів правильно вважають, що лицарський гарт особистості здійснюватиметься тоді, коли вона братиме активну практичну участь у відродженні духовних, культурно-мистецьких, економічних традицій українського козацтва і вноситиме особистий, нехай скромний, внесок у громадське і політичне життя, українське державотворення.

Аналіз досвіду роботи показує, що, реалізуючи принципи козацької педагогіки (природовідповідності та культуровідповідності виховання, принципи гуманізму і відданості козацько-лицарській справі, зміцнення зв'язку із життям українського народу і держави, визнання пріоритетності загальнонаціональних інтересів перед особистими тощо), педагоги формують не лише сильні особистості, а й їхні стійкі об'єднання, великі та малі козацькі колективи (братства, побратимства, товариства, громади, курені, коші, паланки, інші дитячі та юнацькі об'єднання, організації).

Вже чимало зроблено у плані створення та обґрунтування виховних технологій, методик з питань лицарського загартування дітей, підлітків та юнаків. У багатьох школах діють системи виховної роботи з учнями на козацьких традиціях на загальношкільному, класному (груповому) і особистісному рівнях.

Наведемо таку орієнтовну схему учнівського козацького шкільного самоврядування. Від кожного класу (куреня, групи, загону тощо) учні — козачата, джури, молоді козаки вибирають свого представника до загальношкільного керівного органу, який у різних школах має назви Козацька Січ, Козацька Республіка, Козацька Рада, Козацьке братство школи та ін. Учні початкових класів звуться козачатами, середніх класів — джурами, старших класів — молодими козаками. Кожен клас — курінь носить ім'я видатного козака (гетьмана, полковника, керівника козацько-селянських повстань та ін.), наприклад, курінь ім. Івана Богуна, курінь ім. Івана Сірка, курінь ім. Івана Мазепи і т. п. Кожен курінь має свою козацьку старшину (отамана, хорунжого, бунчужного, скарбника та ін.), яка вибирається на зборах куреня. Вибирається і рада, яка разом із старшиною організовує роботу куреня, залежно від віку учнів. Кожен курінь має своє козацьке гасло (девіз), курінну козацьку пісню, козацькі символи, відзнаки, бере участь у загальношкільних козацьких заходах, конкурсах, змаганнях, козацьких іграх, забавах і виборює призові місця.

Козачата, джури та молоді козаки, відповідно до статуту шкільної козацької організації та програм виховної роботи, за власною ініціативою та за допомогою педагогів, батьків, козацьких наставників вивчають історію, культуру, військове мистецтво козаків, давньоукраїнські міфи, твори вітчизняного, зокрема козацького, фольклору, народних мистецтв, класичної та сучасної української культури. Не забуваймо, що всі форми і методи, технології педагогічної роботи мають бути спрямовані на засвоєння учнями духовних цінностей, культури, які трансформуються у національний характер, світогляд особистості. Так, у цікавих і змістовних козацьких формах роботи в класі та школі козачата, джури і молоді козаки оволодівають національною,

зокрема козацько-лицарською, духовністю і трансформованими в ній загальнолюдськими цінностями.

На козацьких заходах учні виконують державний Гімн України "Ще не вмерла України і слава, і воля", Козацький гімн України (слова М. Гордієнка, музика В. Микитенка). Козачата, джури і молоді козаки читають художні твори про козаків, ознайомлюють з ними інших учнів, батьків, беруть участь у різноманітних козацьких заходах, прагнуть бути схожими на видатних козаків — історичних діячів, літературних героїв.

Так, визначні козацькі діячі П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Богун, І. Мазепа, П. Орлик, І. Сірко, видатні лицарі культури і науки М. Грушевський, В. Вернадський, Д. Яворницький та інші, образно кажучи, передають свою енергетику, духовність підростаючому поколінню нашого часу.

Починаючи організовувати власний досвід виховання на козацько-лицарських традиціях, керівники шкіл, учителі спочатку з'ясовують, що саме знають учні початкових, середніх і старших класів про українське козацтво, його заслуги перед Україною. Для цього педагоги застосовують індивідуальні та групові бесіди, проводять анкетування, письмові роботи, аналіз яких допомагає виявити потреби та інтереси учнів, реальний рівень їх поінформованості про історію, державотворчу діяльність, культуру та духовність козаків. Потім, як правило, проводяться цикли бесід, в яких наводяться яскраві приклади з життя та героїчної боротьби козацтва за волю України. Згодом складаються ґрунтовні плани виховної роботи, які передбачають різноманітні форми оволодіння учнями глибокими знаннями про різні сфери діяльності козаків, їхню духовність.

Коли з учнями, наприклад початкових класів, провести бесіду на тему "Як боролися з ворогами запорізькі козаки?", в них виникають яскраві уявлення про озброєння запорожців, їхні військові походи, переможні битви, козацькі рухомі і неприступні (обгороджені з флангів дубовими возами) військові табори, штурм і взяття козаками ворожих фортець та ін. Після такої чи близької за темою бесіди про козаків учні висловлюють, як правило, бажання систематично вивчати героїчне життя та подвиги козаків у боротьбі з чужоземними загарбниками та активно готуються

до урочистостей святкового дня для них, коли вони будуть вступати до лав козачат.

Учні ведуть пошукову роботу з метою отримати точні, наукові відповіді на питання: "Які тобі відомі давньоукраїнські міфи про людей — велетів, богатирів, витязів?", "Як звалася найвища посада (назва найвищого керівника), на яку обирали на козацькій Раді талановитого козака?", "Яких ти знаєш загарбників, ворогів України в козацьку добу?", "Які основні види зброї мали українські козаки?", "Як звалися козацькі човни?", "Скільки козаків могло поміститися в одній чайці?", "Які прапори були в козаків і яких кольорів?", "Як козаки розуміли зраду українського народу, України-Батьківщини?", "Як карали козаки зрадників?", "Які відомі вам ворожі фортеці козаки брали штурмом?", "Які великі битви з ворогами виграли козацькі війська на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким?", "Які державотворчі подвиги здійснив гетьман Петро Сагайдачний?", "Як називалися дві форми української держави, що будували козаки?", "Хто з відомих державних діячів обраний у січні 2005 року Гетьманом України?" та ін.

У багатьох школах України, її різних регіонах — на Волині та Закарпатті, Донбасі і в Криму, Буковині і Наддніпрянщині, Слобожанщині і Поліссі діють козацькі курені, загони, рої, чоти, коші, паланки та ін., в яких козачата, джури і молоді козаки вивчають козацький визвольний рух, політичну діяльність, військово-мистецтво козаків, їх високу лицарську мораль.

Великим успіхом в учнів середніх і старших класів користуються такі форми роботи, як усні журнали, "круглі столи" на козацько-лицарську тематику. Вихованці бажають, щоб частіше організовувалися походи, мандрівки по місцях козацької слави, літні вишкільні табори. Учні доглядають за козацькими кладовищами, зберігають природні пам'ятки (ліси, гаї, діброви, степові могили та ін.), пов'язані з історією українського козацтва.

У школах органіковуються музеї Українського козацтва, світлиці козацької слави, козацькі вітальні і т. п., в яких учні різного віку наочно сприймають естетично оформлений матеріал, який розкриває подвижницьке життя, героїзм наших славних предків.

Педагоги шкіл, які залучаються до організації козацько-лицарського виховання, вивчають досвід роботи шкіл свого району, області чи інших регіонів України, який не раз висвітлювали ЗМІ.

У ряді шкіл учні заздалегідь ставлять питання, порушують теми, які їх цікавлять, про походження українського козацтва, перші літописні згадки про козаків, виникнення Запорізької Січі, про битви козаків із турецько-татарськими, польськими і російськими загарбниками, відродження козацько-лицарських традицій в Галичині, Буковині та Закарпатті (початок ХХ ст.) в діяльності січових стрільців і вояків УПА (перші десятиліття — середина ХХ ст.), про основні напрямки розвитку сучасного козацтва. Потім на заходах, присвячених козацтву, на ці питання відповідають усі бажаючі — учні, вчителі.

Проводяться конкурси козацьких любомудрів, змагання на краще знання історії, культури, військового мистецтва козаків, їхньої духовності.

Враховуючи, що виховання характеру учнів є, як підкреслюють видатні педагоги, психологи, найважливішим завданням педагогіки, доцільно організувати самостійний пошук кожною особистістю наукового матеріалу, зміст якого допоможе їй на наукових засадах займатися самоосвітою і самовихованням, самовдосконаленням і самореалізацією:

1. Які ідеали людини формувалися із сивої давнини на українських теренах?
2. Які умови життя та боротьби впливали на формування козацького характеру та світогляду?
3. Якою була психологія поведінки козаків у житті (побуті, бою, в екстремальних умовах)?
4. Розкрити ставлення козаків до представників інших національностей (поляків, росіян, євреїв та ін.), якостей їхнього національного характеру?
5. З'ясувати основні ознаки розумової сфери козаків, їхніх інтелектуальних можливостей.
6. Якою була психологія козацького побратимства?
7. Як проявлялися якості характеру у ставленні козаків до комічного, драматичного і трагічного?

8. Чим можна пояснити бурхливу енергію, кмітливість, дотепність, ініціативність і винахідливість, оригінальну творчість найширших верств козацтва?

9. Про які якості українського національного характеру та світогляду свідчать шанобливі форми звертання у спілкуванні козаків ("брате мій", "пане-товаришу", "панове-браття", "батьку" — до значно старшої за віком людини та ін.)?

10. Чим пояснити незвичайні якості характеру, силу впливу на інших людей І. Мазепи та І. Сірка?

11. Чим пояснити, що козаки мали, як правило, високий рівень естетичного розвитку?

12. Які, на вашу думку, провідні риси характеру відображені в образі козака Мамає на численних народних живописних картинах?

13. Які риси характеру Тараса Бульби (за повістю "Тарас Бульба" Миколи Гоголя) є рисами характеру справжнього українця?

14. Чому відомі зарубіжні артисти часто виявляють бажання зіграти роль Тараса Бульби (в кіно, спектаклі)?

15. Козацький характер є, на думку багатьох учених, вищим виявом українського національного характеру. Чим ви зможете обґрунтувати таку думку?

Батьки, педагоги мають надавати учням активну науково-методичну допомогу з метою забезпечення участі їх у діяльності органів класного і шкільного козацького самоврядування, осередків дитячих і юнацьких організацій "Січ", "Молода Січ". У школах, де діють учнівські Козацькі Республіки, Козацькі Ради, козацькі паланки, коші, курені, загони, застави і чоти, створюється багата на виховні можливості атмосфера із привабливою козацькою романтикою, символікою, оптимізмом, упевненістю в завтрашньому дні. Таку життєрадісну ауру, в якій домінують бадьорість, мажор, віра у свої сили, цілеспрямований розвиток своїх можливостей, формуються уміння перемагати будь-які життєві і пізнавальні труднощі, — таку справді духовну ауру важко, а то й неможливо створити у школі звичними, застарілими формами, засобами і методами роботи.

Вже чимало розроблено технологій, методів творчого відродження та організації на наукових засадах виховання дошкільнят,

молодших, середніх і старших школярів, студентів засобами козацької педагогіки. Так, уже створені і надруковані навчально-методичні матеріали, програми "Сучасне козацько-лицарське виховання дітей і юнацтва України" (тижневик "Освіта" від 3 — 10 лютого 1999 р.), "Статут дитячо-юнацької і молодіжної організації "Молода Січ" (тижневик "Освіта" від 25 серпня — 1 вересня 1999 р.) та ін. Надруковані методичні розробки, рекомендації, наприклад, "Матеріали до програми "Сучасне козацько-лицарське виховання дітей і юнацтва України" (тижневик "Освіта" від 18 — 25 серпня 1999 р.). Тут після кожного розділу наводиться основна методична література.

У програмі "Сучасне козацько-лицарське виховання дітей і юнацтва України" докладно розкрито напрямки вивчення багатогранної фізичної культури козаків і творче практичне застосування та розвиток її в сучасних умовах. Учителі, вихователі та керівники шкіл знайдуть тут корисну інформацію, рекомендації про "шляхи плекання міцного здоров'я, фізичної сили козаків. Постійне тіловиховання козаків на лоні природи як найважливіша передумова здатності боротися з ворогами України. Військово-спортивні змагання козаків (плавання, веслування, швидкий біг, подолання природних і штучних перешкод, стрільба в ціль, будівництво стаціонарних і пересувних військових таборів тощо)". Або: "Методи фізичного загартування джур. Організація на козацько-лицарських традиціях тіловиховання джур (засобами природи — води, сонця, снігу, систем різноманітних вправ, видів козацьких єдиноборств тощо). Оволодіння кожним джурою народними, козацькими методами лікування кашлю, нежиті, кровотечі, укусу змії, іншої рани".

Факти свідчать, що учні, студенти, представники працюючої молоді дедалі глибше вивчають і практично оволодівають козацькими єдиноборствами (бойовим гопаком, спасом, гойдоком та ін.). Необхідно вживати систематичні заходи і в державному масштабі, і через громадські організації та приватну ініціативу для того, щоб порівняно із зарубіжними видами єдиноборств (у-шу, айкідо тощо), які неадаптовані до організму, тілоскладу та ментальності українців, козацькі види фізичних вправ, єдиноборств, бойових мистецтв займали в нашій країні заслужене, пріоритетне місце.

Вищі навчальні заклади мають великі можливості поглибленого вивчення студентами витоків і становлення українського козацтва, напрямків його еволюції, змісту і характеру діяльності упродовж всіх основних історичних етапів розвитку українського народу. У вищій школі є всі умови для залучення студентів до глибокого пізнання психології, філософії, ідеології українського козацтва, його державотворчої діяльності й участі в міжнародних подіях, відносинах.

Значний вплив на студентів має їхня активна участь у підготовці та проведенні, наприклад, усного журналу на тему "Видатний Лицар самостійної України Микола Міхновський". Сторінки такого журналу можна присвятити питанням "Політичні обставини кінця XIX століття в Україні", "Микола Міхновський — студент", "Вірність М. Міхновського заповідям Тараса Шевченка", "Ідея створення "Братства тарасівців", "Історичний подвиг Миколи Міхновського — книжка "Самостійна Україна"", "Політична і військова діяльність М. Міхновського", "Однорумці і опоненти М. Міхновського", "М. Міхновський — лицар самостійної України". Педагог заздалегідь зі студентами накреслює орієнтовну проблематику усного журналу, забезпечує атмосферу дискусійності, вільного обміну думок, науково виражені самостійні висновки, узагальнення студентів.

У багатьох вищих навчальних закладах, ліцейх, гімназіях, інших типах шкіл педагоги дедалі глибше упевнюються в тому, що творче відродження козацько-лицарського загартування підростаючих поколінь — поклик часу, веління історії.

МАУП

Французький історик Шерер писав про українців Козацької доби так: "Ми побачимо батьків, які передали своїм синам почуття гордості бути незалежними й залишали їм у спадок саму тільки шаблю з девізом: "Перемогти або загинути!" Це положення зарубіжного історика, який був захоплений героїзмом, дивовижною стійкістю наших славних лицарів у боротьбі з ордами поневолювачів, залишається невідомим й понині багатьом українцям, іншим народам. Представники козацької педагогіки глибоко досліджують історичні факти, відомості з тим, щоб пробуджувати у серці кожного підлітка та юнака любов до козаків-героїв, пошану до їхніх звитязних справ в ім'я волі України.

Якщо проаналізувати останній тисячолітній шлях розвитку українського народу (з X до XX ст. включно), то без будь-якого перебільшення можна зробити висновок, що світову славу нашого народу, його самобутнє національне обличчя передусім творило козацтво.

Останні дослідження підтверджують історичні факти, що українське козацтво, як потужна військова, національно-державницька та морально-духовна сила, згідно з даними зарубіжних наукових джерел ("Хроніки..." М. Стрийковського, "Таємної історії монголів" (1240 р.) та ін.), успішно діяло ще в 1143–1147 роках. Участь козаків у боротьбі з татаро-монгольською навалою в XIII ст., міжкнязівських конфліктах, війнах із хрестоносцями, в Тридцятилітній війні у Європі (1618–1648 р.), перемоги козацьких військ на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким над польськими загарбниками (1648–1654), звитязна участь козацького війська в обороні столиці Австрії від турецької армади (1683 р.) та інші факти переконливо свідчать, що козацтву належить пріоритетна роль у цивілізаційних процесах на Батьківщині і як презентанта України — в житті Європи.

В епоху українського Відродження (XVI—XVIII ст.) козаки були головною військовою, економічною, суспільно-політичною, національно-державницькою силою, яка успішно розвивала освіту, культуру та будувала дві форми національної державності — Землі вольностей Війська Запорізького і Гетьманщину.

Своєю подвижницькою діяльністю козаки довели, що належать до великого українського народу, культура і духовність якого постійно розвиваються, що немає у світі такої злої руйнівної сили, яка могла б остаточно знищити культурно-історичні надбання України. Еліта нації — козаки розвинули лицарську духовність, яка стала вершиною народної духовності, створили специфічну систему навчання та виховання, яка донесла нащадкам через віки високу волелюбність, нескореність духу, що завжди жили у народі, укорінювалися в його свідомості і час від часу вибухали великою силою ненависті до національного та соціального гніту.

Взагалі козацька доба створила багатогранну, глибоку духовність, що стала гордістю та окрасою, вершиною національної культури, основними складовими якої були лицарська мораль, характер, національна свідомість, естетика та етика, національно-державницький світогляд і висока шляхетність помислів, дій та вчинків. Ідейно-моральний, емоційно-естетичний потенціал лицарської духовності став непохитним підмурівком не лише козацької, а й усієї української національної системи освіти і виховання. **Козацька еліта була, в кращому розумінні цього поняття, аристократією національного духу.**

Палкий український патріотизм козаків був могутнім стимулом до вільного і заможного, народотворчого і державотворчого життя. Глибоко демократичні і гуманістичні основи козацького буття, державотворення сприяли створенню багатьох національних пріоритетів, завдяки яким Україна зробила помітний внесок у світову цивілізацію.

Творче відродження культурно-освітніх і виховних козацьких традицій, лицарської духовності — одна з необхідних і найважливіших граней утвердження української наукової педагогіки, національної системи виховання.

Змушені констатувати прикрий факт, що педагогічна наука нині перебуває у глибокій кризі. Дивує спокій, самозадоволення

багатьох чиновників від Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України. Очевидно, за старою радянською звичкою вони вважають, що "якось воно, а все ж таки буде.." Засоби масової інформації постійно, як і раніше, вміщують переможні реляції про те, що вітчизняна освіта успішно наближається до Болонського процесу, європейських стандартів.

Так, перехід до третього тисячоліття позначений у галузі освіти і виховання важкою ситуацією, кризою, яка поглиблюється.

У праці "Людина і машина" відомий філософ М. Бердяєв пише: "Машина і техніка завдають страшного пошкодження душевному життю людини, і перш за все життю емоційному, людським почуттям. Душевно-емоційна стихія згасає в сучасній цивілізації". Є багато й інших причин, які ведуть до згасання душевно-емоційного життя людей, їхньої доброти, відвертості і щирості, доброзичливості та гуманності.

Беручи до уваги такі прикрі і сумні, часто — болючі, факти педагогічного життя, творчі педагоги наполегливо шукають шляхів виходу з кризи та обґрунтовують багато випробуваних часом досвідів піднесення освітньо-виховної справи на значно вищий рівень.

Насамперед, що треба зробити, це оперти всю багатогранну систему освіти і виховання на вітчизняний ґрунт, віковічні національні традиції. Адже саме в них сконцентровано духовні цінності і святині української нації, які крок за кроком у діяльності кожного вчителя, вихователя, керівника навчального закладу, науковця-освітянина необхідно поглиблювати і наповнювати сучасною духовністю, зберігати їхню національну сутність і творчо переносити на національні освітньо-виховні терени вищі здобутки світової культури.

Наші багаторічні дослідження переконливо свідчать про те, що козацько-лицарські традиції, провідні ідеали людини-козака, людини-лицаря стали в попередні століття духовною серцевиною мети виховання у вітчизняній народній і науковій педагогіці. Багато наукових фактів (філософських, психологічних та ін.) свідчать, що від творчого відродження і розвитку козацько-лицарських традицій значною мірою залежить наш національний

прогрес, зокрема стрімке підвищення рівня якості та ефективності сучасної системи освіти і виховання.

Дослідники попередніх десятиліть через багато причин звертали недостатню увагу, а то й просто нехтували дослідженням козацької філософії, ідеології, психології, правосвідомості, козацького характеру і світогляду, лицарської моралі, які стали міцними підвалинами духовності козаків, усього українського народу, його системи освіти і виховання.

На сьогодні значна частина батьків, педагогів, навіть науковців-освітян відчуває великі труднощі в пошуках ідеалів, цінностей, які забезпечують високий рівень духовності підростаючих поколінь, вірне служіння своєму народу, Батьківщині. **У наш час дискредитації старих, нерідко антиукраїнських чи ілюзорних ідеалів, хибних духовних орієнтирів для досягнення найвищих цілей і завдань у вихованні підростаючих поколінь потрібен культ українського лицарства, духовних висот козаків, їхнього палкого патріотизму, подвижництва в ім'я волі, свободи і щастя народу.**

Закономірно, що найвидатніший вітчизняний мислитель, наш "перший розум", батько української філософії Григорій Сковорода оспівував і прославляв як ідеал громадянина "отця вольності" Богдана Хмельницького.

За минулі роки незалежності України так і не відбулося кардинального оновлення змісту освіти і виховання. У змісті освіти, навчальних програмах для всіх типів шкіл має зайняти одне з найчільніших місць наукова і художня інформація про багатогранне історичне буття українського народу (від його витоків до сучасності), його культуру і духовність, зокрема про українське козацтво, його історію, подвижницьку діяльність у будівництві національної державності.

Козацька педагогіка формує у кожній конкретній особі розуміння життя як подвижництва, героїчного діяння в ім'я досягнення вищих ідеалів нації, всього людства. Підходи, засоби козацької педагогіки утверджують високий смисл життя, покликання кожної людини увічнити своє ім'я в тій чи іншій галузі культури, сфері діяльності — добрими справами, добродійним внеском у збереження і розвиток історико-культурних пам'яток, високо-

моральними іншими вчинками, значними духовними здобутками.

Козацька педагогіка увібрала в себе вищі здобутки виховання богатирів, витязів у язичницьку добу, період Київської Русі-України. Вона успішно розвивала ідеї, цінності, засоби впливу на особистість. Козацькі навчально-виховні традиції покликані виховувати захисників України, воїнів, представників інших професій — громадян особливого лицарського гарту, які мають міцне здоров'я, фізичну силу, високу інтелектуальну потугу і патріотично-духовну наснагу.

У кожного юнака та дівчини козацька педагогіка формує глибокий інтерес до давньоукраїнської міфології, усвідомлення її автентичності, чистоти і незмішуваності з іншими міфологіями. Ще в дохристиянську епоху давньоукраїнська міфологія була, на нашу думку, найпоширенішим і найголовнішим засобом впливу на підростаючі покоління.

Чільне місце у процесі реалізації козацької педагогіки належить українському, зокрема козацькому, фольклору. Не варто забувати, що в попередні століття і тисячоліття фольклорне виховання було провідним у впливі на підростаючі покоління. В сучасних умовах вихованню завдається величезна шкода через те, що фольклор вивчається і в сімейному, і в шкільному вихованні вряди-годи, від випадку до випадку. Національний, зокрема козацький, фольклор був, є і буде, за своїм історичним покликанням, одним із найголовніших джерел високої художності, естетики, духовності, скарбницею концентрації української національної психології, філософії, ідеології, глибокої людяності, гуманістичної моралі.

Молода людина не може вважати себе козаком, якщо вона не знає основ давньоукраїнської міфології, основних жанрів українського, зокрема козацького, фольклору, не знає по кілька десятків творів із різних галузей міфології, фольклору (міфи про походження світу, про рослини і тварини, думи, пісні, легенди, балади тощо).

Батьки і вихователі, які працюють за козацькою педагогікою, стимулюють кожного учня пізнавати ідейне багатство, естетичну цінність, духовний потенціал кожного виду, жанру народних

мистецтв (декоративно-прикладного, музичного, танцювального, рушникарства, писанкарства тощо), а також класичного і сучасного вітчизняного мистецтва (живопису, архітектури, скульптури ...).

Виникає суспільна потреба у складанні програм козацько-лицарського виховання учнів, які будуть розраховані на вихованців початкових, середніх і старших класів і в яких по роках навчання визначатимуться виховні завдання, вивчення конкретних творів із давньоукраїнської міфології, фольклору, народних мистецтв, художньої літератури та інших галузей української культури. Такі програми мають бути узгоджені із програмами з навчальних предметів, затвердженими МОН України, і в жодному разі не повинні дублювати їх у чомусь, а доповнювати і поглиблювати згідно з вимогами козацької педагогіки.

Отримуючи атестат зрілості, учні — молоді козаки мають глибоко знати, таким чином, основні твори, художньо-естетичні досягнення з різних галузей української культури. Цього, на жаль, не забезпечує сучасна загальноосвітня середня школа. Молоді козаки — представники національних меншин України, як її патріоти і громадяни, мають глибоко знати основні здобутки, крім української, і своєї національної культури. Тільки глибоке знання основних здобутків вітчизняної культури і вищих досягнень зарубіжної забезпечує успіх в оволодінні сучасною духовністю українського громадянина.

Козацько-лицарські традиції виховання в попередні століття підтвердили той історичний факт, що до критеріїв моральності і культурності, освіченості і вихованості належить не лише наявність офіційних навчально-виховних закладів (яких, до речі, була густа мережа в Козацьку добу XVI – XVIII ст.), а й високий рівень розвитку народних знань (народної астрономії, математики, медицини та ін), які передаються з покоління в покоління. Цей рідкісний феномен підтверджує свідчення численних чужоземців (державних і політичних діячів, мандрівників, учених та ін.), які відвідували Україну в різні періоди її розвитку і дивувалися з високого рівня знань, культурності і освіченості наших предків. Це одна з об'єктивних культурно-історичних причин, яка зумовила і

значні здобутки української народної педагогіки, вищим виявом якої була козацька педагогіка.

Як свідчать наші наукові пошуки та результати сучасних дослідників Г. Арзютова, О. Губка, Т. Каляндрука, В. Пилата, С. Плачинди, А. Цьося та ін., у козаків та їхніх предків на високому рівні (на вищому, ніж у багатьох інших народів) була розвинена фізична культура. Козацька педагогіка плекала к у л ь т м і ц н о г о з д о р о в ' я, повноцінного фізичного розвитку, працездатного довголіття. Історичні факти переконливо свідчать, що козацька педагогіка, зокрема її "серцевина" — с і ч о в а педагогіка запорізьких козаків-лицарів, постійно дбала про фізичний, військово-спортивний розвиток особистості. Серед розвинених, гармонійно загартованих козаків-запорожців фізично недосконала людина відчувала свою нерівність, дискомфорт і тому щиро прагнула надолужити прогаяне в своєму розвитку. Як свідчать історичні документи, фізично слабку, кволу людину січове товариство ніколи не вибирало не те що на гетьмана чи кошового отамана, а навіть на звичайного старшину.

Козаки створили чимало фізичних вправ, їхніх систем, спрямованих на фізичний, психофізичний, моральний і духовний розвиток людини. Козацька, насамперед січова, педагогіка забезпечувала, як правило, гармонійний розвиток фізичної та духовної сфер особистості. Цьому сприяли численні види козацьких єдиноборств — бойовий гопак, спас, гойдок, колохрест, боротьба на поясах, на палицях, навкулачки та ін., які нині творчо відроджуються.

Недостатньо дослідженим на сьогодні є таке цікаве і складне явище, як козацьке характерництво. Багато наукових фактів свідчать про те, що козаки-характерники володіли незвичайними, дивовижними вміннями, здатностями, прийомами боротьби з ворогом. Вони передавали свої знання, вміння надійній молодій зміні, вихованій у душі стійкого українського патріотизму, відданості козацько-лицарській справі.

Козаки розвинули різноманітні техніки самооборони, нападу на супротивника і перемоги над ним. Дослідники дедалі впевненіше твердять про те, що види єдиноборств, створені предками козаків на нашій території, починаючи ще з часів Трипільської

культури, поширювалися серед інших народів і племен під час міграції праукраїнців і стали складовими компонентами нинішніх видів єдиноборств, наприклад, східних країн.

Доброзичливість і вимогливість, добровільність і відповідальність, гуманність і суворість, принциповість гармонійно поєднувалися у процесі фізичного і духовного загартування джур, молодих козаків, формування в них високих якостей згідно з кодексами честі і звичаги, заповідей милосердя, лицарської моралі, шляхетного ставлення до людини. На високому рівні в козаків-запорожців були сформовані принциповість і безкомпромісність, нещадність до знахабнелих ворогів, чужоземних загарбників, які знищували українську козацьку державність, вбивали чи продавали в рабство українців і прагнули навечно окупувати наші етнічні землі.

Завдяки засобам козацької педагогіки в молоді успішно пробуджувалися і формувалися людська і національна гідність, сила волі та сила духу, звичаїжність і здатність на жертвовність в ім'я життя козаків-побратимів, волі рідного народу, інші лицарські чесноти. **Ініціативність, винахідливість і підприємливість, кмітливість і дотепність, здатність до блискавичного аналізу складних обставин, ситуацій, оволодіння новими прийомами творчого мислення** забезпечували не лише воєнні перемоги, а й те, що в мирні часи козаки ставали першопрохідцями в багатьох сферах національного громадського, політичного, культурного, наукового та економічного життя.

Ідеали людини — козака, лицаря навечно закарбовані в усіх галузях української народної та класичної культури, є найпоширенішими і найулюбленішими серед українців. Ці ідеали відображають національну сутність, самобутність і неповторність у світовому масштабі української духовності, велич і красу, вічність і безсмертя української нації як частини розмаїтого і різноликого планетарного людства.

Таким чином, ідеали людини — **козака, лицаря є загальнонаціональними ідеалами українців**. На нашу думку, це положення, яке вже півтисячоліття відображає українську національну реальність (недаремно упродовж багатьох століть українців і Україну називають "козацька земля", "козацька нація", "козацький

народ" та ін.), важко, а то й неможливо заперечити. Згадаймо одне із тверджень К. Ушинського про ідеал людини: "Кожен народ має свій особливий і д е а л л ю д и н и і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характерові...". Візьмемо до уваги і глибокодумне твердження іншого українського педагога-класика Г. Ващенка: "Основною проблемою всякої педагогічної системи є виховний ідеал як мета виховання. Від того, як розв'язується ця проблема, залежить розв'язування таких проблем, як система освіти і виховання, зміст і методи навчання і т. п.".

Отже, всі представники української педагогічної науки, її теорії і практики на п'ятнадцятому році незалежності України зобов'язані, нарешті, усвідомити закономірність, сформульовану К. Ушинським: "...народ... вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах", тобто відтворення загальнонаціонального ідеалу людини, ідеалу козака, лицаря в кожному українцеві. Г. Ващенко ще раз підкреслив, що основною проблемою в педагогіці є "виховний ідеал як мета виховання". Таким чином, метою виховання в українській педагогіці має бути ідеал суто української людини-козака, лицаря. Інакше кажучи, ідеал справжнього українця, духовний світ якого має зберігати культурно-історичну тяглість, вікову традиційність (щоб не переродитися у представників інших націй шляхом переходу на іншу мову, культуру, духовність) з урахуванням, звичайно, вимог сучасного і майбутнього нашої нації.

Нагадаємо, що французька педагогіка виховує "справжніх французів", німецька — "справжніх німців", польська — "справжніх поляків", російська — "справжніх росіян". Українська педагогіка має виховувати "справжніх українців", тобто українців, які втілюватимуть у собі козацько-лицарську сутність, козацько-лицарські духовні цінності, козацько-лицарський характер і світогляд з певним корективом на сьогодні і завтра, на сучасне і майбутнє української нації.

* Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибр. пед. тв. У 2 т. — К., 1983. — Т. I. — С. 76.

** Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава, 1994. — С. 11.

Якщо ідеалами людини-українця є, наприклад, ідеали людини-хлібороба, людини-вченого, людини-військовика, людини-правника та ін., то в таких людей мають бути сформовані якості, які за своєю сутністю, духовною наснагою повністю чи певною мірою (очевидно, домінуючою, бо інакше з'являється ризик згадання чи втрати національної сутності) відповідають ідеалу людини-козака, лицаря як термінів загальнонаціонального значення.

У попередні десятиріччя українцям нав'язували тезу: "мета виховання — всебічний і гармонійний розвиток особистості". Таке формулювання мети виховання хоч і правильне, але однобічне, неповне, нечітке і неконкретне, "безнаціональне", зручне для фальсифікації, підтасування. Так, у радянський період педагогічна "наука" твердила, що мета виховання — "більшовик", "чекіст" (А. Макаренко), "комуніст", "радянська людина" тощо, які мають бути "всебічно і гармонійно розвиненими". Деформована і денаціоналізована свідомість багатьох педагогів здебільшого згоджувалася з таким фактично антинауковим, антигуманним, антиукраїнським трактуванням мети виховання.

Сучасна козацька педагогіка як частина української наукової педагогіки дає однозначну, чітку і конкретну, науково виважену відповідь, що метою виховання є ідеали справжнього українця — людини-козака, людини-лицаря, українського патріота, громадянина, людини певної професії з яскраво вираженими якостями українського характеру та світогляду. Повторюємо, що козацький характер і світогляд є вищими проявами (різновидами, варіантами) українського національного характеру і світогляду. В дітей національних меншин, повторюємо, мають формуватися ідеали людей їхньої національності з якостями патріотів, громадян України. При цьому якості українців і представників національних меншин мають багато спільного внаслідок проживання на одній території, постійної взаємодопомоги і взаємозбагачення, які не повинні притлумлювати чи нівелювати національні особливості і тих, і тих.

У сучасних умовах згідно з козацько-лицарськими виховними традиціями постала потреба виховувати в підростаючих поколіннях високу мораль, національну свідомість, гідність і честь, лицарську

шляхетність, глибокий український патріотизм, мужність і сміливість, громадянську активність, наступальність у боротьбі з теоріями та ідеями, лжецінностями, які завдають шкоди українській культурі, духовності, єдності всіх громадян України та ослаблюють нашу державу.

Глибоке пізнання та засвоєння молоддю козацької психології, філософії, ідеології, правосвідомості, лицарської моралі має поглиблювати якості, компоненти українського національного характеру та світогляду.

Сучасні вітчизняні підручники і посібники з педагогіки мають глибоко розкривати українські, зокрема козацько-лицарські, виховні ідеали, характер, світогляд та обґрунтовувати ефективні шляхи їх формування. Інакше вони не відповідатимуть вимогам науки, багатомісячному досвіду нашого народу, і не можуть називатися підручниками і посібниками з української педагогіки.

В історії української педагогіки, переконані, немає іншої чіткої і рельєфно вираженої складової, ніж козацька педагогіка (як окрема система певних ідей, ідеалів, принципів, засобів, форм і методів роботи з молоддю), яка б із таким успіхом упродовж багатьох століть пробуджувала і формувала в підростаючих поколіннях глибокий патріотизм, силу волі та силу духу, високі лицарські якості, державотворчі прагнення. Українські січові стрільці і вояки УПА в новий історичний період творчо, відповідно до конкретних культурно-історичних, національно-духовних умов початку і середини ХХ ст., відродили козацькі традиції не лише боротьби з чужоземними загарбниками, а й лицарського загартування молоді. Це ще раз підтвердило, що козацько-лицарські традиції активно відроджуються і стають вищою сходинкою української духовності, надихають наш народ на досягнення волі, на захист своїх національних інтересів.

Досвідчені вчителі так виховують козачат, джур і молодих козаків, щоб ідею Божого Провидіння — побудову цивілізованої, демократичної, правової незалежної української держави і піднесення рівня життя нашого народу до рівня розвинених країн світу вони вважали своїм святим лицарським обов'язком, непогнущим законом свого життя і діяльності.

Козацьку педагогіку, її оригінальність, самобутність і високу ефективність не можна сприйняти серцем, душею і розумом, глибоко не знаючи історії українського козацтва, його культури, психології, державотворчої діяльності, духовності. Козацька педагогіка щонайтісніше пов'язана зі змістом цих фундаментальних понять. З урахуванням умов незалежної України, потреб і вимог сучасного і майбутнього нашої нації, всього суспільства вона цілеспрямовано формує в підростаючих поколіннях вищі компоненти духовності. Тому структура цієї книги відображає взаємозв'язок вищеназваних понять і розкриває шляхи врахування його в процесі козацько-лицарського загартування дітей і молоді.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту. — К.: Знання України, 2004.
2. Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Культура, Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. — К.: Знання України, 2002.
3. Андрущенко В., Федоров В. Запорізька Січ як український феномен. — К.: Заповіт, 1995.
4. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991.
5. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. — К.: Варта, 1993.
6. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. — К.: Дніпро, 1991.
7. Балущок В. Ініціації запорозьких козаків // Слово і час. — 1994, № 6.
8. Бойові мистецтва України: Науково-практичний збірник за матеріалами Всеукраїнської конференції. — К.: МАУП, 2005.
9. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. — К.: Школяр, 1999.
10. Величкович М., Мартинюк Л. Український рукопаш гопак. — Львів: Ліга-Прес, 2003.
11. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. — Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педagogічне товариство ім. Г. Ващенка, 1996.
12. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. — Дрогобич: Коло, 2003.
13. Впроваджуємо козацьку педагогіку. — Рівне, 1992.
14. Гнатенко П. І. Український національний характер. — К.: "ДОК-К", 1997.

15. *Величко С.* Літопис. — Т. 1–2. — К.: Дніпро, 1991.
16. *Володарі* гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1994.
17. *Гавриленко Л. А.* Лицарі волі. Посібник-хрестоматія. — Запоріжжя: Просвіта, 2004. — Кн. 1, 2.
18. *Гей*, там на горі "Січ" іде! К.: ВІПОЛ, 1993.
19. *Героїчний* епос українського народу: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993.
20. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К.: Вища шк., 1994.
21. *Горобець В.* Політичний устрій українських земель у другій половині XVII–XVIII ст. — К., 2000.
22. *Губко О. Т.* Психологія українського народу. В чотирьох книгах. Книга перша. Психологічний склад праукраїнської народності. — К.: ПВП "Задруга", 2003.
23. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. VI, VII.
24. *Гуржій О. І.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996.
25. *Гуржій О.* Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. — К.: Основи, 2002.
26. *Джеджула Ю.* Таємна війна Богдана Хмельницького. — К.: Молодь, 1995.
27. *Донцов Д.* Дух нашої давнини: 2-ге вид. — Дрогобич: Відродження, 1991.
28. *Донцов Д.* Туга за героїчним. — К.: Веселка, 2003.
29. *Драгоманов М. П.* Про українських козаків, татар та турків. — К.: Дніпро, 1991.
30. *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис Історії України. — Львів, 1993.
31. *Завацький В. І., Цьось А. В.* та ін. Козацькі забави. — Луцьк: "Надстир'я", 1994.
32. *Запорожці.* До історії козацької культури. — К.: Мистецтво, 1993.
33. *Запорізьке* козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 1997.
34. *Іванишин В.* Нація, державність, націоналізм. — Дрогобич: Відродження, 1992.

35. *Ігнатенко П., Полужний В.* та ін. Виховання громадянина. — К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997.
36. *Історія січових стрільців 1917 – 1919 рр.*: Воєнно-історичний нарис. — К.: "Україна", 1992.
37. *Історія України.* — К.: Т-во "Знання" України, 1992.
38. *Історія українського війська.* — К.: "Варта", 1995.
39. *Історія українського війська (1917 – 1995).* — Львів, 1996.
40. *Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. Київ — Мельбурн: Вид-во Фортуна, Австралія, 1999.
41. *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — К.: Веселка, 1992.
42. *Каюков В. І.* Виховуємо патріотів України. — Кіровоград, 1997.
43. *Каюков В. І.* Лицарське виховання. — Кіровоград, 2000.
44. *Каляндрук Т.* Таємниці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА "Піраміда", 2003.
45. *Кентій А. В.* Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999.
46. *Кириченко Р.* Я козачка твоя, Україно. — Полтава: ВАТ "Вид-во "Полтава", 2003.
47. *Кобилюх В.* Українські козацькі назви у санскриті. Передне слово Володимира Муляви. — Львів; Київ; Донецьк: ІПШІ "Наука і освіта", 2003.
48. *Коваль Р.* Отаман святих і страшних. — К.: Просвіта, 2000.
49. *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. — К.: Діокор, 1998.
50. *Козацтво на Півдні України (кінець XVIII – XIX ст.).* — Одеса, 2000.
51. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Освіта ХХІ століття: філософія родинності. — К.: Арттек, 2003.
52. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник. — К.: Либідь, 1996.
53. *Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Губко О. Т.* Українська козацька педагогіка і духовність. — Умань, 1995.
54. *Козацькі січі.* Нариси з історії українського козацтва ХVI – ХІХ ст. — Запоріжжя, 1998.
55. *Крип'якевич І.* Історія України. — К.: Просвіта, 1990.
56. *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. — Львів, 2000.

57. *Леп'явко С.* Козацькі війни в кінці XVI ст. в Україні. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996.
58. *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. — Львів: Каменяр, 1990.
59. *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана — К.: Вид-во Олени Теліги, 2001.
60. *Лупій О.* Лицарі помсти: Іст. роман. — К.: Задруга, 2001.
61. *Марченко Т. М.* Козаки — Мамаї. — К.: Опішне, 1991.
62. *Мицик Ю. А.* Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.
63. *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). К.: Наук. думка, 1990.
64. *Наливайко Д. С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західно-європейських історико-літературних пам'ятках). — К.: Дніпро, 1992.
65. *Наливайко С. І.* Індорійські таємниці України. — К.: Просвіта, 2004.
66. *Національна програма відродження та розвитку Українського козацтва на 2002 – 2005 роки.* — К., 2001.
67. *Огієнко І.* Українська культура. — К.: Абрис, 1991.
68. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К., 2001.
69. *Основи національного виховання (Руденко Ю., Стельмахович М., Губко О., Кузь В.)* — Умань, 1993; 2 вид. — К.: Інформаційно-видавничий центр "Київ", 1993.
70. *Пилат В.* Бойовий гопак. — Львів: Логос, 1999.
71. *Плав'юк М. В.* Особисто причетний. Вибрані статті, промови, інтерв'ю. — Т. 2. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002.
72. *Перший український педагогічний конгрес.* — Львів, 1938.
73. *Плачинда С. П.* Козаки в Дюнкерку. — К.: Діокор, 2003.
74. *Плачинда С. П.* Легенди і міфи давньої України. К.: Спалах, 1997.
75. *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети.* — К.: Вид. дім "КМ Академія", 1998. — Кн. 1.
76. *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети.* — К.: Вид-во "Вік", 2004.
77. *Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва: Указ Президента України.* — К., 1995.

78. *Про День Українського козацтва*: Указ Президента України. — К., 1999.
79. *Польовий Р.* Кубанська Україна. — К., 2002.
80. *Пристапа Є. Н., Пилат В. С.* Традиції української національної фізичної культури. — Львів: Троян, 1991.
81. *Руденко Ю. Д.* Основи сучасного українського виховання. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003.
82. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К.: Либідь, 1998.
83. *Сергійчук В. І.* Армія Богдана Хмельницького. — К.: Аграрна наука, 1996.
84. *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середина XVII ст. — К.: Україна, 1991.
85. *Сергійчук В. І.* Національні символи України. — К.: Веселка, 1997.
86. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992.
87. *Січковий* колегіум. — Запоріжжя, 1993.
88. *Сміт Ентоні.* Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994.
89. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К.: Філадельфія, 1995.
90. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К.: Альтернатива, 1995.
91. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648 — 1656 р. р.). — К., 1999.
92. *Стельмахович М. Г.* Українська родинна педагогіка. — К., 1996.
93. *Стельмахович М. Г.* Українська народна педагогіка. — К., 1997.
94. *Стефанюк С.* Козацька педагогіка. — Харків, 2000.
95. *Сушинський Б. І.* Козацькі вожді України. — Одеса, 1998.
96. *Теоретичні засади виховання національної самосвідомості.* Програма спецкурсу і навчальний посібник (За ред. академіка АПН України Д. О. Тхоржевського). — К., 1998.
97. *Українська душа.* — К.: Фенікс, 1992.
98. *Українська ідея: Перші речники.* — К., 1994.
99. *Українське козацтво: Мала енциклопедія.* — Запоріжжя, 2000.

100. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* — К., 1991.
101. *Українські народні пісні та думи.* — К.: Т-во "Знання" України, 1990.
102. *Федоренко Д. Т.* Мудрість Козацької доби. — Кривий Ріг: ПП Вид. дім, 1999.
103. *Федоренко Д. Т.* Школа і освіта Запорозької Січі. — Кривий Ріг: ПП Вид. дім, 1990.
104. *Фігурний Ю.* Історичні витоки українського лицарства. — К.: Вид. дім "Стилос", 2004.
105. *Хижняк З. І., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської академії. — К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003.
106. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. — К.: Орій, 1992.
107. *Шевчук В.* Козацька держава. — К.: Абрис, 1995.
108. *Щербак В.* Корені Українського козацтва. — Донецьк, 2001.
109. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К.: Вид. дім "КМ Академія", 2000.
110. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1.
111. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. — К.: Наук. думка, 1993.

МАУП

Зміст

<i>Перегмова</i>	3
Розділ I. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО	
ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ	
І НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН	11
§ 1. Походження та основні етапи розвитку	
українського козацтва	13
§ 2. Здобутки освіти і культури в Козацьку добу	
(XVI – XVIII ст.)	33
§ 3. Становлення та розвиток політичної культури	
українського козацтва	55
§ 4. Творче відродження козацтва в незалежній	
Україні.....	73
Висновки та методичні рекомендації	98
Розділ II. ПСИХОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА	109
§ 1. Громадська наснаженість козацької психології	111
§ 2. Культ вільної особистості — духовна домінанта	
козацької психології.....	117
§ 3. Козацький характер і вольова сфера	125
§ 4. Розумова сфера запорізького козацтва.....	133
§ 5. Мовна та емоційна сфера козаків	137
§ 6. Особливості психології козаків-характерників.....	141
Висновки та методичні рекомендації	146
Розділ III. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДУХОВНІСТЬ	153
§ 1. Висоти козацької духовності	155
§ 2. Основні складові козацької духовності.....	160
§ 3. Націотворча та державотворча місія	
козацької духовності.....	170
§ 4. Духовні традиції козацьких родів (династій)	181
Висновки та методичні рекомендації	192

Розділ IV. ОСНОВИ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ.....	197
§ 1. Сутність, витоки та специфіка козацької педагогіки.....	199
§ 2. Формування в молоді фізичної та психофізичної культури	220
§ 3. Виховання в молоді лицарських чеснот, сили духу	229
Висновки та методичні рекомендації	244
Розділ V. СУЧАСНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ І СТУДЕНТІВ НА КОЗАЦЬКО-ЛИЦАРСЬКИХ ТРАДИЦІЯХ	253
§ 1. Основні шляхи виховання дітей і молоді засобами козацької педагогіки	255
§ 2. Досвід козацько-лицарського виховання учнів у школах України	274
§ 3. Виховання студентів на козацько-лицарських традиціях	293
Висновки та методичні рекомендації	314
<i>Післямова .....</i>	<i>323</i>
<i>Список використаної та рекомендованої літератури .....</i>	<i>337</i>

МАУП

The offered edition is devoted to the insufficiently explored original national phenomenon — Ukrainian Cossack pedagogic and exposes the historical-pedagogic, scientific-theoretical principles, cultural wealth, methodical questions of Cossack-knight's education of juvenile generations. Recommendations in working out problems of update of education maintenance are offered, the directions, forms and methods of education for pupils and students of historical memory, Ukrainian national dignity and consciousness, deep patriotism, breeding, high qualities of character and world view of citizen of independent Ukraine. The general schools and higher educational establishments' experience in Cossack pedagogic problem is reflected.

For the research workers, teachers, educators, instructors and students of higher educational establishments, who are prepared to pedagogical activity, and also for parents.

Навчальне видання

Руденко Юрій Дмитрович
Губко Олексій Тимофійович

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА
ВИТОКИ. ДУХОВНІ ЦІННОСТІ. СУЧАСНІСТЬ

Навчальний посібник

Educational edition

Rudenko, Yriy D.
Gubko, Olexij T.

UKRAINIAN COSSACK PEDAGOGIC
SOURCES. CULTURAL WEALTH. CONTEMPORANEITY

Manual

Відповідальний редактор *О. М. Коваленко*

Редактор *П. Ф. Кравчук*

Коректори *Т. М. Федосенко, О. В. Лебідь*

Комп'ютерне верстання *С. В. Фадєєв*

Оформлення обкладинки *А. В. Ясинівський*

Підп. до друку 21.12.06. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 22,4. Обл.-вид. арк. 20,5. Тираж 3000 пр. Зам. № 7-195

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4